

**ИНСТИТУТИ ФАЛСАФА, СИЁСАТШИНОСӢ ВА ҲУҚУҚИ БА
НОМИ А. БАҲОВАДДИНОВИ АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ
ТОЧИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ – 34 (575.3)

ТКБ – 67.(2 тоҷик)

Д – 69

ДОДОЗОДА АБДУМАНОН МАХСУД

**МАСЪАЛАҲОИ ГУНОҲ ДАР ВАЙРОНКУНИҲОИ УҲДАДОРИҲОИ
ШАРТНОМАВӢ ДАР ҲУҚУҚИ МАДАНИИ ҶУМҲУРИИ
ТОЧИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади

илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯи ихтисоси 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани;

ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ

**Роҳбари илмӣ: доктори
илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент,
Бобочонзода Исрофил Ҳусейн**

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

НОМГҶҶИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ 1. ГУНОҶ ДАР ВАЙРОНКУНИИ УҶДАДОРИҶОИ ШАРТНОМАВӢ ДАР ҶУҚУҚИ МАДАНИИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	22
1.1. МасъалаҶои фаҳмиши гуноҶ дар вайронкунии уҶдадориҶои шартномавӢ ва марҳилаҶои гуногуни инкишофи он	22
1.2. Мафҳуми гуноҶ дар вайронкунии уҶдадориҶои шартномавӢ дар Ҷуқуқи мадании муосир	47
1.3. Шакл ва дараҷаи гуноҶ дар вайронкунии уҶдадориҶои шартномавӢ дар Ҷуқуқи маданӢ.....	89
1.4. Ҷадди гуноҶ дар вайронкунии уҶдадориҶои шартномавӢ дар Ҷуқуқи маданӢ.....	118
БОБИ 2. ҶУСУСИЯТҶОИ ГУНОҶИ ИШТИРОКҶИЁНИ МУОМИЛОТИ МАДАНӢ ДАР ВАЙРОНКУНИИ УҶДАДОРИҶОИ ШАРТНОМАВӢ.....	136
2.1. ГуноҶи шахсони ҶуқуқӢ дар вайронкунии уҶдадориҶои шартномавӢ дар Ҷуқуқи маданӢ.....	136
2.2. ГуноҶи соҳибкорони инфиродӢ дар вайронкунии уҶдадориҶои шартномавӢ дар Ҷуқуқи маданӢ.....	160
ҶУЛОСА	178
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ.....	186
РӢҶХАТИ АДАБИЁТ	188
ФЕҶРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ	211
ЗАМИМА	213

НОМГЀИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТЀ

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ИҚШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ

КГ ҚТ – Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҚТ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КЧ ҚТ – Кодекси ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМЧ ҚТ – Кодекси муҳофизатии ҷиноятӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КММ ҚТ – Кодекси муҳофизатии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМИ ҚТ – Кодекси муҳофизатии иқтисодӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҚМШС – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистӣ

ҚШСТ – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣи Тоҷикистон

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҚШФСР – Ҷумҳурии Шуравии Федеративӣи Сотсиалистӣи Россия

ФР – Федератсияи Россия

м. – модда

қ. – қисм

МУҚАДДИМА

Мубрамияти мавзуи таҳқиқот. Қабули Конституцияи Тоҷикистон дар таърихи давлатдории тоҷикон саҳифаи навро боз намуд, ки он ҳамчун ҳуҷҷати дорои эътибори олии ҳуқуқӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ, ягона ва иҷтимоӣ эълон намуд ва самтҳои нави рушди ҷомеаро муайян кард. Дар он инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олии эътироф гардида, инкишофи ҳаёти ҷамъиятӣ дар асоси ғуноғунандешии сиёсӣ, ҷонибдорӣ аз принсипи таҷзияи ҳокимияти давлатӣ, кафолати фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, инчунин эътирофи ғуноғуншаклии моликият, махсусан моликияти хусусӣ, аз ҷумлаи он пешравихоё мебошанд, ки заминаи рушди сифатан нави давлат ва ҷомеа гардиданд. Дар Конституция замин, сарватҳои зерзаминӣ, об, фазои ҳавоӣ, олами набототу ҳайвонот ва дигар боигарии табиӣ моликияти истисноии давлат эълон гардида, давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати ҷомеа кафолат медиҳад (мод. 13).

Дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028, ки бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст, омадааст, ки: «Иқтисоди бозорӣ ва дастгирии баҳши хусусӣ, аз ҷумла фаъолияти соҳибкорӣ заминаи асосии пешравии иқтисодиёти ватанӣ ва рушди давлатдорӣ гардида истодааст. Рӯ овардани ҷомеа ба иқтисоди бозорӣ, кафолат додани фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ ва дигар фаъолиятҳои бо қонун манънашуда дар сатҳи конституционӣ, озодии рақобат ва маҳдудкунии фаъолияти инҳисорӣ, муҳайё намудани фазои ягонаи иқтисодӣ, шомилшавии кишвар ба Созмони Умумиҷаҳонии Савдо, фароҳам овардани фазои мусоиди ҳуқуқӣ ҷиҳати кафолат додани ғуноғуншаклии моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ, омили асосии

рушди соҳибкорӣ ва такомул ёфтани он дар кишвар гаштааст»¹. Дар баробари ин дар ҳуҷҷати зикргардида қайд шудааст, ки барои амалӣ намудани ин муқарраротҳо гузаронидани якчанд чорабиниҳо, ки ба рушди фаъолияти соҳибкорӣ заминаи мусоид фароҳам меоранд, ба нақша гирифта шудаанд, ки на ҳамаи онҳо то имрӯз амалӣ гардидаанд.

Дар шароити муносибатҳои бозаргонӣ, ва инкишофи сектори хусусӣ ҷавобгарии маданӣ дар таъмини қонуниятӣ тартиботи ҷамъиятӣ аҳаммият ва мавқеи худро мустаҳкам кардааст. Бе механизми матлуби истифодаи ҷавобгарӣ рафтори дурусти иштирокчиёни муомилоти маданиро таъмин кардан ва кафолати ҳуқуқи субъектҳои он имконнопазир аст.

Мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ, моҳият, асосҳо, шартҳо, аломатҳо ва вазифаҳои он дар назария ва амалияи ҳуқуқӣ ва алалхусус дар соҳаҳои алоҳида яке аз масъалаҳои асосӣ буд ва боқӣ мондааст. Дар адабиёти ҳуқуқӣ оид ба моҳияти ҷавобгарии ҳуқуқӣ баҳси васеи илмӣ вучуд дорад. Ин мубоҳиса дар ҳуқуқи маданӣ ба вучуд омада бошад ҳам, вале ба сабаби амиқӣ ва миқёси умумиҳуқуқӣ хусусияти умуминазариявӣ пайдо кардааст. Бе тафсилот, мо оид ба мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқӣ баъзе нуқтаҳои назарро баён карда, инчунин муқаррароти асосии ҷавобгарии маданиро баррасӣ менамоем.

Дар асарҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун нисбат ба ҷинояткор татбиқ намудани чораҳои маҷбуркунии давлатие, ки дар санксияи меъёри ҳуқуқӣ пешбинӣ шудаанд, дар шакли маҳрум кардан аз ҳуқуқи шахсӣ, ташкилӣ ё молумулкӣ ифода ёфтааст.

Ғуноҳ яке аз шартҳои ҷавобгарӣ барои расонидани зарар ва номатлуб иҷро кардани уҳдадорихо мебошад. Проблемаи гунаҳгорӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарин ва мураккаби ҳуқуқи маданӣ мебошад. Аз ин рӯ, инкишофи назариявии он дар оянда гавари такмили танзими ҳуқуқи маданӣ мебошад.

¹ Концепсияи сиёсати ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 бо фармони Президенти ҶТ аз 6 феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқи ҶТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 01.05.2024).

Бо вучуди он ки дар Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд КМ ҚТ) боби махсус («Боби 30. Ҷавобгарӣ барои вайрон кардани уҳдадорӣ») мавҷуд бошад ҳам, аммо «гуноҳ» яке аз масъалаҳои баҳсбарангез дар ҳуқуқи маданӣ боқӣ мондааст. Дар КМ ҚТ меъёри махсус оид ба мафҳуми гуноҳ вучуд надорад. Дар назария бошад, гунаҳгорӣ ҳамчун муносибати равонии шахс ба кирдор фаҳмида мешавад.

Чун анъана дар қонунгузории маданӣ гунаҳгорӣ ҳамчун муносибати равонии шахс ба рафтор ва натиҷаи он фаҳмида мешавад. Ҳамчун шартӣ субъективии ҷавобгарии маданӣ, гунаҳгорӣ муносибати равонии шахс ба рафтори ғайриқонунии худ ва оқибатҳои он мебошад. Барои гунаҳгор эътироф кардани шахс, ӯ бояд дарк кунад, ки рафтори ӯ манфиатҳои дигар шахсони бо қонун ҳифзшавандаро вайрон мекунад, яъне, дарк намудани хусусияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ зарарнок будани рафтори онҳо ва оқибатҳои манфие, ки мувофиқи он метавонад ба амал ояд.

Дар қисми 1 моддаи 462-и КМ ҚТ бошад, гуноҳ танҳо асоси ҷавобгарӣ барои иҷро накардан ва ё номатлуб иҷро кардани уҳдадориҳо пешбинӣ шудааст, яъне «шахсе, ки уҳдадориро иҷро накардааст ё онро номатлуб иҷро кардааст, ҳангоми мавҷуд будани гуноҳ (қасд ё беэҳтиётӣ), ба ғайр аз ҳолатҳои, ки қонун ё шартнома асосҳои дигари ҷавобгариро пешбинӣ намудааст, ҷавобгар мебошад»². Гуноҳ ҳамчун асос барои дигар намудҳои ҳуқуқвайронкуниҳо ва татбиқи он ба дигар институтҳои ҳуқуқи маданӣ дар КМ ҚТ дар алоҳидагӣ пешбинӣ нашудааст, ки ин ҳолат ҳангоми татбиқи меъёрҳои КМ ҚТ дар амалия мушкилотро ба миён меорад. Ҳатто дараҷаи беғуноҳӣ муайян карда нашудааст, ки шахс дар ҳолате беғуноҳ доништа мешавад, ки агар ӯ бо риояи тамоми талаботи эҳтиёткорӣ ва масъулият, мувофиқ ба хусусияти уҳдадорӣ ва шароити фаъолият, барои иҷрои дурусти вазифаҳо ҳама чораҳои зарурӣ дида бошад.

² Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2024. – 598 с. – 252.

Дар адабиёти муосири ҳуқуқӣ то ҳол таҳлилҳои назариявӣ комил ва концептуалӣ дар мавриди гуноҳ ҳамчун шартӣ ҷавобгарии маданӣ вуҷуд надоранд. Дар асоси ин, ҳам дар назария ва ҳам дар амалия вазифаҳои муҳим гузошта шудаанд, ки ҳалли босифати масъалаҳои марбут ба гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорӣҳои шартномавиро таъмин мекунад. Ҳамаи гуфтаҳои боло зарурати ин таҳқиқот ва аҳамияти мубрами онро равшан мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Доираи масъалаҳое, ки ҳангоми таҳқиқоти илмӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ниҳоят васеъ буда, паҳлуҳои мухталифи он аз ҷониби олимони тоҷик ва хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, дар ин самт онҳо назару андешаҳои худро ибраз намудаанд. Аммо бояд хотиррасон намуд, ки то ҳол дар илми ҳуқуқшиносии мо таҳқиқоти алоҳида дар ин самт анҷом дода нашудааст.

Як зумра аз олимони тоҷик масъалаҳои марбут ба гуноҳро дар ҳуқуқи маданӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд, аз ҷумла Абдучалилов А.³, Бобочонзода И.Х.,⁴ Бадалов Ш.К.,⁵ Гаюров Ш.К.,⁶ Қурбонов Қ.Ш.,⁷ Қодирзода Т.К.,⁸ Маҳмудзода М.А.,⁹ Менглиев Ш.М.,¹⁰ Ойгензихт В.А.,¹¹ Очилова Ф.А.,¹² Раҳимзода М.З.,¹³ Шонасридинов Н.,¹⁴

³Ниг.: Абдуджалилов А. Теоретические проблемы ответственности в интернете: гражданско-правовые аспекты. Совершенствование частноправовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 г. – Душанбе. 2021. – С. 387-397.

⁴Ниг.: Бобочонзода И.Х. Масоили мубрами бандубасти ҷиноятҳо (дар назария ва амалия): Васоити таълимию амалӣ. Дар се қисм. Қисми 2. – Душанбе: «Ямини Содик», 2014. – 244 с.

⁵Ниг.: Бадалов Ш.К. Проблемы гражданско-правовой ответственности за экологический вред в Республике Таджикистан. дис ... кан. юрид. наук. – Душанбе, 2011. – 198 с.

⁶Ниг.: Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан. дис ... док. юрид. наук. – Москва, 2010. – 371 с.

⁷Ниг.: Курбанов К. Ш. Теория добросовестности в гражданском праве / Под ред. д.ю.н., профессора Дж.С. Муртазакулова. – Душанбе, 2016. – 172 с

⁸Ниг.: Кодирзода Т.К. Злоупотребление субъективными гражданскими правами (теория и практика). – Душанбе, «Ямини Содик», 2014. – 176 с.

⁹Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси Гражданинӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе. «ЭР-граф», 2010. – 1000 с.

¹⁰Ниг.: Менглиев Ш.М. Возмещение морального вреда. Монография. – Душанбе, 1998. – 132с.

¹¹Ниг.: Ойгензихт В.А. Избранные труды. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2019. – 740 с.

¹²Ниг.: Очилова Ф.А. Гражданско-правовая ответственность в акционерных обществах по законодательству Республики Таджикистан. – Худжанд: Хуросон, 2022. – 172 с.

¹³Ниг.: Раҳимзода М.З. Правовые проблемы достижения конечного результата предпринимательской деятельности: автореф. дис ... док. юрид. наук. – Душанбе, 2000. – 354 с. Раҳимзода М.З. «Доир ба баъзе масъалаҳои ҷавобгарии бегуноҳӣ дар уҳдадорӣҳои шартномавӣ соҳибкор». Совершенствование частноправовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 г. – Душанбе. 2021. – С. 406-414.; Раҳимов М.З. Конечный результат предпринимательской деятельности:

Тағойназаров Ш.Т.,¹⁵ инчунин, олимони хориҷӣ ба монанди Антимонов Б.С.,¹⁶ Витрянский В.В.,¹⁷ Грибанов В.П.,¹⁸ Успенский Л.Н.¹⁹ Иоффе О.С.,²⁰ Малейн Н.С.,²¹ Матвеев Г.К.,²² Пугинский Б.И.,²³ Рабинович Ф.Л.,²⁴ Суханов Е.А.,²⁵ Тархов В.А.,²⁶ ва дигарон доир ба аҳамияти гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ таҳқиқотҳои илмӣ анҷом додаанд.

Аммо аз замони таълифи асарҳои аксари ин муаллифон вақти зиёд сипарӣ шудааст, ки дар ин муддат муносибатҳои ҳуқуқӣ ва таҷрибаи нави татбиқи ҳуқуқ ба миён омада, санадҳои нави меъёрии ҳуқуқӣ қабул шудаанд. Бевосита дар бораи гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ сухан ронда, тазаккур бояд дод, ки ин мавзӯ ҳанӯз пурра мавриди таҳқиқи ҳамачониба қарор нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсия дар доираи барномаи дурнамои қорҳои илмӣ-таҳқиқотии шӯбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028 омода карда шудааст

теория и правовое регулирование. – Душанбе, «Деваштич», 2007. – 294 с.; Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқорӣ. – Душанбе, «Дониш», 2019. – 557 с.

¹⁴Ниг.: Шонасридинов Н. Неустойка как способ обеспечения обязательств в сфере водоснабжения. Совершенствование частноправовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 г. – Душанбе. 2021. – С. 422-429.

¹⁵Ниг.: Тағайназаров Ш.Т., Бабаджанов И.Х., Бадалов Ш.К., Бабаджанов Дж.Б. Жизнь и здоровье человека: современные проблемы правовой ответственности. – Душанбе, «ЭР-граф», 2010. – 452с.

¹⁶Ниг.: Антимонов Б.С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М.: Госюриздат. 1952. – 300 с.

¹⁷Ниг.: Витрянский В.В., Брагинский М.И. Договорное право: общие положения. – Москва: Статут, 2020. – 848 с.

¹⁸Ниг.: Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1972. – 284 с.

¹⁹ Ниг.: Успенский Л.Н. Очерки по юридической технике. – Ташкент, 1927. – 219 с.

²⁰Ниг.: Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975.– 132 с. Он же. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. – 114 с.

²¹Ниг.: Малейн Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – М.: Наука, 1968. – 206 с.

²²Ниг.: Матвеев К.Г. Основания гражданскоправовой ответственности. «Юридическая литература». – М., 1970. – 312 с.

²³Ниг.: Пугинский Б.И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б.И. Пугинский // Сов. государство и право. – 1979. – №10. – С. 63-70

²⁴ Ниг.: Рабинович Ф.Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия. – М.: Юрид. лит., 1975. – 168 с.

²⁵Ниг.: Суханов Е.А. Юридические лица, государственные и муниципальные образования / Е.А. Суханов // Хозяйство и право. – 1995. – №4. – С. 3–25.

²⁶ Ниг.: Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973. – 456 с.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот: Ҳадафи асосии ин таҳқиқоти диссертатсионӣ омӯзиши ҳамаҷонибаи ҷанбаҳои ҳуқуқии масъалаҳои назариявӣ ва амалии гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ, таҳияи самтҳо ва усулҳои нави омӯзиши он дар доираи мавзӯи мазкур мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот: Дар асоси мақсади зикршуда вазифаҳои зерин барои тадқиқот муайян гардидаанд:

–омӯзиши марҳилаҳои асосии таърихии ташаккул ва инкишофи гуноҳ, инчунин муайян намудани заминаҳои назариявии эҷоди доктринаҳои муосир дар бораи гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ;

–таҳлили равишҳои муосир ба фаҳмиши гуноҳ дар чунин ҳолатҳо ва муайян намудани бартарӣ ва камбудии онҳо;

–пешниҳоди чораҳо ҷиҳати такмили муносибати назариявӣ ва амалӣ ба гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ;

–асосноккунии пешниҳодҳо барои такмили назарияҳои марбут ба мафҳуми гуноҳ;

–ошкор намудани шаклҳо ва дараҷаи гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ дар ҳуқуқи граждани;

–муайян намудани ҳадди гуноҳ дар чунин вайронкуниҳо дар доираи ҳуқуқи маданӣ;

–асосноккунии гуноҳи шахсони ҳуқуқӣ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ;

–таҳкими асоснокии гуноҳи соҳибкорони инфиродӣ дар чунин ҳолатҳо;

–ошкор намудани камбудии қонунгузорӣ, ки танзими масъаларо фаро мегиранд;

–таҳия ва пешниҳодҳои назариявии асоснокшуда барои тақмили минбаъдаи қонунгузории марбут ба ҷавобгарии гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқот гуноҳ, масъалаҳои гуноҳ хангоми иҷрои уҳдадорихо, табиати ҳуқуқӣ, шаклҳо ва оқибатҳои он мебошад.

Мавзӯи таҳқиқот. Мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ оид ба гуноҳ ҳамчун шартҳои татбиқи ҷавобгарии маданӣ барои вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ мебошад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихии таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионӣ панҷ марҳилаи инкишофи гуноҳ дар муомилоти маданиро дар бар мегирад: 1) пайдоиш ва инкишофи институти гуноҳ дар ҳуқуқи хусусии римӣ; 2) мавҷудият ва аҳаммияти гуноҳ дар ҳуқуқи маданияи низоми ҳуқуқии зардуштӣ; 3) инкишофи институти гуноҳ дар ҳуқуқи маданияи исломӣ; 4) инкишофи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ дар Тоҷикистони шуравӣ; 5) инкишофи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ дар даврони Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқотро ақидаҳо ва мавқеъҳои илмию назариявии мутафаккирон, олимон, муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқшиносии ватанӣ ва хориҷӣ оид ба паҳлуҳои ҷудоғонаи масъалаҳои гуноҳ ҳамчун шартҳои татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқии маданӣ барои вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ ташкил медиҳанд. Ин масъалаҳо дар қорҳои олимон: Абдучалилов А., Антимонов Б.С., Бобочонзода И.Ҳ., Каримзода Ш.К., Витрянский В.В., Ғаюров Ш.К., Грибанов В.П., Исмоилов Ш.М., Иоффе О.С., Қурбонов К.Ш., Малеин Н.С., Матвеев Г.К., Маҳмудзода М.А., Менглиев Ш.М., Меркулов В.В., Ойгензихт В.А., Пирвитс Э.Э., Пугинский Б.И., Рабинович Ф.Л., Раҳимзода М.З., Суханов Е.А., Тархов В.А., Тағойназаров Ш.Т., Успенский Л.Н., Қодирзода Т.Қ. ва дигарон инъикос ёфтаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Ҳангоми таҳлили диссертатсия муаллиф аз усулҳои зерини илмӣ истифода кардааст: диалектикӣ, таҳлили системавӣ, муқоиса ва аналогияҳо, муқоисавии ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ ва мантикӣ.

Дар асоси усули муқоисавии ҳуқуқӣ моҳияти гунаҳгорӣ дар меъёрҳои қонунҳои давлатҳои хориҷӣ ва қонунгузориҳои маданияи ватанӣ таҳқиқ шуда, дар натиҷа мавқеъ ва тафовутҳои яқхела дар мафҳуми гуноҳ ошкор карда шудаанд. Инчунин, ин усул ба мо имкон медиҳад, ки мафҳумҳои бартаридоштаи гуноҳро дар қонунгузориҳои маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил кунем.

Дар асоси усули таърихӣ-ҳуқуқӣ оид ба омӯзиши генезиси гунаҳгорӣ дар марҳилаҳои гуногуни мавҷудияти он дар робита бо ҷузъи ҳуқуқии ин истилоҳ таҳқиқоти илмӣ анҷом дода шудааст. Чорҷубаи таърихии таҳқиқ давраи мавҷудияти ҳуқуқи Рими қадимро дарбар гирифта, то ҳолати имрӯзаи ҳуқуқи маданияи ватаниро фаро мегирад.

Муносибати комплексӣ имкон дод, ки ба масъалаи баррасишаванда ҳамаҷониба муносибат карда, моҳияти гунаҳгорӣ дар робита бо ҷанбаи раванӣ ва фалсафии мазмун ошкор карда шавад. Ин равиш, ба андешаи мо, хусусияти масъаларо пурра ва объективӣ инъикос намуда, вазъиятҳои марбут ба мушкилоти яктарафа ва «маҳдудияти» илмиро дар муносибатҳо ба ташаккули концепсияи илмию ҳуқуқӣ ҳал мекунад.

Истифодаи методҳои индуктивӣ ва дедуктивӣ дар ҷараёни ошкор кардани қонуниятҳои инкишоф, моҳияти гуноҳ ва муайян кардани шаклҳои гуноҳ ҳамчун қувваи инкишофдиҳанда таъсири мусбӣ расонид. Таҳлили ҷузъҳои предмети таҳқиқот ва баъдтар синтез кардани онҳо дар раванди ташаккули категорияҳои ҳуқуқӣ аз ҷониби муаллиф истифода шудаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар ҷараёни таҳқиқоти диссертатсионӣ Конституцияи ҚТ, қонунҳои конституционӣ, қонунҳо, кодексҳо, қарорҳои Ҳукумати ҚТ, қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Пленуми Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон,

барномаҳо ва стратегияҳои давлатӣ истифода шудаанд. Дар баробари санадҳои қонунгузори миллӣ, инчунин баъзе санадҳои ҳуқуқии давлатҳои хориҷӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Ҳамзамон, аз ҷониби муаллиф маводҳои бойгонии Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба парвандаҳои маданӣ ва иқтисодӣ вобаста ба масъалаҳои вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Таҳқиқоти диссертатсионӣ хусусияти нав ва беназир дорад, зеро он ҳамчун аввалин таҳқиқоти ҳамаҷонибаи масъалаи гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ иҷро шуда, ҷанбаҳои зеринро дар бар мегирад:

– мафҳуми нави умумии гуноҳ дар ҳуқуқи римӣ бо таҳлили меъёрҳои ҳуқуқи римӣ, равишҳои мавҷуда нисбат ба мафҳуми гуноҳ дар ҳуқуқи хусусии римӣ номувофиқ арзёбӣ шуда, асосноккунии мафҳуми нав пешниҳод гардидааст;

– асосҳои методологии омӯзиши гуноҳ методологияи таҳқиқи масъалаҳои гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ таҳия ва пешниҳод шудааст;

– тафсири муфассали мафҳумҳои гуногун бо назардошти қонуни муқарраркардаи бегуноҳии шахс, моҳияти гуноҳ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ муайян гардида, мафҳумҳои гуноҳи қарздор, гуноҳи кредитор (қарздиҳанда), гуноҳи шахси ҳуқуқӣ, гуноҳи соҳибкорони инфиродӣ, сӯиқасд, беэҳтиётӣ ва дараҷаҳои он, аз ҷумла беэҳтиётӣ оддӣ ва дағалона, бо шарҳи асоснок пешниҳод шудаанд;

– тақмили қонунгузори маданӣ пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузори маданӣ, ки масъалаҳои гуноҳи вайронкуниандаи уҳдадориҳои шартномавиро танзим менамояд, таҳия ва асоснок карда шудаанд;

– ин таҳқиқот на танҳо масъалаҳои назариявии муҳими ҳуқуқи ро равшан менамояд, балки заминаи амалии мукамал барои ислоҳоти қонунгузорӣ пешниҳод мекунад.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Таҳқиқоти илмӣ имкон медиҳад, ки нуқтаҳои зерин барои ҳимоя пешниҳод карда шаванд:

1. Хулоса карда мешавад, ки дар равишҳои римӣ ба гунаҳгорӣ унсурҳои ҳам аломатҳои зеҳнӣ ва ҳам ихтиёрӣ мушоҳида мешаванд, ки ин равиш дар тафсири муосири гуноҳ аҳамияти назаррас дорад. Масъалаҳои гунаҳгорӣ тавассути арзёбии огоҳӣ, фаҳмиш ва дурандешӣ (аломати зеҳнӣ), инчунин хоҳиш, бепарвоӣ ва савбӯ кӯшиши нокифоя (аломати ихтиёрӣ) ҳал карда мешавад. Ҳуқуқи хусусии римӣ заминаи устувори муайян намудани институти гуноҳ дар муносибатҳои хусусӣ– ҳуқуқӣ, яъне маданияи замони муосир мебошад.

Муайян карда шудааст, ки низоми ҳуқуқи зардуштӣ аз принципи ҷавобгарии фардӣ даст кашада, принципи ҷавобгарии «авлодӣ»–ро пешбинӣ намудааст. Ҳангоми ҳал намудани масъалаи ҷаброни зиён дар ҳуқуқи зардуштӣ ба ҳадаф ва ангезаҳои ҳуқуқвайронкунанда оид ба муайян ва ситонидани ҳаҷми зиён, инчунин ҳадафи ситонидани зарар меёрҳо ва принципи «Андешаи нек, сухани нек ва кори хайр» ба инобат гирифта мешуданд. Мафҳум, моҳият ва асоси ҷавобгарӣ дар назарияи ҳуқуқи романо-германӣ нисбат ба назарияи ҳуқуқи исломӣ фарқияти ҷиддӣ доранд. Агар дар назарияи ҳуқуқи романо-германӣ ҷавобгарӣ муносибати манфии ҷомеа бошад, ки асоси он содир намудани кирдори ғайриқонунӣ мебошад, пас, дар шарияти мусулмонӣ ҷавобгарӣ ҷазои Аллоҳ буда вайронкунандаи ҳама гуна қоидаи шарият, аз ҷумла қонун, гунаҳгор ҳисобида мешавад ва аз ҷониби Худо ҷазо дода мешавад.

Диссертант қайд мекунад, ки институти гуноҳ дар адабиётҳои ҳуқуқи шуравӣ бо ду омили асосӣ: омили равонӣ ва иҷтимоӣ муайян гардида буд. Аммо то солҳои 60–уми асри гузашта дар сатҳи қонунгузорӣ мафҳуми расмӣ гуноҳ дар муносибатҳои граждани

мустаҳкам нашуда буд. Бори аввал дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқи гражданин принципи гунаҳгорӣ дар шакли умумӣ дар м. 37 «Асосҳои қонунгузори гражданин ИҶШС ва республикаҳои иттифоқӣ» аз 8 декабри соли 1961 ва м. 191 ҚТ ҚШСТ мустаҳкам карда шудааст.

2. Муайян карда шудааст, ки таҳти мафҳуми гуноҳ муносибати руҳӣ ва иродавии субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ ба моҳияти ҳаракати (беҳаракатии) зиддиҳуқуқии онҳо, алоқаи сабабӣ ва оқибати фаро расидани натиҷаи кирдори содиршуда фаҳмида мешавад.

Ба андешаи муҳаққиқ, барои шиносоии кирдор ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ ва ба ҷавобгари маданӣ кашидани шахс зарур аст, ки унсурҳои таркибии ҷавобгари маданӣ (ҳуқуқвайронкунии маданӣ, гуноҳ, робитаи сабабӣ, зиён (зарар)) мавҷуд бошанд. Ҳамоҳангии ин унсурҳо барои эътироф кардани кирдор ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ ва ба ҷавобгари маданӣ кашидани шахс зарур мебошад. Масъалаҳо доир ба уҳдадорӣ ҳангоми расонидани зиён ва масъулият барои гуноҳи шахсони сеюм хусусиятҳои хоси ҷавобгари маданӣ мебошад, ки бо чунин хусусиятҳо ҷавобгари маданӣ аз дигар намуди ҷавобгари ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгари ҷиноятӣ фарқ мекунад.

Хулоса карда мешавад, ки чунин хусусиятҳои фарқкунандаи гуноҳ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи маданӣ ба назар мерасанд:

1) Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ гуноҳ қасдона ё аз беэҳтиётӣ дар содир намудани он кирдорҳои мебошад, ки дорои аломатҳои объективи ҷиноятҳои мушаххас мебошанд ва ба сифати чунин аломатҳо дар диспозитсияи меъёри ҳуқуқи ҷиноятии дахлдор нишон дода шудаанд. Дар қонунгузори маданӣ бошад, гуноҳ қасд ё беэҳтиётӣ ҳангоми содир кардани ҳама гуна амале мебошад, ки ҳуқуқи субъективи шахси дигарро вайрон мекунад.

2) Тибқи қонунгузори ҷиноятӣ, агар гуноҳ набошад, ҷавобгарӣ вучуд надорад (қ. 3 м. 7 ҚТ ҚТ). Қонунгузори маданӣ, инчунин қоидаи

умумиро дар бораи ҷавобгарӣ барои зараре, ки бе гуноҳ расонида шудааст, муқаррар мекунад (м. 465 КМ ҚТ).

3) Дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ гуноҳи шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок содир кардааст, ба назар гирифта мешавад. Уҳдадориҳои исботи айб ба зиммаи айбдоркунанда гузошта мешавад (қ. 2 м. 15 КМҚ ҚТ). Суд, судя, прокурор, муфаттиш ва таҳқиқбаранда ҳуқуқ надоранд, ки вазифаи исбот кардани бегуноҳиро ба зиммаи айбдоршаванда гузоранд (қ. 2 м. 21 КМҚ ҚТ). Дар ҳуқуқи маданӣ бошад, исботи бегуноҳӣ ба зиммаи шахсе гузошта мешавад, ки уҳдадориро вайрон кардааст (қ.к. 2 ва 3 м. 462 КМ ҚТ). Шахс ҳангоме бегуноҳ дониста мешавад, ки агар бо вучуди ҳама гуна ғамхорӣ ва мулоҳизакорие, ки вобаста ба хусусияти уҳдадорӣ ва шартҳои муомилот аз он талаб карда мешавад, ҷиҳати иҷрои боматлуби уҳдадорӣ ҳама тадбирҳоро андешида бошад.

4) Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ масъала на дар бораи ҷуброни зарари молумулкӣ, балки дар бораи ҷавобгарии шахсии шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок содир кардааст, ҳал карда мешавад. Яъне дар ҳуқуқи ҷиноятӣ вазифаҳои тарбиявӣ, чун қоидаи умумӣ, бо роҳи бевосита таъсир расондан ба шахсияти ҷинояткор бо роҳи таъсиррасонии маҷбурии давлатӣ ҳал карда мешаванд. Мавҷудият ё набудани гунаҳгорӣ дар асоси меъёри субъективии баҳодиҳии рафтори ҷинояткор муайян мегардад. Таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои маданӣ ба меъёри объективии баҳо додан ба рафтори шахсе, ки кирдори ғайриқонунии зарарнок содир кардааст, асос меёбад.

5) Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба шахси гунаҳгор чораҳои дар қонунгузорӣ мушаххас пешбинишуда татбиқ карда мешаванд (м. 47 КҚ ҚТ). Дар ҳуқуқи маданӣ бошад, ин чораҳо бо тарзҳои муайяннамудаи қонунгузорӣ (м. 11 КМ ҚТ) ва тарзҳои дар шартнома пешбинишуда татбиқ карда мешавад.

3. Хулоса карда мешавад, ки гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ муносибати руҳии субъекти муносибатҳои маданӣ доир ба амал ё

беамалии хилофи талаботҳои қонунгузорӣ, шартнома ё меъёрҳои ахлоқ ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ мегардад.

4. Исбот карда шудааст, ки гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба ду шакл: қасдона ва беэҳтиётӣ тақсим мешавад. Қасд дар ҳуқуқи маданӣ аз ҷониби иштирокчии муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ҳамчун дарк намудани хусусияти ғайриқонунии амали худ, пешгӯии эҳтимолии оқибатҳои зараровар ва хоҳиш (қасди мустақим) ё тахмини бошуурона (қасди бавосита) ба вучуд омадани чунин оқибатҳо фаҳмида мешавад. Ҳуқуқвайронкунии маданӣ аз беэҳтиётӣ содиргардида эътироф мешавад, ки агар иштирокчии муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ фаро расидани оқибати манфии амали (беамалии) худро пешгӯӣ карда метавонист ва ё мебоист пешгӯӣ мекард, вале аз худбоварӣ ва ё хунукназарӣ ба пешгирии онҳо боварӣ дошт. Омили асосии фарқкунандаи шаклҳои беэҳтиётӣ бо чунин тарзҳо муайян карда мешавад: 1) дар ҳуди матни қонунгузорӣ дарҷ карда шудааст; 2) вобаста ба шахсияти ҳуқуқвайронкунанда; 3) аз рӯйи ҳолати содир гардидани кирдор; 4) аз рӯйи оқибати дахлдори фарорасида.

Ба ғайр аз ин ду шакли гуноҳ дар адабиётҳои ҳуқуқӣ шакли сеюми гуноҳ низ ҷой дорад, ки онро «гуноҳ бо шакли омехта» меноманд ва дар ин ҳолат ҷавобгарӣ аз дараҷаи гуноҳи ҳар ду тарафи иштирокчиёни уҳдадорӣ вобаста мебошад.

5. Муаллиф таваккалро ҳамчун шакли гуноҳ эътироф намекунад ва асоснок мекунад, ки бо дарназардошти хусусияти иқтисодии фаъолияти соҳибкорӣ ва он, ки таваккал дар фаъолиятҳои соҳибкорӣ ба таври табиӣ вучуд дорад, эҳтимолияти рӯйдодҳои ногувор ва натиҷаҳои манфии он ба уҳдаи соҳибкор вогузор мешавад.

6. Асоснок карда мешавад, ки дар доираи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, ҳодисаи субъективӣ ҳамчун ҳадди гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорӣҳои шартномавӣ дар назар аст. Қайд мегардад, ки ин ҳодиса

дар доираи қувваи рафънопазир сарҳад дорад. Меъёри байни ҳодисаи субъективӣ ва қувваи рафънопазир аз рӯи хатти шартӣ гузаронида мешавад, ки дар он ҳодиса танзими ихтиёрии рафтори шахс ғайриимкон мегардад. Ин хати шартӣ вақте ташкил мешавад, ки ҳар гуна кӯшиш барои танзими рафтори шахс на танҳо ғайриимкон, балки далели ошкоркунандаи он аст, ки шахс намебояд ё наметавонад уҳдадориҳоро ба таври дахлдор иҷро кунад.

Хулоса карда мешавад, ки ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ воқеаи ҳуқуқие мебошад, ки бо иродаи шахсе, ки ба он нигаронида шудааст, руҳ намедихад ва дар шароит ва эҳтиёткорие, ки қонун нисбат ба молу мулки дигарон ва иҷрои уҳдадориҳо пешбинӣ кардааст, дар назар дошта намешавад.

Ҳолати рафънопазир ҳамеша як ҳолати фавқулода ва ҳамзамон ногузир аст. Он падидаеро дар бар намегирад, ки дар он шахси уҳдадор метавонист онро пешбинӣ кунад ва аз таъсири зараровари он раҳо ёбад. Аммо азбаски падидаи мазкур барои субъект ногаҳонӣ мебошад, аз ин рӯ, барои у ҳодисаи мазкур тасодуфӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, қувваи рафънопазир ҳамеша барои шахси масъул ҳамчун як ҳодисаи тасодуфӣ баромад мекунад.

7. Хулоса карда шудааст, ки гуноҳи шахси ҳуқуқӣ муносибати руҳии мақомоти шахси ҳуқуқӣ, кормандони мақомоти шахси ҳуқуқӣ ва шахсони дигаре, ки шахси ҳуқуқӣ дар иҷрои уҳдадориҳо ҷалб намудааст, хилофи талаботи қонунгузорӣ ё шартнома ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии ҳуқуқии маданияи шахси ҳуқуқӣ мегардад.

Барои товони зиён аз ҷониби сохторҳои оммавию ҳуқуқӣ мутобиқи қоидаҳои умумӣ шартҳои зайл заруранд: 1. Аз ҷониби мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ё шахсони мансабдори онҳо содир намудани амали (беамалии) ғайриқонунӣ; 2. Дар субъектони муомилоти маданӣ мавҷуд будани зиён; 3. Мавҷуд будани робитаи

сабабӣ байни рафтори ғайриқонунӣ ва зиёни бамиёномада; 4. Мавҷуд будани гуноҳи шахсе, ки ба вайронкунии ҳуқуқ роҳ додааст. Ҳангоми мавҷуд набудани ҳатто яке аз ин асосҳо зиёни бамиёномада товон карда намешавад, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад.

Зикр мегардад, ки қонунгузори амалкунандаи ҚТ якҷанд шаклҳои иштироки давлатро дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ пешбинӣ намудааст, ки аз инҳо иборат мебошанд: яқум, давлат ба воситаи мақомоти худ ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ баромад мекунад. Амали мақомоти давлатӣ дар ин муносибатҳои ҳуқуқӣ бо амали давлат муайян карда мешавад, аз ин рӯ, масъулияти маданӣ бевосита ба зиммаи давлат гузошта мешавад. Дуюм, давлатро дар муомилоти маданӣ шахсони ҳуқуқи давлатӣ (ташкилотҳо) намояндагӣ мекунанд. Давлат дар чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ бавосита иштирок мекунад. Чунин шакли иштироки давлат дар муносибатҳои ҳуқуқӣ -маданӣ паҳнгардида мебошад.

8. Пешниҳод мегардад, ки тафовути асосии ҷавобгарии маданияи шахси воқеӣ ҳамчун соҳибкори инфиродӣ аз ҷавобгарии шахси воқеӣ, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул нест, хусусияти шартномавӣ доштани ҷавобгарӣ мебошад. Яъне танҳо аз муносибатҳои шартномавӣ ҷавобгарии маданияи соҳибкори инфиродӣ ба миён омада метавонад. Зеро зараре, ки аз муносибатҳои ғайришартномавӣ ба миён омадааст, хусусияти шахсӣ дошта, ба амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ алоқамандӣ надорад.

9. Ошкор гардидааст, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ-маданияи соҳибкорон дар шаклҳои муайян амалӣ карда мешавад. Шакли ҷавобгарии маданӣ – ҳуқуқӣ одатан ҳамчун тарзи таъзири ҳуқуқвайронкунанда, ки боиси таъсироти иловагии молумулкӣ ва ё молиявӣ мегардад, фаҳмида мешавад. Дар ин замина, мафҳумҳои «шакл» ва «чораҳо» дар асл якдигарро пурра мекунанд.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқот. Аҳаммияти назариявии таҳқиқот аз он иборат аст, ки як қатор мафҳумҳои назариявии дар рисола

таҳияшуда, таснифоти пешниҳодгардида ва дигар муқаррароти назариявӣ метавонанд назарияи ҳуқуқи маданиро оид ба масъалаҳои гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ дар умум ва махсусан гуноҳ дар муносибатҳои шартномавӣ ба таври назаррас ғанӣ гардонанд. Хулосаҳои назариявӣ ва тавсияҳо дар чараёни ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қонунгузорию амалкунандаи маданиро ба инобат гирифта, онҳоро дар таҳқиқи минбаъдаи муқаррароти назариявӣ оид ба моҳияти гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ низ истифода бурдан мумкин аст.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот. Аҳаммияти амалии таҳқиқот чунин ифода меёбад, ки дар он тавсифи дақиқи мафҳумҳои мавриди таҳқиқ қароргирифта мухтасар ифода карда шуда, меъёрҳои мушаххаси ҷудо кардани шакл ва дараҷаҳои гуноҳи шартномавӣ пешниҳод шудаанд. Ин ба мақомоти судӣ имкон медиҳад, то амалияи татбиқи меъёрҳо оид ба гуноҳи шартномавӣ якхела намояд. Илова бар ин, тақлифҳои дар таҳқиқоти диссертатсионӣ пешниҳодгардида метавонанд дар қори таълимию методӣ оид ба фанҳои дахлдор ва омода намудани воситаҳои таълимӣ-методӣ истифода шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот бо таҳлили воқеъбинона ва ҳаматарафаи пажӯҳишҳои назариявӣ ва амалии марбут ба паҳлуҳои гуногуни гуноҳ, таҳлили натиҷа ва хулосаҳои дар илм пазируфташуда, мафҳумҳо, ақидаҳо ва тавсияҳои назариявию амалии муаллиф, нуктаҳои илмӣ таҳқиқот ва тавсияҳо, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузорию миллий бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии байналмилалӣ ва таҷрибаи давлатҳои алоҳида дар самти ҷавобгарии шартномавӣ ва гуноҳ, таҳқиқи ҳолати кунунӣ, дурнамо ва роҳҳои пешрафт ва самараноки ҳифзи судӣ ҳангоми вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ асос меёбад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.03 - Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибқорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, ки аз

ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ карда шудааст, мутобиқ мебошад.

Саҳми шахсии доктараби дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи таҳқиқоти илмӣ бо сатҳи навгонии илмии диссертатсионӣ, нуктаҳои илмӣ ва пешниҳоду тавсияҳои амалие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ тасдиқ мегардад. Инчунин, тарзи навишт, масъалагузорӣ ва услуби таҳқиқоти илмӣ дастоварди мустақилона ва бевоситаи муаллиф буда, асоснокӣ ва мубрамии онҳо тасдиқи худро ёфтаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар шӯбаи ҳуқуқи хусусии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон муҳокима ва тасдиқ гардида, якчанд маротиба дар чаласаҳои шӯбаи номбурда муҳокима шудаанд. Даствардҳои илмии муаллиф вобаста ба мавзӯ ва нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ дар шакли маъруза пешниҳод шудаанд. Аз ҷумла дар:

а) байналмилалӣ:

– Конференсияи сеюми илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Рӯзи илми тоҷик» ва «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон гардидани соли 2024», маъруза дар мавзӯи «Илми ҳуқуқшиносӣ ва амалияи он» (Душанбе, соли 2024);

б) ҷумҳуриявӣ:

– Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «30 соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон: масъалаҳо ва дастовардҳо» (Душанбе, соли 2021);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи 25 солагии рӯзи «Ваҳдати миллӣ», маъруза дар мавзӯи «Самаранокии татбиқи ҳуқуқ ҳамчун омили таҳкими қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ» (Душанбе, соли 2022);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «30 солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли маърифати ҳуқуқӣ», маъруза дар мавзуи «Нақши илми ҳуқуқшиносӣ дар ташаккули маърифати ҳуқуқии шаҳрвандон» (Душанбе, соли 2024);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «30 солагии Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва соли маърифати ҳуқуқӣ», маъруза дар мавзуи «Маърифати ҳуқуқӣ: масъалаҳои ҳуқуқӣ-иқтисодии заминистифодабарӣ» (Душанбе, соли 2024);

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Ваҳдати миллӣ», соли маърифати ҳуқуқӣ ва 85-солагии академик Ҷозил Тоҳиров, маъруза дар мавзуи «Саҳми муҳаққиқони ватанӣ дар ташаккул ва рушди илму маърифати ҳуқуқӣ» (Душанбе, соли 2024).

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи «33-юмин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», маъруза дар мавзуи «Истиқлолияти давлатӣ-таҳкимбахши давлати ҳуқуқбунёд» (Душанбе, соли 2024).

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Доир ба мавзӯ ва моҳияти диссертатсия унвонҷӯ 12 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 7 адад дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 5 мақола дар нашрияҳои дигар ба таъбъ расонидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Таҳқиқоти диссертатсионӣ аз феҳристи ихтисорот, муқаддима, ду боб, шаш зербоб, хулоса, феҳристи адабиёти истифодашуда ва замима ба диссертатсия иборат мебошад, ки ба мақсад, вазифа ва мантиқи таҳқиқот асос ёфтаанд. Ҳаҷми диссертатсия 224 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ГУНОҲ ДАР ВАЙРОНКУНИИ УҲДАДОРИҲОИ ШАРТНОМАВӢ ДАР ҲУҚУҚИ МАДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

1.1. Масъалаҳои фаҳмиши гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ ва марҳилаҳои гуногуни инкишофи он

Бо назардошти аҳаммият ва решаи таърихӣ доштани категорияи «гуноҳ» дар муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ тасмим гирифтём, ки параграфи мазкури таҳқиқотро ба давраҳои муайяни таърихӣ бахшем.

Муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ решаи худро аз ҳуқуқи хусусии римӣ мегиранд. Аз ин рӯ, аз нуктаи назари таърихӣ таҳлил намудани мазмун ва моҳияти гуноҳ дар муносибатҳои шартномавӣ аз ҳуқуқи хусусии римӣ оғоз намудан мувофиқи мақсад мебошанд.

Дар ҳуқуқи хусусии римӣ қарздор барои вайрон намудани уҳдадорихо дар назди кредитор танҳо ҳангоми мавҷуд будани гуноҳ масъулиятро ба зимма дошт. Дар ҳуқуқи хусусии римӣ фаҳмиши ягонаи мафҳуми гуноҳ вучуд надошт. Сабаби асосии дар ҳуқуқи хусусии римӣ мавҷуд набудани фаҳмиши ягонаи мафҳуми гуноҳро олими рус Бутенко Е.В. чунин асоснок намудааст, ки «олимони рими қадим бо назардошти муҳимияти фаҳмиши гуноҳ, дар асосноккунии мафҳум ва моҳияти гуноҳ эҳтиёткорона амал намуданд, зеро дар муайян кардани фаҳмиши мазкур камбудихо ва суистифодаҳоро мушоҳида намудан мумкин аст».²⁷

Тазаккур бояд дод, ки принсипи римии «бе гуноҳ ҷавобгарӣ вучуд надорад» дар ҳуқуқи маданияи муосир номи «принсипи гуноҳ»-ро соҳиб гардид ва ягона асоси ба ҷавобгариҳои маданӣ кашидани шахс эътироф шуд.

Дар ҳуқуқи хусусии римӣ ду фаҳмиши мафҳуми гуноҳ ҷой дошт. Фаҳмиши якум ба ақидаи Дигест Юстиниан мансуб мебошад, ки тикби он «гуноҳ (қирдори зиддиҳуқуқӣ (iniuria)) ба маънои амале фаҳмида мешавад, ки берун аз меъёрҳои ҳуқуқӣ содир шудааст». Фаҳмиши

²⁷ Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 15.

зиддихукукиро бошад, Улпиан чунин шарҳ додааст: «ин вайрон намудани ҳуқуқ, яъне расонидани зарар бо роҳи амал ва ё беамалӣ хангоми мавҷуд будани гуноҳ»²⁸.

Фаҳмиши дигари мафҳуми гуноҳ дар ҳуқуқи римӣ (*culpa*) мавҷуд мебошад, ки тибқи он таҳти мафҳуми гуноҳ риоя накардани он амале, ки қонун талаб мекунад, фаҳмида мешавад. Фаҳмиши мазкури мафҳуми гуноҳ низ ба муқаррароти мазкури Дигест Юстиниан асос ёфтааст: гуноҳ вучуд надорад, агар тамоми талаботҳои мавҷудбуда риоя шуда бошад.

Аввалин кӯшиши систематикӣ гуноҳ бо таклифи трибун Аквилиус, ки даъвои ҷуброни зарарро муқаррар кардааст, дар Қонуни Аквилия (*lex Aquilia*), ки тақрибан дар соли 286 пеш аз милод қабул шудааст, сурат гирифтааст²⁹. Қонун масъалаҳои ҷуброни зиёнро, пеш аз ҳама барои ҳуқуқвайронкуниҳои дорои хусусияти ҳуқуқии оммавӣ (куштор, осеби ҷисмонӣ ғуломон ё ҳайвонот) танзим мекард, гарчанде римӣҳо онҳоро ба соҳаи ҳуқуқи хусусӣ мансуб намуданд, зеро ғуломон ва ҳайвонҳо ашӯи одӣ ҳисобида мешуданд. Аз ин рӯ, ба андешаи Голубцова Ю.А., фаҳмиши гуноҳ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ маҳз аз шиканҷаи ғуломон ва ҳайвонот сарчашма гирифтааст³⁰.

Таърихан аввалин маротиба дар ҳуқуқи хусусии римӣ гуноҳ дар шакли қасдона (*dolus malus*) ба вучуд омадааст. Моҳияти намуди мазкури гуноҳ дар он зоҳир мегардид, ки он иродаи ба амал баровардани амале мебошад, ки хангоми он поймол шудани ҳуқуқи дигаронро дарк мекунад³¹. Дар баробари ин, истилоҳи *dolus* маънои «фиреб»-ро дошт: «маккорӣ (қаллобӣ), ки бо мақсади фиреб додани дигаре истифода мешавад, вақте як чиз пайдо шуда, вале дар асл чизи дигар мешавад». *Dolus* дар ибтидо як намуди махсуси ҳуқуқвайронкунӣ – фиреб ва

²⁸ Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – С. 17

²⁹ Ниг.: Яблочков Т.М. Понятие вины в римском праве: черты индивидуализма в учениях римский юристов о вине. – М.: Лань, 2013. – 38 с.

³⁰ Ниг.: Голубцова Ю.А. Понятие вины в римском частном праве и его восприятие в Российском гражданском законодательстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jurvestnik.psu.ru/> (дата обращения: 12.03.2024 г.).

³¹ Ниг.: Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учебник. / Ч. Санфилиппо. – М.: Норма, 2024. – С. 137

каллобӣ буд. Лабенон чунин меҳисобад, ки таҳти мафҳуми *dolus* тамоми намуди найранг, фиреб, суистифода бо мақсади фиреби дигарон фаҳмида мешавад³².

Чунин фаҳмиш дар байни олимони муосир баҳсҳои зиёдро ба миён овардааст, зеро бо чунин тарз ифода намудани мафҳуми *dolus* моҳияти дарк намудани онро мушкил гардонад.

Тазаккур бояд дод, ки дар давраи классикӣ ҳуқуқшиносони римӣ шакли беэҳтиётии гунохро фарқ намекарданд ва гуноҳ, аз як тараф, бо қасд ва, аз тарафи дигар, бо ҳодиса рабт дорад.

Ба вучуд омадани ду шакли беэҳтиётӣ бо вазъияти зерин алоқаманд мебошад. Баъзе иштирокчиёни муомилоти маданӣ танҳо барои нияти *dolus*, масалан, ниғаҳбонҳо ва заминсозон масъул буданд. Онҳо барои *dolus* масъул набуданд.

Барои баробар кардани масъулият дар муносибатҳои ҳуқуқии хусусӣ беэҳтиётии дағалона (беэҳтиётӣ, хунукназарии шадид) чудо карда мешуд-*culpa lata*.

Dolus ё қасди бад дар сурате ҷой дошт, ки шахс хилофи қонун будани ҳаракати (беҳаракатии) худро дарк намуда, фарорасии оқибатҳои манфиро пешгӯӣ карда, ба амал омадани онҳоро бо пуррагӣ меҳост. Яъне шахс ҳамзамон дар ҳаракати (беҳаракатии) худ мақсади фарорасии оқибатҳои барои ӯ лозимбударо пешбинӣ карда, ба вучуд омадани оқибатҳоро барои шахси дигар меҳоҳад.

Тазаккур бояд дод, ки «суиқасд ҳамеша боиси масъулият мегардад ва онро бартараф кардан мумкин нест». Ба ақидаи Селза, «созишнома дар бораи рафъи масъулият барои суиқасд беэътибор аст»³³.

«Агар шахси амалкунанда ҳуқуқи касеро поймол намуда, аммо мақсади ғаразнок надошта, балки бо нияти бад амал мекард (масалан, касе банди ғуломеро, ки барои нигоҳ доштан ба ӯ дода шуда буд,

³²Ниг.: Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима // Отв. ред.: Рудоквас А.Д.; Науч. ред.: В.С. Ем – М.: Статут, 2003. – 685с.

³³Ниг.: Медведев С.Н. Римское частное право. – Саврополь, Ставропольская краевая типография, 2004. – С. 130.

кушоду охирин бошад гурехт), он гоҳ римиён чунин кирдорро *dolus эътироф намекарданд*»³⁴.

Ба андешаи мо, бо назардошти он ки дар шахс қасди бевоситаи расонидани зарар ҷой надошт, бинобар ин, асоси ҳамчун шакли *dolus эътироф* кардани гуноҳ қасди шахси зараррасон ба ҳисоб мерафт.

Ҳуқуқшиносони римӣ гуноҳро дар шакли бепарвоӣ (беэҳтиётӣ) ба таври зайл таъриф кардаанд: «Гуноҳ дар сурате ҷой дорад, агар пешбинӣ намешуд, ки ғамхор метавонист онро пешгӯӣ кунад» (Дигестҳои 9.2.31)³⁵. Ба ибораи дигар, ҳамон шахсе беэҳтиётна амал мекунад, ки агар рафтори худро ба он дараҷаи ғамхорона, ки ҳуқуқ татбиқи онро дар ин маврид аз *ӯ* талаб мекунад, андешида натавонад³⁶.

Ҳамин тариқ, ибтидо дар ҳуқуқи Рим ҷуброни зараре, ки дар натиҷаи амали ғайриқонунӣ расонида шудааст, ба ҷабрдида барои ҳар гуна гуноҳ, аз ҷумла беэҳтиётии одии шахсе, ки зарар расонидааст, тааллуқ дошт ва инкишофи уҳдадорихои шартномавӣ зарурати фарқиятро ба вучуд овард. Минбаъд шаклҳои гуноҳ (қасд ва беэҳтиётӣ) ва навъҳои беэҳтиётӣ ба вучуд омада, инкишоф ёфтанд³⁷.

Гуноҳи дағалона ҳамчун дараҷаи шадиди мавҷуд набудани ғамхории дуруст ба манфиатҳои каси дигар, ки бо қасд маҳдуд аст, (вале аз он бо он фарқ мекунад, ки дар шахси гунаҳгор ангезаи бевоситаи расонидани зарар ҷой надошта), бештар дар натиҷаи нуқсонҳои шуури шахс ба амал меояд, яъне аз беэътинойӣ, сустӣ ва бепарвоӣ.

Павлес таъкид намудааст, ки: «Таърифи гуноҳи саҳт нафаҳмидани он чизест, ки ҳама мефаҳманд» - (*non intelligere quod omnes intellegunt*). Аз нуқтаи назари оқибат ва андозаи масъулият гуноҳи ҷиддӣ бо қасд баробар аст.

³⁴Ниг.: Хвостов В.М. Система римского права. Учебник / Вступ. ст.: Е.А. Суханов, В.А. Томсинов. – М.: Спарк, 1996. – С. 192.

³⁵Ниг.: Новицкий И.Б., Перетерский И.С. Римское частное право: Учебник / Под ред. И.Б. Новицкий, И.С. Питерский. – М., 1999. – С. 349.

³⁶Ниг.: Хвостов В.М. Асари зикшуда. – С. 192.

³⁷Ниг.: Пирвиц Э.Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве / Э.Э. Пирвиц // Вестник гражданского права. – 2010. – №5. – С. 171–215.

Минбаъд дар баробари беъхтиётии дағалона (*culpa lata*) римӣён шакли дуоми он – беътиноии сабук (хурд) (*culpa levis*)-ро коркард карданд.

Агар беъхтиётии чиддӣ – *culpa lata* бо қасд ҳамсарҳад ва ё наздик буд, ҳангоми мавҷудияти он гунаҳгор ягон қоидаҳои бехатариро риоя накарда, бениҳоят хунукназарона ва бепарвоёна рафтор мекунад, вале дар беъхтиётии сабук – *culpa levis*, хусусияти хавфнокии рафтори шахс пасти мебошад.

Сарҳади гуноҳи сабук бо ҳодиса (*casus*) иборат буд. Қоидаи умумии масъулият аз он иборат буд, ки ҳеч кас барои ҳодиса ҷавобгар нест (*casus a nullo praestantur*) ва талафоти молумулкӣ дар натиҷаи ҳодиса ба соҳиб (ҷабрдида) ба вучуд омадааст, ки ба принципи *casus sentit dominus* (ҳодиса таъсир мерасонад) мувофиқат мекунад³⁸.

Казуси римӣ аз мафҳуми муосири бегуноҳӣ ба таври назаррас фарқ мекард ва бо ҳолатҳои рафънопазир (*casus major*) – «бадбахтии умумӣ ва ғавқулодае буд, ки ҳеч як қудрати инсонӣ пешгири карда наметавонад»³⁹. Ба *casus* инҳо дохил мегардиданд: 1) ҳодисаҳои одии табиӣ; 2) рафтори ҳайвонот; 3) рафтори шахсони номукаллаф. Ба намуди *casus major* ҳуқуқи римӣ ҳолатҳои зеринро дохил менамуд: 1) омилҳои ғавқулодаи табиӣ; 2) таназзул ва марғи тамоми чизҳои моддӣ (масалан, вафот ва ё бемории ғуломон, ҳайвонот) ва 3) амалҳои зӯровариҳои инсонӣ, агар онҳо муқобилатнашаванда (рафънопазир) бошанд⁴⁰.

Вале дар баробари ин, дар ҳама тартиботи ҳуқуқии маданӣ шакли сабуки бепарвой нигоҳ дошта шудааст. Ҳамин тариқ, чун қоида, агар тарафи шартнома каме хунукназарӣ карда бошад, пас, масъулияти он дар сурате ба миён меояд, ки агар муносибатҳо музднок бошанд ва дар

³⁸Ниг.: Дмитриева О.В. Римские правовые конструкции вины и ответственности и их влияние на современное гражданское право России / О.В Дмитриева // Юрид. записки. – 2011. – №1(24). – С. 124-130.

³⁹Ниг.: Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / Редкол.: Н.В. Козлова, С.М. Корнеев, Е.В. Кулагина, П.А. Панкратов. - 3-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2001. – С. 352.

⁴⁰ Ниг.: Голубцова Ю.А. Понятие вины в римском частном праве и его восприятие в Российском гражданском законодательстве[Электронный ресурс] – режим доступа: <http://www.jurvestnik.psu./index>. (дата обращения 12.03.2024 г.).

онҳо манфиати моддӣ чой дошта бошад (фурӯшанда ва харидор, иҷорагир ва иҷорадеҳ, қарзгир ва қарздор ва ғайра). Агар тарафе ба манфиати тарафи дигар бемузд амал карда, ба шакли сабуки бепарвой роҳ дода бошад, он боиси масъулият (сосудагиранда, нигоҳдор ва ғайра) намегардад.

Дар баробари гуноҳи дағалона ва сабук дар ҳуқуқи хусусии Римӣ шакли сабуктарини гуноҳ (*culpa levissima*) низ чой дошт. Масалан, агар дар ҳузури хоҷаи худ ғулом ба ғуломи дигар хоҷа зарар расонад, масъулияти хоҷа ба миён меомад. Аммо чунин намуди гуноҳ дар амалия ва дар муносибатҳои маданӣ паҳн нагардида, дар замони баъдӣ арзи ҳастӣ накард.

Минбаъд тарҷумонҳои матнҳои римӣ истилоҳи *culpa*-ро барои ифодаи ҳар ду шакли гунаҳгор (қасдона ва аз беэҳтиётӣ) истифода бурдаанд. Аммо ба андешаи Санфилиппо К., «гуноҳ дар шакли *culpa* ба маънои қатъии калима, хунукназарӣ, бепарвой ва бетачрибагӣ»-ро баён мекунад.

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем, зеро тавре дар боло қайд гардид, истилоҳи *culpa* гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ мебошад. Аммо гуноҳ дар шакли қасд бошад, бо ибораи *dolus* ифода карда шудааст⁴¹.

Дар Бегистҳои римӣ чунин муқаррарот пешбинӣ гардида буд: «Баъзан шартномаҳо масъулиятро танҳо барои қасд, баъзан ҳам барои қасд ва ҳам барои гуноҳ пешбинӣ менамоянд. Танҳо барои қасд – дар шартномаҳои ҳамлу нақл, барои бағоч ва бехатарии он. Барои қасд ва гунаҳгорӣ – шартномаҳои вакилӣ, қарз, фурӯш, гавари воқеӣ, кироя, инчунин таъсиси маҳр, васоят, бидуни фармон пешбурди корҳои дигарон: бо ин аз охири эҳтиёткорӣ талаб карда мешавад. Шартномаи шарикӣ ва моликияти умумӣ масъулиятро ҳам барои қасд ва ҳам барои гуноҳ пешбинӣ мекунад.

Дар ҳуқуқи хусусии римӣ инчунин масъулият барои бегуноҳ расонидани зарар – *custodia*, мавҷуд буд. Моҳияти он аз он иборат буд,

⁴¹ Ниг.: Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учебник. – М.: Норма, 2024. – С. 138.

ки масъулият барои бехатарии ашё, яъне, агар ашё аз чониби касе дузида ё ба таври маҷбурӣ осеб дида бошад».⁴² Чунин масъулиятро соҳибони киштӣ, меҳмонхонаҳо, гаравгир ва пудратчӣ барои моли қабулкардаи контрагент ба зимма мегирифтанд. Custodia ҳама гуна гунаҳгорию аз асосҳои масъулият истисно мекунад ва он бо ҳолати садама ё ҳолатҳои рафънопазир монанд буд.

Тазаккур бояд дод, ки ҳуқуқшиносони римӣ дар гуноҳ омилҳои психологии ҷавобгариро муқаррар намуда буданд. Бо назардошти ҳолати мазкур Муромцев С.А. чунин меҳисобад, ки масъулият бар хилофи қонуни кӯҳна ба шартҳои субъективӣ вобаста карда мешуд: қасд (dolus), хунукназарӣ (culpa). Дар тарафи яке аз даъвогарон мавҷуд будани ин шартҳо дараҷаи масъулияти ӯро муайян мекард⁴³.

Ба андешаи Дождев Д.В., «меъёри субъективии масъулият муносибати равонии қарздорро ба ҳодисаи барои кредитор номатлуб: зарари барқасдона – dolus (қасд) ё хунукназарӣ, беэҳтиётӣ, бетачрибагӣ – culpa (гуноҳ) дар назар дорад»⁴⁴. Ҳолати мазкурро таҳлил намуда, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки асоси гунаҳгорӣ дар ин ҳолат эътимоднокии бошуурона ба иродаи шахс ба ҳисоб мерафт.

Институти гуноҳро дар ҳуқуқи хусусии римӣ таҳлил намуда, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар равишҳои римиён ба гунаҳгорӣ унсурҳои аломатҳои ақлӣ ва ихтиёрии тафсири муосири гуноҳро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар доираи онҳо масъалаи гунаҳгорӣ тавассути арзёбии огоҳӣ, фаҳмиш ва дурандешӣ (аломати зеҳнии гунаҳгорӣ), инчунин хоҳиш, бепарвоӣ, саъю кӯшиши нокифояи (аломати ихтиёрии гунаҳгорӣ) шахсро ҳал намудан мумкин аст. Ҳуқуқи хусусии римӣ заминаи устувори муайян намудани институти гуноҳ дар муносибатҳои хусусӣ-ҳуқуқӣ, яъне маданият замони муосир мебошад.

⁴²Ниг.: Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / Отв. ред.: А.Д Рудоквас; Науч. ред.: В.С Ем. – М.: Статут, 2003. – С. 484.

⁴³ Ниг.: Муромцев С.А. Асари зикшуда. – С. 477.

⁴⁴ Ниг.: Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов / Под ред.: В.С Нерсесянц. – М., Норма, Инфра – М, 1996. – С. 447.

Дар давраи амали Авесто, яъне дар замони низоми ҳуқуқи зардуштиён молу мулк ва моликиятдорӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ нақши муассирро доштанд. Мақоми шахс дар ҷамъият ва халқиятҳо бо назардошти шумораи молу мулк ва таъминоти иқтисодии онҳо вобастагӣ дошт.

Дар қисмҳои то замони мо боқимондаи Авесто муқарраротҳо оид ба танзими муносибатҳои молумулкӣ, шартномаҳо ва уҳдадориҳо мавҷуд буданд, ки имрӯз дар ҳуқуқи маданӣ аҳаммияти муҳим доранд. Тазаққур бояд дод, ки дар Авесто муносибатҳои молумулкӣ намуди муносибатҳои соҳибмулкӣ буда, ба муносибатҳои ҷамъиятии шахсон асос ёфта, молу мулкро ақсоқолҳо доро буда, идора мекарданд⁴⁵. Сардорони ҷомеа молу мулки ҷамъиятро идора мекарданд, ки он ба ғайр аз қонеъ намудани талаботҳои рӯзмараи ҷомеа, инчунин барои мустаҳкам намудани қобилияти ҳарбии давлат аҳаммияти махсус дошт. Ба андешаи Имамов Н.Ф., агар муқарраротҳои Авесторо бо қонунгузори муосир муқоиса намоем, маълум мегардад, ки якҷанд функсияҳои ҷамъиятро молу мулки ҷамъиятӣ иҷро мекард, ки ба моҳияти моликияти давлатӣ наздик мебошад⁴⁶.

Дар «Авесто» ҳуқуқи соҳибӣ, истифода бурдан ва ихтиёрдории молу мулк ба мисли ҳуқуқи маданӣ муосир ҳифз карда намешуд, вале суиқасд ба моликияти хусусӣ ҳамчун ҷиноят ҳисоб мешуд. Барои дуздии молу мулк дар давраи Авесто на танҳо моликияти шахсии дузд, балки моликияти тамоми қабила – «вис»-ро мусодира карда, онҳоро низ лаънат мекардаанд, яъне дар асоси принсипи «мо лаънат мекунем, бигзор дуздону ғоратгарон нобуд шаванд», амал мекарданд.

Ба андешаи профессор Холиқов А.Ғ., дар фарқият аз ҳуқуқи исломӣ, ҳуқуқи зардуштӣ таҷрибаи таснифи ҳуқуқро ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ ба соҳаҳои ҳуқуқ надошт. Аммо ҳуқуқи зардуштӣ ҳамчун ибтидои умумибашарии ташаккули ҳуқуқи хаттӣ аз танзими

⁴⁵Ниг.: Имамов Н.Ф. Авеста — источник гражданского права. / Н.Ф. Имамов //«Молодой учёный». – №5 (64). – Апрель, 2014 г. – С.353-355.

⁴⁶Ниг.: Имамов Н.Ф. Асари зикршуда. – С. 355.

муносибатҳои ҷамъиятии давлатҳои қадими Осиёи Миёна ва Эрон бе меъёрҳои ҳуқуқи граждани худдорӣ накардааст, зеро муносибатҳои моликият дар ташаккули давлатдорӣ нақши ҳалқунанда мебозанд. Инкишофи минбаъдаи низоми ҳуқуқ бештар ба дараҷаи инкишофи ин ақидаҳо, меъёрҳо ва муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ вобаста буд. Ҳамин тариқ, «Авесто» ва инкишофи минбаъдаи ҳуқуқи зардуштӣ ба таври возеҳ мафҳумҳои куллии ғояҳои ҳуқуқи граждани, навъҳои гуногуни меъёрҳои ҳуқуқи граждани (марбут ба институтҳои гуногуни ҳуқуқи граждани, институтҳои моликият, даъво, шартнома ва ғ.), инчунин институтҳои комплекси муносибатҳои тичоратию ҳуқуқиро дар асоси навъҳои гуногуни шартномаҳо танзим намудааст⁴⁷.

Дар «Авесто» расонидани зарар дар ҳар шакле, ки дар асоси зӯрварӣ ва ба манфиати нек содир нашудааст, гуноҳ ҳисобида мешавад. Аз ин рӯ, кори хайро амали неки мақсаднок медонистанд. Албатта, дар замони амали Авесто дидгоҳҳо ва арзишҳои ҳуқуқӣ аз нигоҳи қонуни фитрии муосир ва пеш аз ҳама, хоҳишҳо ва суҳанони Аҳурамаздо, ки бар пояи идеологияи башардустӣ ва интегратсияи ҷаҳонӣ ва мақсадҳои олии ҳисоб меёфт, сурат мегирифтанд. Аммо масъалаҳои соҳибмулкӣ, эҳтироми ҳуқуқи дигарон, нияти нек дар ҳар кор, ҷазо додан ба ҷиноят, қадри баланди сарвати бо меҳнати ҳалол ба даст овардашуда, рад қардани мавҷудияти бе меҳнат дар Авесто сифатҳои манфии динӣ ва руҳӣ доништа мешуданд ва омилҳои мазкур мафҳумҳои асосии ҳуқуқи маданӣ муосир мебошанд.

Ҳолатҳои мазкур аз он шаҳодат медиҳанд, ки низоми ҳуқуқии зардуштӣ аз принципи ҷавобгарии фардӣ даст қашида, принципи ҷавобгарии «авлодӣ» – ро пешбинӣ намудааст. Ҳангоми ҳал намудани масъалаи ҷуброни зиён дар ҳуқуқи зардуштӣ ба ҳадаф ва ангезаҳои ҳуқуқвайронкунанда оид ба муайян ва ситонидани ҳаҷми зиён, инчунин

⁴⁷Ниг.: Халиков А.Г. Правовая система зороастризма: дис. ... д-ра. юрид. наук. – Душанбе, 2004. – 421 с.

хадафи ситонидани зарар, меъёрҳо ва принсипи «Андешаи нек, сухани нек ва кори хайр» ба инобат гирифта мешуданд.

Бо назардошти он ки мардуми тоҷик муддати зиёда аз 1400 сол бо меъёру муқаррароти ҳуқуқи мусулмонӣ зиндагонӣ ва қору фаъолият намуда, низоми ҳуқуқии мусулмонӣ қисми муҳимми таърихи ҳуқуқии кишварро ташкил медиҳад, мувофиқи мақсад шуморидем, то институти гунохро дар муносибатҳои ҳуқуқи хусусии мусулмонӣ таҳлил намуда, таъсири онро дар қонунгузорию муосир муайян намоем.

Қоидаҳои рафтори мусулмонон дар муносибат бо ҳамдигар ва бо ғайримусулмонон тибқи низоми шариат «муъамалат» номида мешавад. Ҳуқуқшиносони мусулмонӣ онҳоро ҳуқуқи шахрвандӣ меноманд ва баъзан истилоҳи фикҳро низ истифода мекунанд. Аммо дар доираи ин соҳаи шариати ислом умдатан қоидаҳои мавҷуданд, ки амалҳои муайян, аз қабиле гирифтани рибо – фоизро барои истифодаи қарз манъ мекунанд⁴⁸. Инҳоро метавонд принсипҳои асосии муносибатҳои ҳуқуқи хусусии исломӣ номид.

Дар ҳуқуқи маданияи мусулмонӣ мафҳум ва институти шахси ҳуқуқӣ мавҷуд набуда, балки ҳуқуқи шартномавӣ – «ақд» ва масъалаҳои моликият дар он мавқеи махсусро ишғол мекунанд. Ин соҳаи муносибатҳои ҷамъиятӣ на танҳо ҳуқуқи маданӣ, балки ҳуқуқи тиҷорат ва молиявиро низ дар бар мегирад.

Дар ҳуқуқи маданияи исломӣ ҷузъи муҳимми шартнома «ният» (мақсад) оид ба мавзӯи шартнома мекӯшад. Хареханов А.Г. ва Идрисов Х.В. дар шакли умумӣ «ният» (мақсад)-ро ба ҷузъи субъективии амали шахс нисбат додаанд.⁴⁹ Ният дар дини ислом ҷузъи муҳимми эътиқоди мусулмонист. Аъмоли инсон аз рӯйи нияташ баҳо дода мешавад. Ин нуқта асли муҳимест, ки дар ҳадиси Расули Худо (с) баён шудааст.

⁴⁸ Ниг.: Азимов Д. Введение в му'амалат – мусульманское частное право [Электронный ресурс] – режим доступа: <https://zandguy.files.wordpress.com/2010/09/muamalat.pdf>, дата обращения 16.03.2024г.

⁴⁹ Ниг.: Хареханов А.Г., Идрисов Х.В. Ответственность в мусульманской системе права: теоретические основы и практические аспекты реализации. Монография. – Грозный: Изд-во Чеченского государственного университета, 2020. – С. 62

Дар «Саҳеҳи Бухорӣ» асли ният ба таври зайл баён шудааст: «Аз Алқама ибни Ваққоси Лайсӣ ривоят аст, ки фармуд: - Аз Умар ибни Хаттоб (р) шунидам, ки мефармуд: Аз Расули Худо (с) шунидам, ки мефармуд: «Дар ҳақиқат, амалҳо (баҳо додан) танҳо ба ният (баҳо дода мешаванд) ва ба дурустӣ ки ҳар кас (баҳо медиҳад) танҳо он чиро, ки ният кардааст (ба даст меорад) ва аз ин рӯ (шахсе, ки ба сӯйи Худо ва Расулаш ҳичрат карда бошад, ба сӯйи Худову паёмбараш ҳичрат мекунад, аммо касе, ки ба хотири чизи дунёе, ки ба даст овардан мехоҳад ё ба хотири зане, ки хостааст, никоҳ кунад, ҳичрат мекунад, (танҳо) ба он чизе, ки ба он ҳичрат кардааст»⁵⁰.

Ният бо категорияи илмӣ ва амалии гуноҳ робитаи хеле зич дорад. Дар сурати аз ҷониби шахс амалӣ намудани мақсаде, ки ба талаботи эътиқоди мусулмонӣ мувофиқат намекунад ва вақте он бо амалҳои фаъол амалӣ мешавад, гуноҳ ва масъулияти чунин шахс ба вучуд меояд. Нисбат ба ният баҳо додан ба он аз нуқтаи назари анҷом дода шудан ва ё анҷом дода нашудани мақсад (кори хуб ё бад, амал) зарур мебошад.

Чунон ки дар ҳадиси Расули акрам (с) омадааст: «Ибни Аббос (р) ривоят мекунад, ки Паёмбар (саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва саллам) аз суҳанони Худованди бузург ва бузургвораш фармуд: «Албатта, Худованд корҳои нек ва бадро менависанд ва сипас онро баён кардааст: «Барои касе, ки азми як кори нек кунад, вале онро анҷом надиҳад, Худо барои худаш менависад, (анҷоми) кори нек; агар (инсоне) қасди (коре) кунад ва он корро анҷом диҳад, Худо барояш аз даҳ то ҳафтсад ва боз бисёр некиҳо менависад. Барои касе, ки қасди анҷом додани кори бад кунад, вале онро накунад, Худо як кори хуберо (барояш) менависад ва агар қасд кунад (ба коре бад) ва онро анҷом диҳад, Аллоҳ таъоло барои ӯ як кори бад менависад».⁵¹

⁵⁰ Саҳих аль-Бухари (البخاري صحيح) (23 – Намерение в клятве, Хадис 6689) // [Электронный ресурс] – режим доступа: <https://isnad.link/book/sahih-al-buhari/83-kniga-klyatv-i-obetov-hadisy-6621-6707/23-glava-namerenie-v-klyatve>. дата обращения 15.03.2024г.

⁵¹ Ниг.: Саҳих аль-Бухари. Манбаи электроники зикршуда.

Олимони доктринаи мусулмонӣ доир ба ҳадиси зикргардидаи Паёмбар (с.) баҳои илмии худро пешниҳод кардаанд. Ҳамин тавр, ба гуфтаи Бахнаси А.Ф., «ният ҳадафест, ки инсон дар қалби ӯ пинҳон аст, ки бо амалаш чӣ меҳақад ба он ноил шавад»⁵². Маҳмасани С. ниятро иродаи мақсадноки иҷрои амал медонад.⁵³ Ба андешаи Зухайлӣ В., мақсад эътиқоди ботинӣ барои анҷом додани коре ва азми ин кор аст.⁵⁴

Хареханов А.Г. ва Идрисов Х.В. бошанд, ақидаи олимони зикршударо ҷонибдорӣ намуда, чунин таъкид намудаанд, ки ният дар асоси ирода ва дараҷаи имони шахс ташаккул меёбад. Мардум ба ҳам монанд нестанд: баъзеҳо остонаи ирода ва дараҷаи имони баландтар доранд, дар ҳоле ки дигарон, баръакс, иродаи пасттар доранд.⁵⁵

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем ва меҳоҳем таъкид намоем, ки ният дар шуури инсон дар асоси иродаи ӯ мувофиқи эътиқодаш ба вучуд меояд (масалан, ният барои гирифтани рӯзае, ки барои муъмин дар моҳи Рамазон фарз гардидааст).

Марҳилаи навбатии ният ифодаи берунии он дар шакли талаффузи амали ба нақша гирифташудааст, ки барои иҷро пешбинӣ шудааст, яъне ифодаи ирода – иродаи берунӣ, ба ибораи дигар, «гузариши» ният аз ҳолати дохилӣ ният мебошад. Шахс ба воқеияти атроф дар шакли ҳар гуна амал, кирдор, рафтори ҳатмӣ (мисол бо рӯзадорӣ, ки шахс аз вақти намози бомдод то вақти намози шом (ғуруби офтоб) аз хӯрдану нӯшидан худдорӣ мекунад).

Тазаккур бояд дод, ки дар ҳалли баҳсҳо ва масъулият дар шариат ба мусолиҳаи тарафҳо, меъёрҳои динӣ ва баъдан ахлоқӣ нисбат ба

⁵²Ниг.: Бахнаси А.Ф. Назарият фи-л-фикх ал-джинаи ал-ислами (Теоретические основы мусульманского уголовного права). (на араб языке) / А.Ф. Бахнаси. – Каир, 1969. – С. 38; Хареханов А.Г., Идрисов Х.В. Ответственность в мусульманской системе права: теоретические основы и практические аспекты реализации (монография). / А.Г. Хареханов, Х.В. Идрисов. – Грозный: Изд-во Чеченского государственного университета, 2020. – С. 63.

⁵³ Ниг.: Маҳмасани С.Р. Фалсафат ат-ташри фил-ислам (Философия мусульманского права). – Бейрут, 1952. – С. 213.

⁵⁴Ниг.: Хареханов А.Г., Идрисов Х.В. Асари зикршуда. – С. 63

⁵⁵Ниг.: Хареханов А.Г., Идрисов Х.В. Асари зикршуда. – С. 64

қонунҳои давлатӣ, ки дар воқеият меъёрҳои диниро таҷассум мекунанд, афзалият дода мешавад⁵⁶.

Ҳолати мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар илми ҳуқуқшиносии исломӣ дар муайян намудани гуноҳ мақсад ва иродаи шахс аҳаммият дошта, аз ҳадисҳои зикршудаи Паёмбар (с) маълум мегардад, ки дар ҳуқуқи исломӣ танҳо ҳангоми амалӣ шудани мақсади гунаҳгорӣ ҷавобгарӣ фаро мерасад. Марҳилаи охир бошад, ба амал омадани натиҷаи рафтор мебошад.

Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ доир ба масъалаи мазкур имконият медиҳад, ки ба чунин хулоса оем: мафҳум, моҳият ва асоси ҷавобгарӣ дар назарияи ҳуқуқи романо-германӣ нисбат ба назарияи ҳуқуқи исломӣ фарқияти ҷиддӣ доранд. Агар дар назарияи ҳуқуқи романо-германӣ масъулият муносибати манфии ҷомеа бошад, ки асоси он содир намудани кирдори ғайриқонунӣ мебошад, пас, дар шарияти Муслмонӣ ҷавобгарӣ ҷазои Аллоҳ аст. Вайронкунандаи ҳама гуна қоидаи шарият, аз ҷумла қонун, гунаҳгор ҳисобида мешавад ва аз ҷониби Худо ҷазо дода мешавад.

Бояд қайд кард намуд ки низоми ҳуқуқи муосири Тоҷикистон манбаи асосии инкишофи худро аз низоми ҳуқуқи Шуравӣ мегирад мӯддати 70 сол низоми ҳуқуқи Тоҷикистони Шуравӣ амал мекард, ки принципҳои зиёди он дар қонунгузори муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил гардидаанд. Бинобар ин, таҳлил намудани институти гуноҳ дар ҳуқуқи граждани (мадания) Шуравӣ аҳаммияти муҳимми илмӣ ва амалӣ дорад.

Дар Кодекси граждани ИҶШС аз 31 октябри соли 1922 муқаррар карда шуд, ки агар қарздор уҳдадориро иҷро накунад, ӯ вазифадор аст ба кредитор зарари дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадорӣ расонидашударо ҷуброн намояд. Қарздор, агар дар қонун ё шартнома тартиби дигаре муқаррар нагардида бошад, агар исбот кунад, ки

⁵⁶Ниг.: Исламское право [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://studfile.net/preview/8668332/> дата обращения: 16.03.2024г.

имконнопазирии ичро дар натиҷаи ҳолатҳое ба миён омадааст, ки вай пешгирӣ карда наметавонист ё дар натиҷаи қасд ё беэҳтиётӣ кредитор ба вучуд омадааст, аз ҷавобгарӣ барои ичро накардан озод карда мешавад.

Муқаррароти мазкури қонунгузории Шуравиро таҳлил намуда, Бутенко Е.В. ба хулоса омадааст, ки таҳлили муқаррароти Кодекси граждании соли 1922 дар бораи гунаҳгорӣ дар уҳдадориҳои шартномавӣ нишон медиҳад, ки принсипи гунаҳгорӣ равшан муқаррар карда нашудааст. Мафҳуми гунаҳгорӣ умуман вучуд надорад.⁵⁷ Аммо тазаккур бояд дод, ки дар Кодекси мазкур мавҷуд набудани мафҳумҳои «гуноҳ», «қасд» ва ё «беэҳтиётӣ» маънои онро надорад, ки дар Кодекси граждании ИҶШС соли 1922 масъалаи гуноҳгорӣ вучуд надошт.

Лунс Л.А. моддаи 118 КГ соли 1922-ро таҳлил намуда, ба хулосае омадааст, ки «аз моҳияти моддаи мазкур маълум мегардад, ки агар қарздор новобаста аз он ки имконияти иҷрои уҳдадорӣ мавҷуд буд, уҳдадориашро иҷро накарда бошад, гунаҳгор аст; вай гунаҳгор аст, агар ҳудаш дидаю доништа ё аз беэҳтиётӣ имконнопазирии иҷрои уҳдадориро ба вучуд оварда бошад, ё ба ибораи дигар ба имконнопазирии иҷрои уҳдадорӣ монеъ шуда метавонист, вале барои ин кори заруриро ба ҷо наовард»⁵⁸.

Аввалин кӯшиши муайян кардани мафҳуми умумии гуноҳ дар ҳуқуқи граждани соли 1939 аз ҷониби Шварст Х.И. амалӣ шуда, чунин фаҳмиши гуноҳ пешниҳод шудааст: «Мо ҳар гуна саркашӣ кардани шахрванди қобилияти амал аз рафтори муътадили шахрвандии ҷамъияти сотсиалистиро гуноҳ мефаҳмем...»⁵⁹. Мафҳуми пешниҳодшудаи мазкур мазмун ва моҳияти гуноҳ дар ҳуқуқи гражданиро ба пуррагӣ баён намекард, зеро, Шварст Х.И. категорияҳои гунаҳгорӣ ва зиддиқонуниро бо ҳам омезиш додааст.

⁵⁷Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – 198 с. – С. 33.

⁵⁸Ниг.: Новицкий И.Б., Лунс Л.А. Общее учение об обязательстве. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 321.

⁵⁹Ниг.: Шварц Х.И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда. – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1939. – С. 36.

Ба таърифи умумии гуноҳ Агарков М.М. бо тарзи дигар муносибат кардааст. Вай барои муайян кардани концепсияи зарурӣ аз усули расмӣ-мантиқии рӯйхати мукамал истифода бурдааст. Соли 1940 ӯ чунин таъкид карда буд: қасд ва беэҳтиётӣ шахсе, ки боиси ҳуқуқвайронкунии содиркардааш гардидааст, гунаҳгорӣ номида мешавад. Ҳамин тавр, гунаҳгорӣ ҳолати муайяни руҳии шахсии ҳуқуқвайронкунанда мебошад⁶⁰.

Баъдан соли 1944 Агарков М.М. мафҳуми гуноҳро бо чунин мазмун пешниҳод намудааст: «гуноҳ қасд ё беэҳтиётӣ шахсест, ки боиси амали ғайриқонунии содиркардааш гардидааст.»⁶¹

Минбаъд ақидаи мазкури Агарков М.М., ки ба қоидаҳои умумии муайян намудани мафҳуми гуноҳ бо методи муайяншуда асос ёфта буд, аз ҷониби Флейшитс Е.А. ва Тархов В.А. ҷонибдорӣ карда шуд.

Ба андешаи Лунтс Л.А., «гуноҳ муносибати муайяни шахсро нисбат ба рафтори (амал ё беамалии) ғайриқонунии худ пешбинӣ менамояд. Муносибати шахс ба рафтори ғайриқонунии худ ҳам аз рӯйи қоидаҳои зехнӣ (дурбинӣ, дарки оқибатҳои воқеии имконпазири амали мазкур) ва лаҳзаи ихтиёрӣ муайян карда мешавад...»⁶²

Муаллиф зоҳиран дарк кардааст, ки «муносибати равонӣ (ҳолат)» мафҳуми васеътар аст ва онро ба ҷанбаҳои ақлонӣ ва ихтиёрӣ ворид накардааст. Лунтс Л.А. дар таърифи худ маҳз ҷанбаи бошуурона-ихтиёрии муносибати ҷинояткорро таъкид кардааст, ки ин эҳтимолан истинод ба «муносибати муайян» ва мавҷуд набудани истилоҳи «муносибати равонӣ»-ро шарҳ медиҳад.

Таърифи Лунтс Л.А.-ро барои «худдорӣ кардан аз ифодаи «муносибати равонӣ» танкид карданд. Набудани ин истилоҳ дар таъриф

⁶⁰Ниг.: Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Ученые труды ВИЮН. Вып. 3. – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 145-146.

⁶¹Ниг.: М.М. Агарков. Асари зикршуда. – С. 146.

⁶²Ниг.: Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 319-320.

бо он шарҳ дода шудааст, ки «олимони шуравӣ аз афтодан ба «психологизм» худдорӣ намудаанд»⁶³.

Марҳилаи навбатии роҳи ба вучуд омадани таърифи ҳақиқиро метавон таърифи пешниҳоднамудаи Матвеев Г.К. ва дар қонунгузории граждани Шуравӣ таҷассум гардидани он ҳисобид. Тибқи андешаи мазкур, таҳти мафҳуми гуноҳ муносибати рӯякии вайронкунандаи тартиботи ҳуқуқии сотсиалистӣ ба кирдорҳои ғайриқонунии худ ва оқибатҳои зарарноки онҳо дар шакли қасд ва ё беэҳтиётӣ дар назар дошта мешавад⁶⁴.

Тавре ба ҳамагон маълум буд, барои илми ҳуқуқшиносии маданияи шуравӣ роҳи қабул ва дарк намудани комёбиҳои ҳуқуқии буржуазӣ (хориҷӣ ва дохилии пешазинқилобӣ) қобили қабул набуд. Аз ин рӯ, ҳалли масъалаҳои илмӣ муносибат ба масъалаҳои мушаххаси баррасишавандаро аз рӯйи принципҳои давлатдорӣ шуравӣ тақозо мекард.

Маҳз бо дарки муҳимият ва муаммо будани масъалаи мазкур Матвеев Г.К. таъкид намудааст, ки асосҳои (аз ҷумла субъективӣ) ҷавобгарии граждани ва ҷиноятӣ дар шароити шуравӣ аслан хусусияти умумӣ доранд, зеро гуноҳ ҷараёни комилан воқеӣ буда, дар байни таърифи мафҳуми гунаҳгорӣ дар қонунгузории граждани ва ҷиноятӣ ягон тафовути кулӣ вучуд надорад ва дошта ҳам наметавонад⁶⁵.

Мафҳуми пешниҳодгардида ва дар қонунгузорӣ мустаҳкамгардида муддати дароз ҳамчун ақидаи роҳбарикунанда дар масъалаи муайян намудани мафҳуми гуноҳ дар илми ҳуқуқи граждани Шуравӣ баромад намудааст.

Ойгензихт В.А. бо фаҳмиши анъанавии гунаҳгорӣ розӣ шуда, хусусиятҳои ҷанбаҳои инфиродии ин ҳолати субъективиро ба таври зайл равшан кардааст: гуноҳ дар худ ду аломатро дарбар мегирад: 1) зехнӣ, ки

⁶³Ниг.: Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве / Отв. ред.: К.П. Николаев. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – С. 179.

⁶⁴Ниг.: Матвеев Г.К. Асари зикршуда. – С. 178.

⁶⁵Ниг.: Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М.: Юрид. лит. 1970. – С. 186.

муносибати равонии шахсро нисбат ба рафтори ғайриқонунӣ ифода мекунад; 2) иродавӣ, ки танзими психологии рафторро дар бар мегирад, ки натиҷаи он содир намудани кирдори зиддиҳуқуқӣ мебошад⁶⁶.

Хусусиятҳои муайян дар фаҳмиши мафҳум ва моҳияти гуноҳ аз ҷониби Иоффе О.С. пешниҳод карда шудаанд. Муаллиф дар баробари ҷанбаҳои равонии гуноҳ дар таҳлили васеъ унсури иҷтимоиро ба мафҳуми гуноҳ дар ҳуқуқи граждани ворид кардааст. Мазмуни сотсиалистии гуноҳ аз он иборат буд, ки он «... муносибати манфии ҳуқуқвайронкунандаро нисбат ба манфиатҳои ҷамъияти сотсиалистӣ ё шахрванди алоҳидаи шуравӣ ифода мекунад». Ба андешаи Иоффе О.С., барои он ки гуноҳ сифатҳои зикршударо дошта бошад, он бояд амали рафтори бошууронаро ифода карда, инҳоро дошта бошад: 1) дарки робитаи табиӣ байни амали андешидашуда (ё худдорӣ аз амал) ва натиҷа; 2) дарки аҳаммияти иҷтимоӣ миёни амали андешидашуда (ё худдорӣ аз амал) ва натиҷа⁶⁷. Аз ин маълум мегардад, ки дар адабиётҳои ҳуқуқии шуравӣ гуноҳро бо хусусиятҳои таҷассум намудаанд, ки ин хусусиятҳои психологӣ ва иҷтимоӣ мебошанд.

Мафҳуми гуноҳ дар ҳуқуқи граждани, ки бо муносибати рӯякии вайронкунандаи тартиботи ҳуқуқи сотсиалистӣ ба кирдорҳои ғайриқонунии вай ва оқибатҳои зарарноки онҳо, ки дар илм ба таври васеъ қабул карда шудааст, муайян карда шуда, дар баробари ин таҳлил мавриди танқид қарор гирифтааст. Дар илми ҳуқуқи граждани таъкид шудааст, ки гуноҳро равшаносон ҳамчун эҳсосот ва ҳиссиётро ҳолати равонӣ меноманд, ҳуқуқшиносон бошанд, шуур ва иродаро дар ҷойи аввал қарор додаанд.

Ҳолатҳои мазкурро мавриди муҳокимаронӣ ва баҳодихӣ қарор дода, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки институти гуноҳ дар адабиётҳои ҳуқуқии шуравӣ бо ду омили асосӣ: омили равонӣ ва иҷтимоӣ муайян

⁶⁶Ниг.: Ойгензихт В.А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах. – Душанбе, Тадж.гос.ун-т. – 1980. – С. 35.

⁶⁷Ниг.: Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Отв. ред. А.К Юрченко. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1955. – С. 114.

гардида буд. Аммо то солҳои 60–уми асри гузашта дар сатҳи конунгузорӣ мафҳуми расмии гуноҳ дар муносибатҳои граждани мустаҳкам нашуда буд.

Бори аввал дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқи граждани принципи гунаҳкорӣ дар шакли умумӣ дар м. 37 «Асосҳои конунгузори граждани ИҶШС ва республикаҳои иттифоқӣ аз 8 декабри соли 1961 (минбаъд – Асосҳои соли 1961) мустаҳкам карда шудааст. Тибқи м. 36–и он шахсе, ки уҳдадориро иҷро накардааст ё онро ба таври дахлдор иҷро накардааст, танҳо дар сурати мавҷуд будани гуноҳ (қасдона ва ё аз беэҳтиётӣ), ғайр аз мавридҳои пешбининамудаи қонун ё шартнома ҷавобгарии моддиро ба зимма дорад.

Дар асоси муқаррароти умумии Асосҳои соли 1961 дар ҳудуди ҶШС Тоҷикистон санаи 28 декабри соли 1963 Кодекси граждани ҶШС Тоҷикистон қабул карда шуд, ки он муносибатҳои ҳуқуқӣ доир ба гуноҳ дар ҳуқуқи гражданиро ба танзим даровардааст.

М.191 КГ ҚСШТ⁶⁸ шахсе, ки уҳдадорихояшро иҷро накардааст ё онро ба таври матлуб иҷро накардааст, танҳо дар сурати мавҷуд будани гуноҳ (қасдан ё беэҳтиётӣ) ҷавобгарии моддиро ба зимма дорад, ба истиснои ҳолатҳое, ки дар қонун ва ё шартнома пешбинӣ гардидаанд.

Доир ба ҳолате, ки кадом намуди саркашӣ мафҳуми гуноҳро ба миён меорад, Каминская П.Д. қайд намудааст, ки «худ иҷро накардани уҳдадорихо дар ҳолате, ки қарздор имконияти иҷрои онро дошт, гуноҳро ташкил медиҳад».

Тазаккур бояд дод, ки то қабул шудани Кодекси граждани ҶШС Тоҷикистон Қоидаҳои асосии соли 1922, аз ҷумла муқаррароти моддаи 37 дар муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба муайян намудани гуноҳ истифода карда мешуд.

Аз ин рӯ, вобаста ба ақидаҳои дар боло зикргардида амал намудан дар таҷрибаи фаъолияти арбитражҳои ИҶШС мушкилотҳои муайянро ба миён овард. Масъалаи мазкур аз ҷониби роҳбари арбитражи

⁶⁸Ниг.: Кодекси граждани РСС Тоҷикистон. – Душанбе: “Ирфон”, 1988. – С 71.

Арбитражи давлатии ИҚШС Баранов И.Е. ва минбаъд аз ҷониби Новитский И.Б. ба миён омада буд. Баранов И.Е. таъкид карда буд, ки дар амалияи арбитражӣ масъалаи баҳсӣ дар он зоҳир мегардад, ки «шаҳс барои иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ танҳо дар ҳолати мавҷуд будани гуноҳ ҷавобгарӣ ба зимма дорад...»⁶⁹. Новитский И.Б. бошад ақидаи мазкурро ҷонибдорӣ намуда, қайд кардааст, ки «масъалаи татбиқи ин ё он моддаи КГ-ро аз ҷониби арбитраж баҳс намудан мумкин аст, аммо комилан нодуруст мебошад, ки арбитраж ба тариқи механикӣ ва бе назардошти принципи гуноҳ масъаларо ҳал намояд...»⁷⁰

Ҳолатҳои мазкур аз он шаҳодат медиҳанд, ки зимни баррасӣ ва ҳал намудани баҳсҳои хоҷагидорӣ дар субъектҳои хоҷагидори ИҚШС, аз ҷумла ҚШС Тоҷикистон, масъалаи муайян намудани гуноҳ тавзеҳоти дурусти амалиро талаб мекард.

Баъд аз қабул гардидани Асосҳои соли 1961 таҷрибаи арбитражӣ доир ба татбиқи меъёрҳои қонун дар бораи гуноҳ санади тавзеҳотии васеъро қабул намуд. Дар мактуби дастурии Артибражи давлатии назди Шӯрои Вазирони ИҚШС аз 6 октябри соли 1969 таҳти №И-1-33 «Дар бораи таҷрибаи татбиқи моддаи 37 Асосҳои қонунгузорию граждании ИҚШС ва ҷумҳуриҳои шуравӣ» таъкид карда шуд, ки «арбитражҳо уҳдадоранд, ки талаботи моддаи 37 Асосҳоро қатъиян риоя намуда, ба он диққат диҳанд, ки ҷавобгарии моддӣ барои вайрон намудани уҳдадорихо танҳо дар ҳолати мавҷуд будани гуноҳ ба миён омада бошад ё қонунгузорӣ ва ё шартнома ҷавобгарии моддиро дар сурати мавҷуд набудани гуноҳ муайян намуда бошад. Ҳангоми баҳо додан ба сабаби вайрон кардани уҳдадорихо бояд ба назар гирифт, ки ҳолатҳои рафънопазире, ки имконияти иҷрои уҳдадорихоро истисно намудаанд,

⁶⁹Ниг.: Баранов И.Е. Вопросы укрепления договорной дисциплины / И.Е. Баранов // Сов. государство и право. – 1958. – №2. – С. 22-34.

⁷⁰Ниг.: Емельянов П.В, Кудрявцев В.С. Усилить ответственность за выполнение обязательств по поставкам продукции / П.В. Емельянов, В.С. Кудрявцев // Сов. государство и право. – 1957. – №9. – С. 34.

ҳолатҳое мебошанд, ки гуноҳи қарздор, аз ҷумла ҷавобгарии ӯро истисно мекунанд»⁷¹.

Дар масъала оид ба намудҳои гуноҳ дар ҳуқуқи граждани шуравӣ баҳсҳои гуногуни илмӣ мавҷуд набуданд. Тамоми олимони соҳаи ҳуқуқи граждани ба он ақида буданд, ки дар ҳуқуқи граждани гуноҳ дар ду шакл-қасдона ва аз беэҳтиётӣ, вучуд дорад. Аммо муайян намудани масъалаи дараҷаи гуноҳ баҳсҳои зиёдро ба миён оварда буд.

Агарков М.М. қасд ва беэҳтиётиро дар ҳуқуқи граждани чунин тасниф кардааст: «қасд ин пешгӯӣ намудани натиҷае мебошад, ки амали (беамалии) шахсро зиддиҳуқуқӣ мегардонад. Қасди бевосита дар ҳолате ҷой дорад, ки агар шахс ҳадафи расидан ба ин натиҷаро пешбинӣ кунад ва онро пайгирӣ намояд. Қасд ниҳой мебошад, агар шахс пешгӯӣ кунад ва гумон кунад, ки ин натиҷа ба вуқӯ мепаивандад, ҳарчанд бевосита аз пайи чунин ҳадаф набошад ҳам. Беэҳтиётӣ набудани диққати зарурӣ мебошад, ки аз шахс талаб карда мешавад. Беэҳтиётӣ, аввалан, дар ҳолате ба миён меояд, ки шахс оқибати амали худро пешбинӣ накарда бошад, ҳарчанд бояд пешгӯӣ мекард, дуюм, оқибатҳои амали худро пешгӯӣ карда, вале сабуқфикрона гумон мекунад, ки ин оқибатҳо пешгирӣ карда мешаванд»⁷².

Профессор Ойгензихт В.А. дар таҳқиқоти худ ба шумули гуноҳи қасдона, инчунин таваккали гунаҳгоронаро низ дохил намудааст. Ба андешаи муаллиф, таваккал ҳамчун «муносибати равонии субъектҳо ба натиҷаи амали худ ё амали дигарон, инчунин ба натиҷаи амалҳои (ҳодисаҳои) объективии тасодуфӣ ё тасодуфии ғайриимкон, ки дар тахмини бошууронаи оқибатҳои манфӣ, аз ҷумла ҷуброннашавандаи молумулкӣ ифода ёфтааст»⁷³.

⁷¹ Сборник инструктивных указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР, вып. 29. – М., 1970 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lawlibrary.ru/izdanie34855.html>. дата обращения: 15.03.2024г.

⁷²Ниг.: Агарков М.М., Братусь С.Н., Генкин Д.М., Серебровский В.И. [и др] Гражданское право. Учебник. Т. 1. / Под ред. М.М. Агарков, Д.М. Генкин. – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1944. – С. 322-323.

⁷³Ниг.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве. Часть общая. – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 77.

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем, зеро ҳангоми таваккал намудани шахси ҳуқуқӣ берун аз самти фаъолияти худ аллакай гунохро ба миён меорад.

Олими дигар Рабинович Ф.Л. бошад қасдро ба қасди бевосита ва бавосита ва беэҳтиётро ба худбоварӣ ва безътиной чудо намудааст, ки беэҳтиётӣ боз ба навъҳои дағалона ва сабук чудо карда шудааст⁷⁴.

Таҳлили адабиётҳои ҳуқуқии замони шуравӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки олимони соҳаи ҳуқуқи граждании шуравӣ муайян намудани гунохро бо се омил амалӣ мекарданд: 1) омилҳои объективӣ; 2) омилҳои субъективӣ; 3) омилҳои комплексӣ.

Тарафдорони омилҳои объективӣ талаботи дахлдорро мувофиқи миқёси умумии рафтори барои иштироккунандагони муомилоти граждании шуравӣ ҳатмӣ муайян мекунанд, ки танҳо бо тавсифи мазмуни мушаххаси он фарқ мекунанд. Як гурӯҳи онҳо талаботҳои муайян намудаанд, ки нисбат ба иштирокдорони муомилоти граждании пешниҳод карда мешаванд⁷⁵.

Ба андешаи Генкин Д.М., «беэҳтиётӣ ва хунукназарӣ тарафи манфии талаботи мусбат оид ба муносибати дахлдор ба ҳисоб мераванд. Ҳангоми муайян намудани дараҷаи диққати зохиркунанда суд бояд он талаботҳои хал намояд, ки онҳо нисбат ба шаҳрвандони давлати шуравӣ пешниҳод шуданашон мумкин аст»⁷⁶.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ Иоффе О.С. ҳолатҳои пешниҳод намудааст, ки суд ҳангоми муайян намудани гуноҳ бояд онҳоро муайян намояд. Ҳолатҳои пешниҳоднамудаи муаллиф аз инҳо иборат мебошанд:

- хусусияти фаъолияти, ки вобаста ба амалӣ намудани он ҳуқуқвайронкунӣ содир карда шудааст;

⁷⁴Ниг.: Рабинович Ф.Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 87.

⁷⁵Ниг.: Шварц Х.И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда. – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1939. – С. 320

⁷⁶Ниг.: Генкин Д.М., Серебровский В.И. Москаленко Г.К.. Судебная практика по гражданским делам в период войны / Под ред. И.Т. Голяков. – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1943. – С. 4.

- муайян намояд, ки он талаботҳое, ки аз табиати объективи фаъолияти амалишаванда ба миён меоянд, риоя карда шудаанд ё не;

- агар талаботҳое, ки аз табиати объективи фаъолияти амалишаванда ба миён меоянд, риоя шуда бошанд, пас, бояд муайян кард, ки шахси ҳуқуқвайронкунанда имконияти содир намудани амали дигарро бо мақсади пешгирии расонидани зарар дошт ё не;

- барои санҷидани он, ки оё ин шахс барои рафтори корҳои анҷомдодашуда омода шудааст, новобаста аз он, ки онро бо дониши пурраи масъала идома дод;

- вазъи мушаххаси он, ки дар он амалҳои дахлдор буданд, бояд баҳои дуруст дода шавад⁷⁷.

Ба ғайр аз ҳолатҳои дар боло зикргардида, дар қонунгузорӣ ва адабиётҳои ҳуқуқи шуравӣ масъалаи ҳолатҳои рафънопазир низ мавриди таҳлил қарор дода шудаанд.

Масъала дар бораи муайян намудани доираи гуноҳи ҳуқуқвайронкунанда муҳим мебошад, зеро аз ҳолати муайян намудани ҳудуди ҳолат ва ҳолатҳои рафънопазир ва мазмуни онҳо масъала дар бораи гунаҳгор будан ва ё набудани шахс ҳал карда мешавад.

Ҳолатҳо дар илми ҳуқуқи шуравӣ ба ҳолатҳои одӣ ва ҳолатҳои рафънопазир тақсим карда шудаанд. Ҳолати одӣ – ҳолати субъективи пешгӯинакунанда мебошад, ки агар шахс имконияти фаро расидани чунин ҳолатро пешгӯӣ карда метавонист, содир кардани кирдорро пешгирӣ карда метавонист. Моддаи 85 КГ ИҚШС ба чунин ҳолат ҳолатҳои фавқулодаро дохил намудааст, ки дар ин маврид гуноҳ ва ҷавобгарӣ истисно карда мешаванд.

Бо мақсади дуруст дарк кардан ва гурӯҳбандӣ намудани ҳолатҳо Иоффе О.С. аломат ва нишонаҳои ҳолатҳои рафънопазирро муайян ва пешниҳод намудааст, ки аз инҳо иборат мебошанд:

⁷⁷Ниг.: Иоффе О.С. Обязательственное право. – М: Юрид. лит., 1975. – С. 132.

– қувваи ҷудонашаванда, асосан, бо шароити берунӣ ё дохилӣ авсиф карда мешавад, ки он ба фаъолият таҳдид мекунад;

– қувваи пешгиринакунанда ногаҳонӣ, берун аз вазъияти одӣ ва шадид мебошад. Моҳияти фавқулодагӣ ва истисноӣ асосӣ мебошанд, ки онҳо бо хатогихои пайдошаванда якҷоянашаванданд;

– қувваи пешгиринашаванда бо моҳияти пешгиринашавандааш фарқ мекунад. Пешгиринашаванда будани ҳолат ҳамчун хусусияти дохилии аломати мазкур мебошад, ки ҳолати мушаххаси берунаро муайян мекунад⁷⁸.

Таҳлили адабиёти ҳуқуқии замони шуравӣ собит месозад, ки масъалаи гуноҳ дар ҳуқуқи граждании шуравӣ мақоми махсус дошт. Олимони зиёде масъалаи мазкурро мавриди муҳокима ва баҳодихӣ қарор дода, дар татбиқи қонунгузорӣ дар ин самт нақши муассир гузоштаанд. Аммо тазаккур бояд дод, ки принсипи асосии қонунгузории граждании шуравӣ ба моликияти коммунистӣ аҳаммияти зарурӣ зоҳир мекард. Пас аз барҳам хӯрдани ИҶШС ва таъсис ёфтани Ҷумҳурии соҳибистиклоли Тоҷикистон низоми давлатдориву ҳуқуқӣ тағйиротҳои куллиро аз сар гузаронд, зеро давлат дар сатҳи конституционӣ кафолати гуногуншаклии моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро (м.12 Конституцияи ҚТ) кафолат дод. Чунин муқаррарот барои низоми ҳуқуқи граждании (мадания) замони нав таъсири назаррас ва куллии худро гузошт.

Давраи дигари таърихии инкишофи институти гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданӣ замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва ба даст омадани Истиклоли давлатӣ сабаби аз ҷониби Ҳукумати ҷумҳурӣ дар аксарияти соҳаҳо гузаронидани ислоҳот гардида, дар ин замина ба шаклҳои гуногуни моликият тибқи меъёрҳои конституционӣ кафолат дода шуд. Ҷойи муносибатҳои амудии идоракуниро муносибатҳои уфуқии хоҷагидорӣ ва

⁷⁸Ниг.: Иоффе О.С. Асари зикршуда. – С. 152

додугирифтти пулию молӣ гирифта, идоракунии бевоситаи давлат дар соҳаи иқтисодиёт ба танзими иқтисодии муносибатҳои моливу пулӣ иваз шуд. Дар чунин ҳолат меъёрҳои ҳуқуқии соҳавие, ки муносибатҳои молумулкиро ба танзим медароварданд, ба шароити муосир мутобиқат намекарданд.

Бо назардошти ҳолати мазкур чун дигар давлатҳои собиқ аъзои ИҚШС, Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон бо назардошти баъзе тафовут дар асоси Кодекси намунавӣ – санади қонунгузори тавсиявии давлатҳои иштирокчии ИДМ⁷⁹, санаи 30 июни соли 1999 қисми якум, санаи 11 декабри соли 1999 қисми дуюм ва санаи 1 марти соли 2005 қисми сеюми КГ ҚТ қабул карда шуданд.

Тазаккур бояд дод, ки то мавриди амал қарор додани қисмҳои 1 ва 2 КГ Чумҳурии Тоҷикистон муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла масъалаҳои ҷавобгарӣ ва гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқӣ-хусусӣ тавассути меъёрҳои қонунгузори зерин ба танзим дароварда мешуданд:

- фасли якум «Қоидаҳои умумӣ», фасли дуюм «Ҳуқуқи моликият», зерфасли 1 «Қоидаҳои умумӣ дар бораи уҳдадорихо»-и фасли сеюми «Ҳуқуқи уҳдадорӣ», зерфасли 2 «Навъҳои алоҳидаи уҳдадорихо»-и фасли сеюм, «Ҳуқуқи уҳдадорӣ»-и Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон аз 28 декабри соли 1963;

- Қонуни Чумҳурии Тоҷикистон аз 14 декабри соли 1996 «Дар бораи моликият дар Чумҳурии Тоҷикистон»;

- Қонуни Чумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 1991 «Дар бораи фаъолияти соҳибкорӣ дар Чумҳурии Тоҷикистон»;

- Қонуни Чумҳурии Тоҷикистон аз 25 июни соли 1993 «Дар бораи корхонаҳо».

Қисми якуми КГ ҚТ аз 1 январи соли 2000-ум, қисми дуюм санаи 1 июли соли 2000-ум ва қисми сеюм санаи 1 марти соли 2005-ум мавриди амал қарор дода шуданд, ки КГ ҚТ ҳамчун санади танзимкунандаи

⁷⁹Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон(қисми якум). – Душанбе, “Эр-граф”, 2010. – С. 5.

муносибатҳои ҳуқуқи граждани то санаи 1 июли соли 2023 мавриди амал қарор гирифт.

Раванди босуръати инкишофи муносибатҳои устувори иқтисодӣ дар кишвар ва ҷаҳонишавии масъалаҳо оид ба он яке аз омилҳои муайянкунандаи такмил ва дар таҳрири нав таҳия кардани Кодекси маданӣ ба ҳисоб меравад. Қабули дигар қонунҳо вобаста ба муносибатҳои маданӣ, зарурати бартараф кардани муҳолифати онҳо ба Кодекси маданӣ, ки татбиқи меъёрҳоро дар амал душвор мегардонанд, инчунин аз ҷиҳати забонӣ ва истилоҳот коста будани мазмуну мундариҷаи кодекси амалкунанда зарурати такмили онро ба миён овард.

Баъд аз қабули Кодекси граждани соли 1999 дар ҳаёти иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар таҳаввулоти зиёд ба амал омад, ки баъзе аз ҷанбаҳои он дар қонунгузориҳои граждани инъикос ва танзим наёфтанд. Чунин дигаргуниҳо на танҳо дар фазои қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки дар дигар давлатҳое, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон бо онҳо дар як фазои ҳуқуқӣ қарор дошт, ба миён омаданд⁸⁰.

Бинобар ин, дар кодекси нав мушкилоти муҳимми ҷойдошта ҳаллу фасл ва танзими ҳуқуқи онҳо мушаххас пешбинӣ гардида, норасоӣ ва муҳолифатҳои ҷойдошта ислоҳ ва бартараф карда шуданд. Аз ҷумла, ҳалли таносуби байни кодекс ва дигар қонунҳо, сохтор ва пайдарҳамии ҷойгиршавии ниҳодҳои алоҳида, такмили танзими ҳуқуқи ҳуқуқҳои шахсии ғайримолумулкӣ, мушаххасгардонии навъҳои алоҳидаи шахсони ҳуқуқӣ, таҷдиди масъалаи сирри хизматӣ ва тичоратӣ ҳамчун объекти ҳифз, такмили ниҳодҳои кафолат ҳамчун иҷрои уҳдадориҳо ва ғайра таҳия гардидаанд.

Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон санаи 24 декабри соли 2022 қабул карда шуда, аз санаи 1 июли соли 2023 мавриди амал қарор гирифт. Бо сабаби он ки КГ ҚТ ва КМ ҚТ муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба гуноҳ ва дигар асосҳои ҷавобгарии маданияро як хел танзим намудаанд,

⁸⁰Ниг.: Ализода З. Дар бораи қабул намудани Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – манбаи дастрасӣ: <https://sadoimardum.tj/ma-lisi-ol/kodeksi-madani-um-urii-to-ikiston-abul-shud/>. (санаи мурочиат 17.03. 2024).

тасмим гирифтём, то хусусиятҳои алоҳидаи танзимнамоии институти гунохро дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси мадани Ҷумҳурии Тоҷикистон пурра таҳлил намоем.

1.2. Мафҳуми гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи мадани муосир

Масъалаи гуноҳ яке аз институтҳои муҳим ва мураккаби ҳуқуқи маданӣ ба ҳисоб меравад, зеро мафҳуми «ҳуқуқвайронкунӣ» ҳамчун асоси ҷавобгарӣ, аз ҷумла аломатҳои муайян дар назарияи ҷиноятӣ, маъмурӣ ва умумии ҳуқуқ устувории худро пайдо кардааст. Масалан, дар КҶ ҚТ⁸¹ пешбинӣ гардидааст, ки асоси ҷавобгари ҷиноятӣ содир намудани кирдоре мебошад, ки дорои тамоми аломатҳои таркиби ҷинояти дар ҳамин Кодекс пешбинигардида аст (м.11). Аммо дар илми ҳуқуқи маданӣ оид ба ташаккули ҳуқуқвайронкунии маданӣ фаҳмиши ягона ва мафҳуми ҳуқуқи ҳуқуқвайронкунии маданӣ вучуд надорад. Аз ин маълум мегардад, ки муҳимият ва мураккабии институти «гуноҳ» дар ҳуқуқи маданӣ аз муайян намудани мафҳуми он ба вучуд меояд.

Тибқи назарияи ҳуқуқ ҳар як муносибатҳои ҳуқуқӣ дар натиҷаи фактҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд. Ду намуди факт вучуд дорад: ҳодисаҳо ва амалҳо.

Амалҳо дар навбати худ ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ мебошанд. Таҳти мафҳуми амали зиддиҳуқуқӣ бошад, амале фаҳмида мешавад, ки ба ҷомеа зарари муайян мерасонад ва тибқи қонун боиси пайдо шудани масъулияти муайян мегардад⁸².

Аз ин рӯ, мафҳуми «ҳуқуқвайронкунӣ» чунин категорияҳоро ба монанди «кирдори ношоям» ва «ҷиноят» дарбар мегирад ва фарқият байни онҳо дар дараҷаи вазнинии кирдор, инчунин хавфи ҷамъиятии онҳо зоҳир мешавад.

⁸¹Кодекси ҷинояти Ҷумҳурии Тоҷикистон. аз 21 майи соли 1998, таҳти №574 // Маҳзани мутамакази иттилоотӣ-ҳуқуқи ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи муроҷиат: 24.12.2021).

⁸²Ниг.: Киселев С. Формы и виды вины в гражданских правоотношениях / С. Киселев // Российская юстиция. – 2000. – №4 – С. 25.

Ҳам ҷиноят ва ҳам кирдори ношоам дорои тарафҳои субъективии худ мебошанд, ки ин тарафи ҳуқуқвайронкуниҳоро гуноҳ ташкил медиҳад. Гуноҳ дар ҳама ҳолатҳо ҳамчун омилҳои зехнӣ ва иродавӣ баромад мекунад, аммо ин омил дар ҷиноятҳо ва кирдорҳои ношоиста бо тарзҳои гуногун зоҳир мегардад.

Агар дар ҳуқуқи ҷиноятӣ гуноҳ ҳамчун тарафи субъективӣ баромад карда, нақши он дар кирдор аён бошад, пас, дар кирдорҳои ношоиста ба ҷойи аввал на муносибати шахсӣ нисбат ба ҷараёни кирдор, балки муносибат нисбат ба натиҷа, ки амалан ҳамеша бо ҷанбаи молумулкӣ (моддӣ) алоқаманд аст, баромад мекунад.

Мафҳуми гуноҳ дар адабиёти ҳуқуқӣ боиси пайдо шудани баҳсҳои зиёд гардидааст. Чунончи, тибқи ақидаи Матузова Н.И. ва Малко А.В., зеро мафҳуми гуноҳ дар назарияи ҳуқуқ муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдори содиршаванда фаҳмида мешавад⁸³.

Ба андешаи Матвеев Г.К. бошад, гуноҳ ҳамчун муносибати руҳии вайронкунандаи тартиботи ҳуқуқии граждании сотсиалистӣ дар шакли қасд ва ё беэҳтиётӣ ба амали зиддиҳуқуқии худ ва натиҷаи зараррасонии он мебошад.⁸⁴

Иоффе О.С. бошад, чунин мафҳуми гуноҳро пешниҳод намудааст: «таҳти мафҳуми гуноҳ муносибати руҳии шахс ба амал ва ё беамалии содирнамудааш, инчунин алоқаи сабабии байни кирдор ва оқибатҳои он фаҳмида мешавад».⁸⁵

Ба ҳамин монанд мафҳуми гуноҳ аз тарафи олимони ватанӣ пешниҳод шудааст, ки тибқи он гуноҳ – муносибати руҳии шахс нисбат ба кирдори хавфнок ва оқибати он буда, дар шакли қасд ва ё беэҳтиётӣ ифода меёбад.⁸⁶ Инчунин, мувофиқи ақидаи гуруҳи олимони гуноҳ аз

⁸³Ниг.: Байтин М.И., Григорьев Ф.А., Демидов А.И., Зайцев И.М., Карташов В.Н. [и др.] Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – С. 533.

⁸⁴Ниг.: Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве / Отв. ред. К.П. Николаев. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – С. 178.

⁸⁵Ниг.: Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 128.

⁸⁶Ниг.: Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ / Зери таҳрири академики АМИ ҚТ Маҳмудов М.А. – Душанбе: Эр-граф, 2009 – С. 130.

муносибати равонии шахс нисбат ба рафтори худ ва оқибатҳои он иборат мебошад.⁸⁷

Ба андешаи Раҳимзода М.З., гуноҳ шартӣ субъективӣ ҷавобгарии ҳуқуқӣ буда, муносибати ҳуқуқвайронкунандаро ба рафтори зиддихуқуқии худ ва оқибати он ифода менамояд. Одатан он ҳамчун муносибати руҳии субъективӣ шахс ба рафтори зиддихуқуқии худ ва оқибати он ки бо назардошти натиҷаи рафтори нохуши худ ва бошуурона имконияти бартараф намудани он баҳо дода мешавад. Чунин муносибати анъанавӣ ва дар навбати худ пурра асоснок барои ҳуқуқи ҷиноятӣ ва як қатор соҳаҳои дигари ҳуқуқӣ, ки ҷавобгарии ҳуқуқиро барои рафтори нодурусти одамон муқаррар менамоянд, хос мебошад. Он ба шаклҳои гуногуни гуноҳ асос ёфта, аз он ҳамчун қоида мазмуни чораҳои ҷавобгарии татбиқмешуда вобаста мебошад. Пеш аз ҳама, сухан дар бораи фарқияти қасд ва беэҳтиётӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ меравад. Ҳуқуқвайронкунӣ қасдан содиршуда эътироф мешавад, агар вайронкунанда рафтори зиддихуқуқии худро дарк карда, ногузирии оқибати нохуши онро пешбинӣ намояд, онро мехоста бошад ё бошуурона ба фаро расидани он роҳ диҳад (м. 28 КҶ ҚТ). Ҳуқуқвайронкунӣ аз беэҳтиётӣ содиршуда ҳамон вақт эътироф карда мешавад, ки вайронкунанда ҳарчанд оқибати онро пешбинӣ намуда бошад ҳам, аз рӯйи ҳолати кор метавонист ва бояд оқибати нохуши рафтори худро пешбинӣ мекард ё агарчанде пешбинӣ накарда бошад ҳам, вале худбоварона барои бартараф намудани он умед мебандад (м. 29 КҶ ҚТ)⁸⁸.

Ба андешаи Раҳимзода М.З., дар ҳуқуқи маданӣ гуноҳ ҳамчун шартӣ ҷавобгарӣ то дараҷае хусусияти ба худ хос дорад. Ба ин хусусиятҳо муносибатҳои вобастагӣ доранд, ки ҳуқуқи маданӣ ба танзим мебарорад. Дар бисёр ҳолатҳо онҳо характери молиқ пулӣ дошта, ба функцияи

⁸⁷Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. / Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “Эр-граф”, 2010. – С. 869.

⁸⁸Ниг.: Ҳуқуқи маданӣ. Қисми 1. Китоби дарсӣ. Дар зери таҳрири узви вобастаи Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илми ҳуқуқ, профессор Усмонов О.У. Нашриёти ҶС “Матбуот”. – Душанбе. – 2001. – С. 360-361.

чубронию барқарорнамоии ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ асос меёбанд, зеро барои чуброни зиёни иштирокчиёни муомилоти молумулкӣ, муносибати субъективонаи зараррасонандагони он ба рафтори худ аҳаммияти муҳим надорад. Маҳз барои ҳамин ҳам дар ҳуқуқи маданӣ фарқи шартҳои гуноҳ аҳаммияти ками ҳуқуқӣ дорад. Чунки барои ба вучуд омадани ҷавобгарӣ дар бисёр ҳолатҳо мавҷудияти ҳама гуна шакли гуноҳи ҳуқуқвайронкунанда басанда мебошад⁸⁹.

Аз ақидаҳои баёнгардида маълум мегардад, ки ҳама вақт дар самти муайян намудани мафҳуми гуноҳ робитаҳои руҳӣ мақоми муайян дорад.

Мо низ ҷонибдори ақидаи олимони ватанӣ буда, мафҳуми муаллифии зерини гуноҳро пешниҳод менамоем: таҳти мафҳуми гуноҳ муносибати руҳӣ ва иродавии субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ ба моҳияти ҳаракати (беҳаракатии) зиддиҳуқуқи онҳо, алоқаи сабабӣ ва оқибати фаро расидани натиҷаи кирдори содиршуда фаҳмида мешавад.

Аз мафҳуми пешниҳодгардида маълум мегардад, ки гуноҳ ҳамеша бо шахс (шахси ҳуқуқӣ ва шахси воқеӣ) алоқаманд мебошад. Яъне истилоҳи гуноҳ худ аз худ вучуд дошта наметавонад ва ҳамавақт гуноҳ дорои содиркунандаи он мебошад.

Категорияи гуноҳ, тибқи назарияи ҳуқуқ, ба категорияи ҳуқуқвайронкунӣ дохил кардани кирдорро пешбинӣ мекунад. Тавре дар боло зикр гардид, ҳуқуқвайронкунӣ дар амали (беамалии) мушаххасе зоҳир мегардад, ки дорои аломатҳои берунии худ буда, алоқаи байни ҳуқуқвайронкунанда ва ҷамъиятро муайян намуда ва натиҷаи манфии ҳуқуқвайронкунӣ ва ба ҷамъият хавфнок будани чунин натиҷаро таҷассум мекунад. Ин ҳолат аломатҳои тарафи объективии кирдорро ташкил медиҳад. Ба ин аломатҳои зиддиҳуқуқӣ, мавҷудияти зарар ва алоқаи сабабии онҳо дохил мешаванд. Аломати зиддиҳуқуқи амал бо хусусияти махсуси шахсӣ-иродавии худ субъект – гуноҳи ӯ, амалӣ карда мешавад.

⁸⁹Ниг.: Ҳуқуқи граждани. Қисми 1. Китоби дарсӣ. Дар зери таҳрири узви вобастаи Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илми ҳуқуқ, профессор Усмонов О.У. Нашриёти ҶС “Матбуот”. – Душанбе. – 2001. – С. 361.

Амали ғайриҳуқуқӣ бо муносибати махсуси шахсӣ-иродавии субъект – гуноҳи ӯ, тавсиф меёбад. Аз ин рӯ, дар ин ҳолат сухан дар бораи тарафи субъективии ҳуқуқвайронкунӣ меравад. Илова бар ин, бояд қайд кард, ки ҳама гуна ҳуқуқвайронкунӣ ба объекти мушаххас нигаронида шудааст ва дар ҳар як соҳаи ҳуқуқ ба шафати объекти муносибатҳои ҳуқуқвайронкунӣ объектҳои гуногун баромад мекунанд. Дар муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданӣ натиҷаи ин гуна таъсири субъект ҳамчун манфиатҳои моддию ғайримоддии субъектони муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ баромад мекунанд.

Тавре зикр гардид, гуноҳ муносибати махсуси шахсӣ-иродавии субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Яъне аломати муҳимми дигари ҳуқуқвайронкунӣ ин субъектони он ба ҳисоб меравад. Таҳти мафҳуми субъекти ҳуқуқвайронкунӣ шахс (шахси ҳуқуқӣ ва шахси воқеӣ) фаҳмида мешавад. Дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ бошад, тамоми субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданӣ субъектони ҳуқуқвайронкунӣ ва дорандагони гуноҳ ба ҳисоб мераванд.

Гуфтаҳои боло собит месозанд, ки мо аломатҳои ҳуқуқвайронкунӣ (субъект, тарафи субъективӣ, объект ва тарафи объективӣ)-ро таҳлил намудем, ки онҳо дар якҷоягӣ таркиби ҳуқуқвайронкуниро ташкил медиҳанд.

Тазаккур бояд дод, ки таъсири аломатҳои зикршуда дар ҳар соҳаи ҳуқуқ гуногун арзёбӣ карда шудаанд. Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ мавҷудияти тамоми аломатҳои зикршуда барои кирдорро ҳамчун ҷиноят эътироф намудан ҳатмӣ мебошад ва дар қонунгузорӣ аломатҳои мазкур мушаххасан пешбинӣ шудаанд. Ба андешаи Комурджијева И.П. дар ҳуқуқвайронкунии интизомӣ аломати ҳатмии таркиби он тарафи субъективӣ мебошад⁹⁰.

Ба ақидаи мазкур мо розӣ шуда наметавонем, зеро дар тамоми намуди ҳуқуқвайронкунӣ аломатҳои зикргардида ҳатмӣ буда, дар сурати

⁹⁰Ниг.: Комурджијева И.П. Понятие и критерии юридической ответственности / И.П. Комурджијева // Общественные науки. – 2002. – №2. – С. 104-105.

мавҷуд набудани яке аз онҳо ҷавобгарӣ истисно шавад. Аммо дар ҳар намуди ҳуқуқвайронкунӣ аломатҳои зикргардида нисбат ба ҳамдигар афзалият доранд. Яъне дар ҳуқуқвайронкунии интизомӣ метавон гуфт, ки тарафи субъективии кирдор нисбат ба дигар аломатҳо афзалтар мебошад.

Ба андешаи Идрисов Х.В., дар ҳуқуқи граждани дар ҷойи аввал объект ҳамчун аломати муайянкунандаи таркиби ҳуқуқвайронкунӣ баромад мекунад⁹¹.

Алексеев С.С. чунин меҳисобад, ки «асоси ҷавобгарии граждани таркиби ҳуқуқвайронкунии граждани мебошад», ки маҷмуи аломатҳои таркиби (шарти) ҳуқуқвайронкунӣ мебошад. Мавҷудияти аломатҳои зикршуда шарти асосӣ барои ба ҷавобгарӣ кашидани субъекти ҳуқуқвайронкунӣ мебошад⁹². Аммо на ҳама мутахассисони соҳаи ҳуқуқи мадани ба чунин ақида розӣ шудаанд. Як қатор олимони чунин андеша доранд, ки «татбиқи қардани қоидаҳо оид ба таркиби ҷиноят дар муносибатҳои граждани-ҳуқуқӣ нодуруст мебошад, зеро дар чунин ҳолат анъанаҳои ҳазорсолаи ҳуқуқи граждани вайронгардида, дар он аломатҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ паҳн мегарданд.»⁹³ Ба андешаи Брагинский М.И. ва Витрянский В.В., асоси ба ҷавобгарии граждани кашидани шахс натиҷаи вайрон қардани ҳуқуқҳои субъективӣ мебошад, зеро ҷавобгарии граждани – ҳуқуқи шахс дар назди ҷабрдида ба миён омада, мақсади он барқарор намудани ҳуқуқҳои вайронгардида мебошад. Аммо дар муносибатҳои ҳуқуқи граждани ҳолатҳои имконпазиранд, ки ҳуқуқвайронкунӣ бе гуноҳи субъект (ухдадорӣ дар натиҷаи расонидани зарар, масъулият барои гуноҳи шахсони сеюм) руҳ медиҳад ва ин боиси пайдоиши концепсияи ҳуқуқвайронкунӣ бо таркиби қўтоҳшуда

⁹¹Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 75.

⁹²Ниг.: Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1958. – №1. – С. 47-53.

⁹³Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: Статут, 2011. – С. 722-733.

гардидааст, ки то ҳол дар адабиётҳо вобаста ба ҳаҷми ба он боқӣ мондаанд⁹⁴.

Ба ақидаи Брагинский М.И. ва Витрянский В.В. розӣ шудан ғайриимкон мебошад, зеро, агар тибқи ақидаи мазкур амал карда шавад, дар ин ҳолат муқаррароти умумӣ доир ба таркиби ҳуқуқвайронкунӣ аз байн рафта, ҳуқуқвайронкуниҳои маданӣ танҳо бо як аломат – вайрон гардидани ҳуқуқҳои субъективӣ, маҳдуд мегардад.

Олимони ватанӣ чунин мешуморанд, ки барои ба ҷавобгари ҳуқуқи граждани кашидани шахс мавҷудияти шартҳои пешбининамудаи қонун зарур аст. Маҷмуи онҳо таркиби ҳуқуқвайронкунии гражданиро ташкил медиҳад. Таркиби ҳуқуқвайронкунии граждани шартҳои зеринро дар бар мегирад: 1) рафтори зиддихуқуқӣ; 2) мавҷуд будани зарар; 3) робитаи сабабӣ байни рафтори зиддихуқуқӣ ва оқибати бавучудомада; 4) гуноҳи шахси зараррасон.⁹⁵

Мо низ ҷонибдори ақидаи Алексеев С.С. мебошем ва бояд таъкид намуд, ки дар ҳуқуқвайронкунии маданӣ барои эътироф намудани кирдор ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ ва ба ҷавобгари маданӣ кашидани шахс мавҷудияти ҳама аломатҳои таркиби ҳуқуқвайронкунии маданӣ (субъект, тарафи субъективӣ, объект ва тарафи объективӣ) ҳатмӣ мебошад. Масъалаҳо доир ба уҳдадорӣ дар натиҷаи расонидани зарар ва масъулият барои гуноҳи шахсон сеюм хусусиятҳои ҷавобгари маданӣ мебошанд, ки чунин хусусиятҳо яке аз аломатҳои фарқкунандаи ҷавобгари маданӣ буда, аз дигар намуди ҷавобгари ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгари ҷиноятӣ⁹⁶ фарқ мекунанд.

Матвеев Г.К. пешниҳод кардааст, ки асоси ҷавобгари ҳуқуқӣ-маданӣ таркиби ҳуқуқвайронкунӣ эътироф мегардад, ки маҷмуи унсурҳои объективӣ ва субъективиро дар бар мегирад. Ба унсурҳои

⁹⁴Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Асари зикршуда. – С. 722-733.

⁹⁵Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1 (китоби дарсӣ) /Зери таҳ. Тағойназаров Ш.Т. – Душанбе: “Донишварон”, 2017. – С. 300-301.

⁹⁶ Дар ҷавобгари ҷиноятӣ принсипи асосии ҷавобгарӣ – ин ҷавобгари фардӣ мебошад.

объективӣ ӯ инҳоро дохил намудааст: рафтори зиддихуқуқӣ, натиҷаи он ва алоқамандии сабабӣ байни онҳо; унсури субъективӣ ва гуноҳи ҳуқуқвайронкунанда. Ба андешаи Матвеев Г.К., дар сурати набудани яке аз ин унсурҳо ҷавобгарӣ фаро намерасад.

Дар баробари ин, Матвеев Г.К. масъалаи ҷавобгарию бегуноҳиро ҳал намуда, пешниҳод намудааст, ки «ҳолатҳои масъулияти бегуноҳро метавон ҷавобгарӣ эътироф накарда, балки танҳо уҳдадорӣ бобати ҷуброни зарар эътироф кард»⁹⁷.

Ақидаҳои Матвеев Г.К.-ро Идрисов Х.В. ҷонибдорӣ намуда, чунин хулоса намудааст, ки ҳангоми таҳқиқи моҳияти ҷавобгарию граждани хусусияти муайянкунандаи он гаронии иловагӣ ба ҳуқуқвайронкунанда мебошад. Мутобиқи ин ҳам пардохти ҷаримаи аҳдшиканӣ ва ҳам ҷуброни зиён чораҳои ҷавобгарӣ ба шумор мераванд, зеро онҳо дорои хусусияти иловагӣ ва гаронии молумулкӣ барои ҳуқуқвайронкунанда мебошанд⁹⁸.

Ақидаи Идрисов Х.В. қобили дастгирӣ мебошад, зеро ҷарима, ноустуворона, ҷуброни зарар, бартараф намудани монеагӣ барои истифодаи молу мулки молик ва ғайраҳо чораҳои ҳуқуқии маданӣ мебошанд, ки тавассути онҳо ҷавобгарию маданӣ ба иҷро расонида мешаванд.

Доир ба ҳолати мазкур амалияи судӣ собит месозад, ки зимни баррасии парвандаи граждани бо даъвои ҷабрдидаҳо бобати рӯёнидани зарар гуноҳи ҷавобгар (ҳуқуқвайронкунанда) муайян карда мешавад, ки ҷавобгар (субъекти ҳуқуқвайронкунӣ) қасдан ба даъвогар (ҷабрдида) зарари моддӣ ва ё маънавӣ расонидааст. Масалан, бо ҳалномаи Суди ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе аз 4 июли соли 2023 даъвои Қ.Т.А. ва Қ.А.А. нисбати С.Б.А. дар бораи ҷуброн намудани зарари моддӣ ва маънавӣ қонё карда шуда, аз ҳисоби ҷавобгар С.Б.А. ба ғайри Қ.Т.А. зарари моддӣ ба маблағи 5274 (панҷ ҳазору дусаду ҳафтоду чор) сомонӣ

⁹⁷Ниг.: Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Спарк, 1995. – С. 311.

⁹⁸Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 76-77.

ва зарари маънавӣ ба маблағи 7000 (ҳафт ҳазор) сомонӣ рӯёнида шудааст. Зимни муҳокимаи парванда муайян гардидааст, ки санаи 3 июли соли 2022 тахминан соатҳои 23:25 дақиқа ҷавобгар С.Б.А. ба воситаи нақлиёти тамғаи «Мерседес-Бенс» ҳангоми ҳаракат кардан дар роҳи автомобилгард аз тарафи ноҳияи Варзоб ба самти кӯчаи Карамови шаҳри Душанбе талаботи банди 130 сархати 2, 131 ва 163-и Қоидаҳои ҳаракат дар роҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро дағалона вайрон намуда, беэҳтиётӣ ва худбоварӣ зоҳир намуда, чораҳои имконпазирро баҳри паст намудани суръат то дараҷаи боздошти автомашина наандешида, дар даврдаври кӯчаи Чорбоғ-Карамов ба воситаи нақлиёти тамғаи «ВАЗ 21063», ки таҳти идораи Қ.Т.А. қарор доштааст, бархӯрдааст. Мувофиқи хулосаи мутахассис маблағи зарари расонидашуда дар натиҷаи садамаи нақлиётӣ ба воситаи нақлиёти тамғаи «ВАЗ 21063» тақрибан 5274 сомони ро ташкил медиҳад. Ҳамзамон дар натиҷаи садамаи мазкур ба саломатии даъвогар (ҷабрдида) Қ.А.А. зарар расонида шудааст. Аз нусхаи санад оид ба таҳқиқоти (шаҳодаткунонии) тиббӣ–судӣ таҳти №94\4531 аз 8 июли соли 2022 маълум мегардад, ки ҷароҳати ҷисмонии дар бадани Қ.А.А. расонидашуда зарари сабук ба саломатӣ бо ноҷурии кутоҳмуддати саломатӣ ба муҳлати на зиёда аз 21 рӯз мансуб мебошад. Ҳамзамон аз нусхаи расидҳои хазинавии дар маводи парванда мавҷудбуда маълум гардидааст, ки даъвогар (ҷабрдида) Қ.А.А. барои таъвобат дар умум маблағи 7000 сомонӣ хароҷот намудааст. Аз ин рӯ, доир ба парвандаи мазкур гуноҳи ҷавобгар (ҳуқуқвайронкунанда) С.Б.А. бо санади эътибори қонунӣ пайдокарда–қарори суди ноҳияи И.Сомонии шаҳри Душанбе аз 5 апрели соли 2023 пурра тасдиқ гардидааст. Андозаи зарари расонидашуда бошад бо хулосаи мутахассис, санад оиди таҳқиқоти (шаҳодаткунонии) тиббӣ – судӣ таҳти №94\4531 аз 8 июли соли 2022 ва расидҳои хазинавии дар маводи парванда мавҷудбуда пурра исботи худро ёфтааст⁹⁹.

⁹⁹Парвандаи граждании №3-196/23// Бойгонии суди ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе.

Омӯзиши санади судии мазкур нишон медиҳад, ки дар ҳолати мазкур ҳамаи аломатҳои таркиби ҳуқуқвайронкунии маданӣ мавҷуд буда, руёнидани зарари моддӣ ва маънавӣ намуди ҷавобгарии мадания мебошад, ки суд онро татбиқ намудааст.

Аз ин рӯ, новобаста аз гунаҳгории ҳуқуқвайронкунанда, уҳдадорӣ оид ба ҷуброни зарари расонидашуда ва масъулияти ҳуқуқӣ–маданӣ фаро мерасад, зеро он дорои нишонаи зарурии ҷавобгарӣ мебошад.

Ба андешаи Алексеев С.С. объект, субъекти ҳуқуқвайронкунӣ ва тарафи объективии он (ғайриҳуқуқӣ будани амалҳои ҳуқуқвайронкунанда, натиҷаи зараровар ва алоқамандии сабабӣ байни онҳо)–ро бояд ҳамчун аломатҳои таркиби ҳуқуқвайронкунии маданӣ эътироф кард, зеро, бо мавҷудияти онҳо нисбат ба шахс татбиқ намудани чораҳои масъулияти ҳуқуқӣ–маданӣ имконпазир мебошад. Ӯ гуноҳро ба катори унсурҳои ҳатмии ҳуқуқвайронкунӣ дохил намекунад¹⁰⁰. Аммо тавре дар боло зикр гардид, мо бо андешаи мазкур розӣ шуда наметавонем, зеро мавҷудияти гуноҳ аломати ҳатмии таркиби ҳуқуқвайронкунии маданӣ мебошад.

Дар ин ҷо мафҳумҳои «асосӣ» ва «шартии» ҷавобгарии маданияро таҳлил намудан мувофиқи мақсад мебошад.

Олимони соҳаи ҳуқуқи маданӣ асос ва шартҳои ҷавобгарии маданияро гуногун шарҳ додаанд. Масалан, Матвеев Г.К. гуноҳро асоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ–маданӣ эътироф намудааст¹⁰¹.

Брагинский М.И. ва Витрянский В.В. бошанд бар он ақидаанд, ки асоси ҷавобгарии ҳуқуқӣ–гражданӣ ҳуқуқвайронкунӣ мебошад ва «шарти зарурӣ барои ба ҷавобгарӣ кашидани қарздор барои вайрон кардани уҳдадорӣ гуноҳи қарздор мебошад»¹⁰². Суханов Е.А., Сергеев

¹⁰⁰Ниг.: Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Т. 1. – Свердловск, 1972. – 396 с.

¹⁰¹Ниг.: Матвеев Г.К. Вина, как основание гражданско–правовой ответственности по советскому праву: автореф. дис ... докт. юрид. наук. – М., – 42 с.

¹⁰²Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. Кн. 1 3–е изд., стереотип. – М.: Статут, 2001. – С. 721.; Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1997. – 681 с.; Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: Статут, 2011. – 847 с.

А.П. ва Толстой Ю. дар асарҳои худ гуноҳро ҳамчун шартӣ асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ–маданӣ эътироф намудаанд¹⁰³.

Қурбонов Қ.Ш. ва Ғаффорзода И.Ғ. чунин мешуморанд, ки асосҳои ба вучуд омадани ҷавобгарии ҳуқуқии граждани содир намудани ҳуқуқвайронкунии граждани ва чун анъана гуноҳ дар ҳуқуқии граждани ҳамчун шартӣ ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз муносибатҳои равонии шахс нисбат ба рафтори худ ва оқибатҳои он иборат мебошад.¹⁰⁴

Сулаймонов Ф.С. ва Мирзозода П.З. низ чунин меҳисобанд, ки ҷавобгарии граждани–ҳуқуқӣ дорои асосҳои бавучудоии худ мебошанд, ки инҳоянд: ҳуқуқвайронкунии граждани, мавҷудияти зарар, робитаи сабабӣ байни ҳуқуқвайронкунии, зарари бавучудомада ва гуноҳ¹⁰⁵.

Исмоилов Ш.М. бошад, чунин мешуморад, ки асоси ба ҷавобгарии маданӣ кашидани шахс содир намудани кирдоре мебошад, ки дорои аломатҳои таркиби ҳуқуқвайронкунии маданӣ (рафтори зиддиҳуқуқӣ, мавҷудияти зарар, алоқии сабабӣ байни кирдор ва оқибат ва мавҷудияти гуноҳ) мебошад. Мавҷуд набудани яке аз аломатҳои ҷавобгарии маданиро истисно мекунад¹⁰⁶.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ чунин ақида низ ҷолиби диққат мебошад. Чунончи, Бутенко Е.В. чунин мешуморад, ки дар ҳуқуқии граждани муосир ва дар муносибатҳои шартномавӣ ду принсипи ҷавобгарии граждани: принсипи гуноҳ ва принсипи таваккал мавҷуд мебошад¹⁰⁷.

Тазаккур бояд дод, ки қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ принсипи гуноҳро ҳамчун асоси ҷавобгарии маданӣ эътироф намудааст. Масалан, тибқи талаботи қ. 1 м. 462 КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон шахсе, ки уҳдадориро иҷро накардааст ё онро номатлуб

¹⁰³Ниг.: Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., [и др.] Гражданское право. В 2-х томах: Учебник. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 2003. – С.447; Сергеева А.П., Толстого Ю.К. [и др.] Гражданское право: учебник. Т. 1. 6-е изд. // отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 536.

¹⁰⁴Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Асари зикршуда. – С. 300.

¹⁰⁵Ниг.: Сулаймонов Ф.С., Мирзозода П.З. Ҳуқуқии граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми якум (нашри дуюм) / Мухаррири масъул Ғаюров Ш.К. ва Сулаймонов Ф.С. – Душанбе, “Истеъдод”, 2022. – С. 441.

¹⁰⁶Ниг.: Исмоилов Ш.М. Сборник избранных статей. – Душанбе: «Полиграф Групп», 2021. – С.123-124.

¹⁰⁷Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 63

ичро кардааст, хангоми мавҷуд будани гуноҳ (қасд ё беэҳтиётӣ), ба ғайр аз ҳолатҳое, ки қонун ё шартнома асосҳои дигари ҷавобгариро пешбинӣ намудааст, ҷавобгар мебошад.

Мувофиқи ақидаи Раҳимзода М.З., муқоисаи қ. 1 ва қ. 3 моддаи мазкур нишон медиҳад, ки дар ҳуқуқи маданӣ ҷавобгарӣ ҳам барои гуноҳ ва ҳам барои мавҷуд набудани гуноҳ ба вучуд меояд, зеро, дар қисми 1 танҳо дар ҳолати мавҷуд будани гуноҳ ба ҷавобгарӣ кашидан мумкин аст, қ. 3 бошад, дар ҳолатҳои вайрон намудани уҳдадорӣ аз тарафи шарикони қарздор, дар бозор набудани моли зарурӣ барои иҷро ё маблағи зарурӣ надоштани қарздор новобаста аз гуноҳ ба ҷавобгарӣ кашида мешавад. Аз мазмуни қ. 3 қомилан равшан нест, ки гуноҳ дараҷаи субъективӣ аст ё объективӣ. Тибқи он агар шахс бо вучуди ғамхорӣ ва дурандешӣ вобаста ба хусусияти уҳдадорӣ ва шарти муомилот барои иҷрои уҳдадорӣ ҳама тадбирҳоро андешида бошад, он гоҳ бегуноҳ доништа мешавад. Агар ӯ ҳама тадбирҳои имконпазирро оид ба бартараф намудани оқибати рафтори худ наандешида бошад, он гоҳ гунаҳкор доништа мешавад. Тавре мебинем, гуноҳ аз доираи эҳсосоти руҳии субъективии тарзи мушкили исботшаванда ба доираи имконияти объективии амали иштирокчиёни муносибатҳои молумулкӣ мегузарад. Дар ин ҳолат гуноҳ амалан ба дигар шарти амали зиддиҳуқуқӣ–беамалӣ иваз мешавад. Дар як вақт андешидани ҳама чораҳо барои иҷро намудани уҳдадорӣ гувоҳи рафтори дурусти субъект буда, мавҷуд набудани робитаи сабабӣ байни амал ва натиҷаи бамиёномада мебошад. Дар якҷоягӣ барои аз ҷавобгарӣ озод намудан ин асос мегардад. Дар ин ҳолатҳо барои қонунгузор муносибати руҳии қарздор ба ҳуқуқвайронкунии худ аҳаммият надорад. Барои ҳамин шахс (соҳибкор) новобаста аз гуноҳ барои рафтораҷ, ки дар натиҷаи он зиён расонида шудааст, ба ҷавобгарӣ кашида мешавад. Чунин ҷавобгарӣ, ба андешаи Раҳимзода М.З., дар ҳолати мавҷуд будани таваккал ба вучуд меояд. Аз ин ҷо шарти тарафи субъективии ба ҷавобгарӣ кашидани субъекти

муносибатҳои шартномавии ҳуқуқи маданӣ дар қатори гуноҳ таваккали соҳибкор мебошад. Яъне принсипи мавҷудияти гуноҳ ва принсипи мавҷудияти таваккал¹⁰⁸.

Андешаи Лукьянтсев А.А. дар мавриди фарқи байни асосҳо ва шартҳои ҷавобгарии маданӣ қобили дастгирӣ мебошад, зеро ба андешаи ӯ, «асосҳои ҷавобгарии маданӣ омилҳои устувори бунёдие мебошанд, ки мавҷудияти онҳо дар ҷомеа (давлат) боиси пайдоиш ва мавҷудияти институти (падидаҳои) масъулияти маданӣ мегардад...». Ӯ шартҳои ҷавобгарии маданиро «аломатҳои кирдорҳои (амал ё беамалии) шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро (рафтори ғайриқонунии субъект, гунаҳгор будан, хусусияти гунаҳкорона доштани рафтори ӯ) зарар, робитаи сабабии байни кирдор ва оқибатҳои он» эътироф намудааст¹⁰⁹. Ақидаи мазкурро Идрисов Х.В. ҷонибдорӣ намуда, чунин хулоса намудааст, ки асоси ҷавобгарии маданӣ ҳуқуқвайронкунии маданӣ буда, шартҳои ба вучуд омадани он ғайриқонунӣ, зарар, сабаб ва гунаҳгорӣ мебошанд¹¹⁰.

Аз мазмуни меъёри қонунгузорӣ маълум мегардад, ки дар ин ҳолат ақидаи Бутенко Е.В. қобили дастгирӣ мебошад, зеро қонунгузорӣ дар аввал принсипи гуноҳро мустақкам намуда, ба шартнома ва ё асосҳои дигари қонунгузорӣ низ ҳавола намудааст.

Масалан, тибқи талаботи м. 468 КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон агар дар уҳдадорӣ додани мол, иҷрои кор ва хизматрасонӣ пешбинӣ гардида бошанд, таваккали имконнопазирӣ ё мувофиқи мақсад набудани истифодаи онҳо ба зиммаи кредитор гузошта мешавад. Шахсе, ки уҳдадориро ба таври матлуб иҷро намудааст, ҳуқуқ дорад мутаносибан

¹⁰⁸ Ниг: Рахимов М.З. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств / М.З. Рахимов // Вестник Высшего экономического суда Республики Таджикистан. – 1999 – №7. – С. 59; Рахимов М.З. Конечный результат предпринимательской деятельности: теория и правовое регулирование. – Душанбе, «Деваштич», 2007. – С. 245-246; Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкорӣ. – Душанбе, «Дониш», 2019. – 513-515.

¹⁰⁹Ниг.: Лукьянцев А.А. Ответственность при осуществлении предпринимательской деятельности в гражданском законодательстве России: теория и судебная практика: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. – Ростов - на - Дону, 2006. – С. 18-19.

¹¹⁰Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва, 2010. – С. 78

ба дараҷаи иҷро пардохтро гирад, ба ғайр аз ҳолатҳое, ки дар шартнома тақсими дигари таваккал пешбинӣ нагардида бошад.

Аз ин рӯ, мо ба ақидаи Ойгензихт В.А. пурра розӣ шуда наметавонем, зеро таваккал бо ҳеҷ вачҳ асоси ҷавобгарии маданӣ эътироф намегардад ва тавассути таваккал шахс ба субъектони дигари муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ зарар расонида наметавонад.

Гуноҳ яке аз шартҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва маданӣ мебошад, аз ин рӯ, зарурати таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии ин категория бо мақсади муайян намудани хусусиятҳои хоси гуноҳ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва маданӣ ба миён омадааст.

Кодекси ҷиноятӣ амалкунандаи Тоҷикистон мафҳуми гуноҳро возеҳ накарда, балки танҳо мафҳуми шаклҳои он (қасд ва беэҳтиётӣ)–ро муқаррар намудааст.

Аз як тараф, гуноҳ ҳамчун мафҳуми мукамал дар натиҷаи он амалҳое ба вучуд меояд, ки ба қоидаҳо ва принципҳои рафтори муқарраршуда муҳолифат мекунад. Аммо тазаккур бояд дод, ки гуноҳ як мафҳуми фарзӣ аст, зеро он дар амалҳои мушаххас дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ зоҳир мегардад ва маҳз ҳамин муқаррарот дар муайян намудани кирдор ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ муҳим аст.

Муайян кардани моҳияти гуноҳ ва аҳаммияти таснифи он ҳамчун мафҳум ҳам барои илми ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳам илми ҳуқуқи маданӣ муҳим аст.

Дар меъёрҳои Қисми умумии ҳуқуқи ҷиноятӣ (м.27, 28 ва 29 КҶ ҚТ) ҳангоми муайян кардани шакли гуноҳ (қасд ё беэҳтиётӣ) ба муносибати руҳии шахс танҳо ба чунин аломати тарафи объективии ҷиноят чун кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) ба ҷамъият хавфнок ва оқибат ишора карда шудааст. Ин ҳолат барои муайян намудани тарафи субъективии ҷиноят ба сифати «моделҳои тарафи объективии таркиб дар руҳи субъект»¹¹¹ асос шудааст. Вале бояд зикр намуд, ки чунин муайянсозии тарафи субъективӣ чандон дақиқ нест, чунки тарафи субъективӣ

¹¹¹Ниг.: Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 171.

муносибати руҳии шахсро ба аломатҳои на танҳо тарафи объективӣ, балки объекти ҷиноят низ ифода мекунад. Масалан, дар таркиби ҷунин ҷиноятҳо, ба монанди истифодаи зӯроварӣ нисбат ба намояндаи ҳокимият аломатҳои махсусе, ки ҷабрдидаро тавсиф медиҳанд, нишон дода шудаанд. Фарз кардем, барои ба вучуд омадани таркиби м. 329 ҚЧ ҚТ – таҳдиди куштан, расонидани зарар ба саломатӣ, вайрон ё несту нобуд сохтани молумулк нисбат ба кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, хизматчиёни ҳарбӣ, ҳамҷунин нисбат ба шахсони наздики онҳо бо мақсади монеъ шудан ба фаъолияти қонунии ин шахсон оид ба муҳофизати тартиботи ҷамъиятӣ ё таъмини бехатарии ҷамъият ё аз рӯйи интиқом барои ҷунин фаъолиятшон содир шуда бошад, зарур аст, ки шахси гунаҳгор дарк намояд, ки ҷунин амалҳо нисбати кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, хизматчиёни ҳарбӣ, ҳамҷунин нисбати шахсони наздики онҳо равона шуда истодааст.

Ғайр аз ин, ба тарафи субъективии ҷиноят (на тарафи субъективии таркиби ҷиноят), ба ақидаи Гаухман Л.Д., бояд муносибати руҳии шахс ба аломатҳои объективӣ, ки берун аз таркиби ҷиноят ҷойгиранд (масалан, вобаста ба ҳолатҳои, ки ҷазоро вазнин мекунад), дохил карда шаванд¹¹². Ба ҷунин ақида мо қомилан мувофиқ ҳастем.

Аҳаммияти ҳуқуқии ҷиноятиро муносибати руҳии гунаҳгор ба тамоми аломатҳои объективӣ, ки қонун пешбинӣ кардааст (яъне аломатҳои объект ва тарафи объективии таркиби ҷиноят, инҷунин онҳое, ки қонунгузор ба сифати ҳолати вазнинкунандаи ҷазо эътироф мекунад), дорад. Аз рӯйи мазмун ба сифати онҳо аломатҳои баромад мекунанд, ки предмети ҷиноят, ҷабрдида, ҳаракат, оқибат, вақт, ҷой, тарз, шароит, восита, оломи ҷиноят, ҳолатҳои вазнинкунанда ва сабуқкунандаро тавсиф медиҳанд.

¹¹²Ниг.: Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – М.: ЮрИнфоР, 2001. – С. 138.

Муайян намудани вобастагии ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазо аз ҳислат ва мазмуни муносибати руҳии шахс ба аломатҳои объективии мазкур аҳаммияти ҳуқуқии ҷиноятӣ онҳоро ташкил медиҳанд.

Муносибати руҳии шахс ба оқибатҳо, ки аломатҳои асосии таркиби ҷиноят мебошанд, бояд бо шакли гуноҳ, ки таркиби мазкурро тавсиф медиҳад, мувофиқ ояд. Масалан, дар ҷинояти одамкушӣ (м.104 КҶ ҚТ) он бояд дар шакли қасдона, дар ҷинояти аз беэҳтиётӣ ба марг расонидан (м.108 КҶ ҚТ) дар шакли беэҳтиётӣ бошад. Агар ба таркиби мушаххас қасд ва беэҳтиётӣ хос бошад, пас, барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс кофӣ аст, ки ӯ оқибати мазкурро бояд ё метавонист пешбинӣ намояд. Масалан, барои ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидани шахс бинобар яке аз оқибатҳои тибқи м.211 КҶ ҚТ («Вайрон кардани қоидаҳои беҳатарии ҳаракат ва истифодаи нақлиёти роҳи оҳан, ҳавоӣ ё обӣ»), ки муносибати руҳӣ нисбат ба он танҳо дар шакли беэҳтиётӣ шуда метавонад, кофӣ аст, ки гунаҳгор мебоист ва метавонист онҳоро пешбинӣ намояд.

Муносибати руҳии шахс ба оқибатҳо, ки ба сифати ҳолати вазнинкунанда бароманд, айнан ҳамин тавр баҳогузори карда мешавад. Дар баробари ин бояд аз табиати ҳуқуқии таркиби ҷинояти мазкур берун баромад. Масалан, муносибати руҳии гунаҳгор дар содир намудани роҳзанӣ ба оқибатҳое, ки дар б. «г» қ. 3 м. 249 КҶ ҚТ пешбинӣ шудаанд, танҳо қасдона буда метавонад. Муносибати руҳӣ ба оқибатҳо дар намуди марги ҷабрдида, ки дар б. «в» қ. 3 м. 249 КҶ ҚТ пешбинӣ шудааст, танҳо аз беэҳтиётӣ буда метавонад.

Ҳолати овардашуда шаҳодати аҳаммияти ҳуқуқии ҷиноятӣ муносибати руҳии шахс на танҳо ба аломатҳои объективии таркиби ҷиноят, балки ба аломатҳое низ мебошад, ки ҳолатҳои вазнинкунанда ё сабуқкунандаи ҷавобгарӣ мебошанд, яъне онҳо берун аз таркиби ҷиноят буда, танҳо ҳангоми таъини ҷазо ба инобат гирифта мешаванд¹¹³.

¹¹³Ниг.: Бобоҷонов И.Ҳ. Масоили мубрами банду басти ҷиноятҳо (дар назария ва амалия): Қисми дуюм. – Душанбе, “ЭР-граф”, 2014. – С. 107-151

Мувофиқи тавсифи дар қонуни ҷиноятӣ ҷойдоштаи муносибати руҳии гунаҳгор ба кирдори содиршуда тарафи субъективии таркиби ҷиноят аз се аломат иборат мебошад:

- гуноҳ;
- ангега;
- мақсад.

Баъзе олимони чунин ақидадоранд, ки гуноҳ ва тарафи субъективии ҷиноят мафҳумҳои айнан мебошанд, зеро фаъолияти зеҳнӣ ва иродавии шахс бо фаъолияти ангегадор ва эҳсосӣ робитаи ногустастанӣ дорад¹¹⁴.

Ин ақида аз ҳама зиёд аз ҷониби Дагел П.С. асоснок ва дастгирӣ шудааст. Ба ақидаи ӯ, «гуноҳ тарафи дохилӣ, субъективии ҷиноят, муносибати руҳии субъект ба кирдори ба ҷамъият хавфноки худ ва оқибати он мебошад, ки дар ҷиноят ифода ёфтааст»¹¹⁵. Ақидаашро асоснок намуда, ӯ навиштааст: «Нуқтаи назар, ки мувофиқи он тарафи субъективӣ бо гуноҳ ба охир намерасаду дар баробари гуноҳ ангега ва мақсади ҷиноятро низ фаро мегирад, ба ... омехта кардани тарафи субъективии ҷиноят (гуноҳ) бо аломатҳои таркиби ҷиноят, ки ин тарафи субъективиро тавсиф медиҳад (қасд, беэҳтиётӣ, ангега, мақсад, ҳаяҷони саҳти руҳӣ, дидаю дониста ва ғайра), инчунин ба омехта кардани мафҳумҳои мазмун ва шакли гуноҳ асос ёфтааст»¹¹⁶.

Красиков Ю.А. низ ақидаи монандро дорад: «Дар тавсияи қонунгузори ... шакли гуноҳ (қасд ва беэҳтиётӣ) оид ба ангега, мақсад ва эҳсосот ишора нашудааст. Вале ин чунин маъно надорад, ки онҳо ба мазмуни гуноҳ дохил намешаванд. Ин қисмҳо ба дилхоҳ рафтори шахс хосанд. Ангега, мақсад ва эҳсос фаъолияти руҳии гунаҳгорро тавсиф

¹¹⁴Ниг.: Лекшас И.В. Вина как субъективная сторона преступного деяния. Перевод с немецкого./ Под ред. А.А. (Пионтковский Предисл.); Пер.: Либерман С.Л. – М.: Госюриздат, 1958. – 85 с.; Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление / Науч. ред. Г.Ф. Горский – Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1974. – С. 41-42, и др.; Ворошилин Е.В., Кригер, Г.А. Субъективная сторона преступления: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 385.

¹¹⁵Ниг.: Дагель П.С. Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Правоведение. – 1969. – №1. – С. 78-88.

¹¹⁶Ниг.: Дагель П.С. Понятие вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Материалы XIII конференции ДВГУ. Ч. IV. – Владивосток. – 1968. – С.123-126.

дода, ба тарафи субъективии ҷиноят тавассути қасд ва беэҳтиётӣ дохил мешаванд»¹¹⁷.

Қобили зикр аст, ки ақидаи мазкур аз нигоҳи назариявӣ чандон боварибахш набуда аз нуқтаи назари амалия умуман қобили қабул нест. Барои тақвияти фикр чунин асосҳоро овардан мумкин аст:

1) айният бахшидани гуноҳ бо тарафи субъективии ҷиноят бо тавсифи қонунгузории гуноҳ мувофиқ нест. Мувофиқи қ. 2 м. 7 КҶ ҚТ шахс танҳо барои он кирдори барои ҷамъият хавфнок ва оқибати хавфноки ҷамъиятии ба вуқӯ пайвастанӣ он, ки гуноҳи ӯ нисбат ба он муайян шудааст, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад. Ин муқаррарот ҳамчун зарурати муқаррар кардани қасд ё беэҳтиётӣ шарҳ дода мешавад. Мувофиқи қ. 1 м. 27 КҶ ҚТ танҳо шахсе дар содир кардани ҷиноят гунаҳгор эътироф мешавад, ки ӯ ин кирдорро қасдан ё аз беэҳтиётӣ содир карда бошад.

Чунин фаҳмиши гуноҳ дар қонунгузории дигар давлатҳо низ ба ҷашм мерасад. Масалан, мувофиқи м. 21 КҶ Қумхурии Беларуссия гуноҳ ҳамчун «муносибати руҳии шахс ба кирдори ба ҷамъият хавфноки содиркардаш, ки дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ ифода меёбад» баррасӣ шуда, шахси гунаҳгор шахсест, ки «кирдори ба ҷамъият хавфнокро қасдан ё аз беэҳтиётӣ содир намудааст». Ҳамчунин фаҳмиши гуноҳ дар м. 23 КҶ Украина мавҷуд аст: «Гуноҳ муносибати руҳии шахс ба ҳаракат ё беҳаракатии содиркарда, ки бо Кодекси мазкур пешбинӣ шудааст ва ба оқибатҳои он, ки дар шакли қасд ва беэҳтиётӣ ифода ёфтааст, дониста мешавад».

Аз мафҳумҳои расмии мазкур бармеояд, ки қонун ба мазмуни гуноҳ – қасд ва беэҳтиётӣ, танҳо муносибати руҳиро дохил менамояд. Тафаккур ва иродаро дар унсурҳои зехнӣ ва унсурҳои иродавӣ ҷой надода, ангега, мақсад ва дигар аломатҳои фаъолии руҳии шахсро вобаста ба содир намудани ҷиноят номбар намекунад.

¹¹⁷Ниг.: Аликперова Х.Д., Побегайло Э.Ф. [и др.] Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации // под ред. Х.Д. Аликперова и Э.Ф. Побегайло. – М., 2001. – С. 68-69.

2) дар мафхуми Дагел П.С. гуноҳ ҳам аз нигоҳи мазмуни руҳӣ ва ҳам аз нигоҳи тавсифи ҳуқуқӣ ба таври возеҳ баён нашудааст. Мафхуми гуноҳро аз дигар аломатҳои таркиб ҷудо намуда, ӯ номгӯи гуногуни аломатҳоро номбар кардааст. Номгӯи тахминии аломатҳоро муайян намуда, ӯ бо калимаҳои «ва ғайра» ҷамъбаст менамояд. Номуайян аст, ки аз паси ин навъ ҷамъбастҳо чӣ меистад. Ба мафхуми гуноҳ дар баробари қасд ва беэҳтиётӣ ворид намудани мафхумҳои ангега, мақсад, эҳсос, дидаю дониста ва дигар аломатҳои руҳӣ, ки доирашон дақиқ нест, дар ҳалли масъалаи шакли гуноҳ печдарпечиро ба вучуд меорад ва мустақилияти аломатҳои мазкурро дар доираи тарафи субъективӣ маҳрум мекунад, ҳол он ки дар қонун ба онҳо чунин мустақилият баъзан дода шудааст;

3) консепсияи мазкур аз нуқтаи назари мантиқӣ пайдарпай намебошад. Аломатҳое, ки гуноҳро тавсиф медиҳанд, номбар шуда, ангега ва мақсад дар баробари қасд ва беэҳтиётӣ гузошта мешаванд. Вале ҳангоми таҳлили мазмуни қасд ва беэҳтиётӣ ангега ва мақсад на дар қатори қасд ва беэҳтиётӣ, балки бо тафаккур ва ирода якҷо номбар шудаанд. Мувофиқан чунин бармеояд, ки дар як ҳолат ангега ва мақсад ҳамчун аломатҳое, ки гуноҳро тавсиф медиҳанд (дар баробари қасд ва беэҳтиётӣ) ва дар ҳолати дигар «унсурҳои ҳуди муносибати руҳии субъект, унсури қасд мебошанд»¹¹⁸;

4) мавқеи мазкур бинобар номувофиқӣ бо фаҳмиши фалсафии шакл ва мазмун низ қобили қабул нест. Ба ақидаи Дагел П.С., шакли гуноҳ танҳо дар таносуби тафаккур бо ирода муайян карда мешавад, «дигар унсурҳои руҳӣ... ба шакли гуноҳ таъсир намерасонанд, ҳарчанд ба мазмуни гуноҳ дохил бошанд ҳам»¹¹⁹. «Мувофиқан, шакли гуноҳ назар ба мазмуни он маҳдудтар мебошад»¹²⁰.

¹¹⁸Ниг.: Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление / Науч. ред. Г.Ф Горский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1974. – С. 83.

¹¹⁹Ниг.: Дагель П.С. Понятие вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Материалы XIII конференции ДВГУ. Ч. IV. – Владивосток. – 1968. – С.123-126.

¹²⁰Ниг.: Дагель П.С. Понятие вины в советском уголовном праве / П.С. Дагель // Материалы XIII конференции ДВГУ. Ч. IV. – Владивосток. – 1968. – С. 126.

Аз нуктаи назари фалсафа, тасдиқоте, ки, аз як тараф, шакли ҳама мазмуно фаро намегирад ва, аз тарафи дигар, мазмуни бешакл ҷой дошта метавонад, нодуруст ва ғайриилмӣ аст.

Гуноҳ ҳамчун муносибати руҳӣ бо аломатҳои объективии таркиби ҷиноят баррасӣ мегардад. Тарафи субъективии ҷиноят бошад, нисбатан васеътар доништа мешавад, чунки он муносибати руҳии шахсро бо аломатҳои объективӣ, ки аломати таркиби ҷиноят намебошанд, вале дар қонуни ҷиноятӣ ба сифати ҳолати вазнинкунанда пешбинӣ шудаанд, дар бар мегирад.

Гуноҳ аломати ҳатмии тарафи субъективии тамоми таркибҳои ҷиноят мебошад. Мақсад ва ангеа аломатҳои иловагии он буда, тарафи субъективии на ҳар таркиби ҷиноятро тавсиф медиҳанд. Онҳо танҳо дар сурате аломати ҳатмии тарафи субъективии таркиби ҷиноят шуда метавонанд, ки дар диспозитсияи қисми махсуси КҶ пешбинӣ шуда бошанд ё аз табиати ҳуқуқии таркиби мушаххас бароянд.

Гуноҳ, ангеа ва мақсад воқеияти объективиро ифода мекунанд, зухуроте, ки воқеан ҷой дорад. Онҳо даркшаванда буда, мазмунашон аз рӯйи қонуни ҷиноятӣ тавассути таҳлил ва баҳодиҳии ҳама ҳолатҳои объективии содир шудани ҷиноят муқаррар карда мешавад.

Базе олимони мафҳуми гуноҳро назар ба мафҳуми тарафи субъективӣ васеътар медонанд. Масалан, ба ақидаи Демидов Ю.А. гуноҳ «ба ягон унсурҳои ҷиноят дохил намешавад, ақалан ба қасд ва беэҳтиётӣ ё ба кирдор дар якҷоягӣ бо тарафи объективии он. Он ҳам дар тарафи объективӣ ва ҳам дар тарафи субъективӣ баробар ифода меёбад»¹²¹.

Ба баҳодиҳии зиёди тарафи объективӣ ва тарафи субъективии ҷиноят муқобил баромада, ӯ менависад: «мазмуни гуноҳро зарур аст дар содир намудани ҷиноят аз ҷониби мушаххас дарёфт, дар ягонагии

¹²¹ Ниг.: Бобочонов И.Х. Масоили мубрами банду басти ҷиноятҳо (дар назария ва амалия): Қисми дуюм. – Душанбе, “ЭР-граф”, 2014. – С. 107-151.

ҳолатҳои объективӣ ва субъективӣ, ки дар онҳо гуноҳ ифода ёфтааст – муносибати манфии шахс бо арзишҳои ... ҷамъиятӣ»¹²².

Злобин Г.А. низ ин ақидаро ҷонибдорӣ мекунад: «Гуноҳ тарафи субъективии кирдори ҷиноятиро ташкил дода, ҳамзамон ҳамчун тавсифи томи ҷиноят дар ҳама муносибатҳои барои ҷавобгарӣ хос баромад мекунд... Ин хусусияти гуноҳ онро асоси зарурӣ ва кофии ҷавобгарии ҷиноятӣ муарифи мекунад...»¹²³.

Аз ақидаҳои овардашуда баръало кӯшиши муаллифон дар чудосозии ду сифати гуноҳ падида меояд: ҳамчун тарафи субъективии ҷиноят ва асоси ҷавобгарии ҷиноятӣ. Дар ҳолати дуюм гуноҳ чун «тавсифи томи ҷиноят» баррасӣ мешавад.

Гуноҳ аломати асосӣ ва ҳатмии тарафи субъективии дилхоҳ таркиби ҷиноят мебошад.

Дар қонунгузориҳои ҷиноятии давлатҳои гуногун се намуди муносибат ба мафҳуми гуноҳ ҷой дорад:

1) аксари давлатҳо ин мафҳумро истифода намебаранд ва бо истифодаи мафҳумҳои қасд ва беэҳтиётӣ онро ифода мекунанд (масалан, Олмон, Дания, Испания, Лахистон, Шветсия ва ғайра);

2) дигар давлатҳо мафҳуми гуноҳро шарҳ надода, ишора мекунанд, ки шахси содиркардаи кирдори ҷиноятӣ дар сурате гунаҳгор доништа мешавад, ки онро қасдона ё аз беэҳтиётӣ содир карда бошад (масалан, м.8 КҶ Ҷумҳурии Латвия, м. 19 КҶ Ҷумҳурии Қазоқистон, м. 16 КҶ Ҷумҳурии Мардумии Чин);

3) танҳо дар баъзе давлатҳои собиқ аъзои ИҶШС қонунгузориҳои ҷиноятӣ мафҳуми гуноҳро шарҳ додааст. Масалан, дар қ. 1 м. 21 КҶ Ҷумҳурии Белоруссия гуноҳ ҳамчун «муносибати руҳии шахс ба кирдори ба ҷамъият хавфноки содиркардааш, ки дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ

¹²²Ниг.: Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 117-118.

¹²³ Ниг.: Злобин Г.А. Виновное вменение в историческом аспекте. / Уголовное право в борьбе с преступностью / Редкол.: В.М. Коган, Н.С. Малеин, А.М. Яковлев (Отв. ред.) – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. – С.22-34. Малков В.П. Субъективные основания уголовной ответственности / В.П. Малков // Государство и право. – 1995. – №1. – 91-99.

ифода меёбад» баррасӣ шудааст. Ҳамчунин фаҳмиши нисбатан пурраи гуноҳ дар м. 23 КҶ Украина мавҷуд аст: «Гуноҳ муносибати руҳии шахс ба ҳаракат ё беҳаракатии содиркардааш, ки бо Кодекси мазкур пешбинӣ шудааст ва ба оқибатҳои он, ки дар шакли қасд ва беэҳтиётӣ ифода ёфтааст, дониста мешавад».

Мувофиқи қонуни ҷиноятӣ гуноҳ муносибати руҳии гунаҳгор ба аломатҳои объективии шомили таркиби ҷиноят мебошад.

Фаҳмиши васеътари гуноҳ ҳамчун муносибати руҳӣ ба аломатҳои объективӣ, ки бо қонуни ҷиноятӣ ба сифати ҳолатҳои вазнинкунандаи ҷазо пешбинӣ шудааст, бевосита дар қонун муқаррар нашудааст ва он ҳулосаи назариявӣ мебошад. Он ба принципи қонуни ҷиноятӣ асос ёфтааст, ки гунаҳгоркунии объективии тамоми ҳолатҳои дар қонун пешбинишудаи кирдори ба ҷамъият хавфнокро истисно мекунад. Чунин муқаррарот на танҳо ба қонуни ҷиноятӣ зид, балки барои риояи ҳамаатарафа ва пурраи қонуният ҳангоми татбиқи меъёрҳои ҳуқуқии ҷиноятӣ мусоидат мекунад.

Чуноне қайд шуд, ҷавобгарии ҷиноятӣ танҳо дар мавриди мавҷуд будани гуноҳ ба миён меояд. Бегуноҳ расонидани зарар, ҳар қадаре вазнин набошад ҳам, боиси ҷавобгарии ҷиноятӣ намегардад.

Бегуноҳ расонидани зарар (тасодуф) дар м. 31 КҶ ҚТ танзими меъёрии худро ёфтааст. Мувофиқи қ. 1 моддаи мазкур, кирдор бегуноҳ содиршуда эътироф мешавад, агар шахси содирнамудаи он хавфнокии ҷамъиятии ҳаракати (беҳаракатии) худро дарк накарда бошад ва вобаста ба ҳолатҳои қор намебоист ё наметавонист онро дарк кунад, ё имконияти фаро расидани оқибатҳои барои ҷамъият хавфнокро пешбинӣ накарда бошад ва вобаста ба ҳолатҳои қор намебоист ё наметавонист онро пешбинӣ кунад.

Мувофиқи қ. 2 ҳамин модда кирдор инчунин бегуноҳ содиршуда эътироф мешавад, агар шахси содирнамудаи он, гарчанд имконияти фаро расидани оқибатҳои барои ҷамъият хавфнокии ҳаракати (беҳаракатии) худро пешбинӣ карда бошад ҳам, аммо ин оқибатҳоро бо

сабаби номувофикии сифатҳои психофизиологии худ ба талаботи шароити фавқулода ё аз ҳад зиёд мондашавии асабу рӯх пешгири карда натавониста бошад.

Мафҳуми гуноҳ мазмуни равонӣ, иҷтимоию сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷиноятиро дар бар мегирад.

Мазмуни равонии гуноҳ дар он ифода меёбад, ки дар асоси он равандҳое ҷойгиранд, ки ба таври объективӣ дар психикаи инсон сурат мегиранд. Ба сифати онҳо тафаккур, ирода, эҳсос, ки ба психикаи одами аз лиҳози руҳӣ солим мавҷуданд, баромад мекунанд. Ин равандҳо дар психология таҳқиқ ва муайян шудаанд. Тавассути тафаккур шуури одам предмет ва зухуроти олами объективӣ, аломатҳои моҳиятии он ва робитаи мутақобилаи онҳоро таҷассум менамояд. Ирода танзими даркшудаи фаъолияти амалии худ аз ҷониби фард мебошад, ки барои кӯшиши ақлонии ҷисмонӣ ҷиҳати ноил шудан ба мақсад ё нигоҳ доштани фаъоли равона шудааст. Ба эҳсос ҳиссиёт, чунун (аффе́кт), ки дар ҳолати эҳсос зоҳир мегардад, ақсуламал ва интиҳобӣ будани муносибати ҳиссиётӣ бо ин ё он объект дохил мешаванд¹²⁴.

Ин равандҳо мувофиқан лаҳзаҳои зехнӣ (тафаккур), иродавӣ (ирода) ва эҳсосии (эҳсоси) фаъолияти равонии инсонро тавсиф мекунанд. Дар намуди мушаххас онҳо дар имкониятҳои дарк ва баҳодихии воқеияти объективӣ (аз ҷумла аҳаммияти иҷтимоии ҳаракат ва беҳаракатии худ), пешбинӣ кардани оқибатҳои он, аз ҷумла оқибатҳои зарарноки иҷтимоӣ (дарк намудани инкишофи робитаи сабабӣ байни ҳаракатҳои содиршаванда ва оқибатҳои аз он фарорасанда), қобилияти дурандешӣ, яъне ҳиссаи муайяни пешбинӣ кардани оқибатҳои алоҳида, инчунин пешбинӣ кардани баъзеи онҳо, ки диққат ва кӯшиши зиёди равониро вобаста ба малака, дониш ва маҳорат талаб мекунанд (лаҳзаҳои зехнӣ),

¹²⁴Ниг.: Дагель П.С., Котов Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление / Науч. ред.: Г.Ф. Горский – Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1974. – С.45-49. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – С. 178; Мясичев В.Н. Личность и неврозы / В.Н. Мясичев. – Б.м. : Издательство Ленинградского Университета, 1960. – С. 210-212; Добрынин Н.Ф. Об активности сознания / Проблемы сознания: материалы симпозиума. – М., 1966. – С.183; Лебединский М.С., Мясичев В.Н. Введение в медицинскую психологию. – Л.: Медицина, –1966. –С. 222.

кӯшиш ба ноил шудан ба мақсад, хостани фарорасии оқибат ё нисбат ба он бетафовутона муносибат кардан, хошиш надоштани фарорасии ин ё он оқибат (лаҳзаи иродавӣ), ифода намудани ҳиссиёти худ, зохир намудани аксуламали эҳсосӣ ё ҳолат (лаҳзаи эҳсосӣ) аз ҷониби инсон аз лиҳози равонӣ солим ифода меёбанд.

Унсурҳои номбаршуда ва дигар унсурҳои объективан ҷойдоштаи психикаи инсон мазмуни равонии гунохро мувофиқи қонуни ҷиноятӣ ташкил медиҳанд. Ҳангоми муайян намудани гуноҳ, шакл ва намудҳои он қонунгузор мавҷуд будан ё набудани лаҳзаҳои зехнӣ ва иродавӣ, пайвастагии онҳоро дар қисми умумии КҶ таҷассум мекунад ва бо мазмуни воқеии равонии фаъолияти инсон объективӣ мегардонад.

Қонуни ҷиноятӣ шакл ва намудҳои гунохро вобаста ба мазмуни гуногуни ин лаҳзаҳо ва пайвастагии онҳо тафриқа мегузорад. Масалан, дар қасди бевосита ва бавосита лаҳзаҳои зехнӣ бо дарки ҳаракати (беҳаракатии) ба ҷамъият хавфнок ва пешбинӣ кардани имконият ё ногузирии фарорасии оқибатҳои ба ҷамъият хавфнок (ҳангоми қасди бевосита) ё танҳо имконияти фарорасии онҳо (ҳангоми қасди бавосита), лаҳзаҳои иродавӣ бошад, бо хошиш (ҳангоми қасди бевосита) ё дидаю доништа роҳ додан ё муносибати бетафовутона нисбат ба онҳо (ҳангоми қасди бавосита) тавсиф меёбад.

Ҳамин тавр, мазмуни равонии гуноҳ дар он ифода меёбад, ки қонунгузори ҷиноятӣ онро аз муносибати руҳии воқеи ва объективии ҷойдоштаи инсон нисбат ба воқеияти атроф муайян мекунад, ки он ба муқаррароти илмӣ ва ҳулосаҳои равшаносӣ асос ёфтааст.

Мазмуни иҷтимоию сиёсии гуноҳ ба муайянсозии моддии ҷиноят ҳамчун кирдори гунаҳгорунаи ба ҷамъият хавфноки содиршуда, ки бо қонуни ҷиноятӣ таҳти татбиқи ҷазо манъ шудааст, асос ёфтааст. Чунин мазмун дар он ифода меёбад, ки гуноҳ муносибати руҳии шахс нисбат ба на ҳамаи кирдор ва оқибатҳо, балки танҳо ба кирдорҳое, ки ба ҷамъият хавфнок ва бо қонуни ҷиноятӣ таҳти татбиқи ҷазо манъшуда мебошанд. Ҷиноятро содир намуда, шахс гунаҳгоруна (яъне қасдона ё аз беэҳтиётӣ)

муносибати манфиро нисбат ба арзишҳои иҷтимоии ҷамъият зоҳир менамояд, ки аз ҷониби давлат маҳкум карда шудааст.

Мазмуни ҳуқуқии ҷиноятии гуноҳ бо он тавсиф меёбад, ки шаклҳои он дар қонуни ҷиноятӣ муайян шудаанд ва дар он моҳияти раванӣ ва иҷтимоию сиёсии гуноҳ, бар замми ин ба таври тафриқавӣ нисбат ба шаклҳо ва намудҳои он таҷассум ёфтаанд. Дар қонуни ҷиноятӣ таҷассум ёфта, гуноҳ аҳаммияти аломати тарафи субъективии ҷиноятро ба даст меорад, ки дар қасд ва беэҳтиётӣ ифода ёфта, барои ҳама таркибҳо ҳамтӣ мебошад.

Ҳамин тавр, мувофиқи қонуни ҷиноятӣ:

– гуноҳ аломати ҳатмии тарафи субъективии дилхоҳ таркиби ҷиноят мебошад, ки мумкин аст дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ ва ё ҳар ду ифода ёбад;

– гуноҳ тавсифи лаҳзаҳои зехнӣ ва иродавии муносибати руҳии шахс ба кирдори ба ҷамъият хавфноки бо қонуни ҷиноятӣ пешбинишуда ва оқибатҳои он мебошад;

– гуноҳ муносибати манфии субъективии шахсро ба арзишҳои иҷтимоӣ, ки дорои мазмуни раванӣ, иҷтимоию сиёсӣ ва ҳуқуқии ҷиноятӣ мебошанд, ифода мекунад.

Шакли гуноҳ аҳаммияти гуногуни ҳуқуқӣ дорад:

1) шакли гуноҳ сарҳади субъективие мебошад, ки рафтори ҷиноятиро аз рафтори ғайриҷиноятӣ тафовут мегузорад. Ин, пеш аз ҳама, ба аз беэҳтиётӣ содир намудани кирдор, ки танҳо дар мавриди қасдан содир намудан ҷазо дода мешавад, дахл дорад (масалан, аз ҳаёт маҳрум намудани таҷовузкор ҳангоми баромадан аз ҳадди мудофияи зарурӣ таркиби ҷинояти м.107 ҚҶ ҚТ–ро дар мавриде ташкил медиҳад, ки агар он қасдона бошад);

2) шакли гуноҳ бандубасти ҷиноятро муайян мекунад, агар қонунгузор ҷавобгарии ҷиноятиро барои содир намудани кирдори ба ҷамъият хавфноки дорои аломатҳои объективии яқхела, вале аз рӯйи шакли гуноҳ гуногун тафриқа гузошта бошад. Масалан, аз рӯйи шакли

гуноҳ одамкушӣ (м. 104-107 КҶ ҚТ) ва аз беэҳтиётӣ ба марг расонидан (м. 108 КҶ ҚТ), қасдан расонидани зарари вазнин ба саломатӣ (м. 110 КҶ ҚТ) ва аз беэҳтиётӣ расонидани зарари вазнин ба саломатӣ (м. 118 КҶ ҚТ), қасдан несту нобуд ё вайрон кардани молу мулк (м. 255 КҶ ҚТ), аз беэҳтиётӣ несту нобуд ё вайрон кардани молу мулк (м. 256 КҶ ҚТ) фарқ карда мешаванд;

3) шакли гуноҳ дар якҷоягӣ бо дараҷаи ба ҷамъият хавфнокӣ дар заминаи таснифи ҷиноятҳо ба категорияҳо (м. 18 КҶ ҚТ) ҷудо шудааст;

4) шакли гуноҳ шартӣ адои ҷазоро дар намуди маҳрум сохтан аз озодӣ муайян мекунад. Масалан, мувофиқи м. 58 КҶ ҚТ маҳрум сохтан аз озодӣ аз ҷудо кардани шахси маҳкумшуда аз ҷамъият бо роҳи дар колонияҳои ислоҳи сукунат, колонияҳои ислоҳи низомашон умумӣ, пурзӯр, саҳт, маҳсус ё дар маҳбас ҷой кардани ӯ иборат аст.

Ба қасди бевосита ва қасди бавосита лаҳзаҳои зехнӣ ва иродавӣ хосанд. Лаҳзаҳои зехнӣ ду намуд мешаванд:

– лаҳзаи зехнии яқум дар он ифода меёбад, ки шахси содиркунандаи ҷиноят ба ҷамъият хавфнокии кирдори худро дарк менамояд, яъне онро дарк мекунад, ки дар замони ҳозира (дар вақти содир шудани ҷиноят) ҷой дорад;

– лаҳзаи зехнии дуҷум дар он ифода меёбад, ки шахси содиркунандаи ҷиноят оқибатҳои ба ҷамъият хавфнокии кирдори худро пешбинӣ менамояд (дар қасди бевосита имконият ё ногузирии фарорасии онҳо ва дар қасди бавосита танҳо имконияти онҳоро), яъне онро пешбинӣ мекунад, ки дар оянда ба вуқӯъ мепайвандад.

Ҷиноятро содир намуда, гунаҳгор ҳолатҳои зеринро пешбинӣ мекунад:

– оқибатҳои мушаххас;

– ҳислати ба ҷамъият хавфнокии оқибатҳои мазкур;

– ногузирӣ ё имконияти воқеии фарорасии онҳо.

Мафҳуми гуноҳи қасдона, ки дар м.28 КҶ ҚТ пешбинӣ шудааст, нисбат ба ҳама ҷиноятҳои дорои таркиби моддӣ дода шудааст.

Қонунгузор таркибҳои расмиро тасвия бахшида, оқибатро дар онҳо пешбинӣ накардааст. Бинобар ин, муайян намудани қасд дар ҷиноятҳои дорои таркиби расмӣ кӯтоҳшуда мебошад. Агар дар лаҳзаҳои зехнӣ ва иродавии қасд дар ҷиноятҳои дорои таркиби моддӣ ҳаракат, беҳаракатӣ ва оқибат фаро гирифта шаванд, дар ҷиноятҳои дорои таркиби расмӣ танҳо ҳаракат ва беҳаракатӣ дар назар дошта мешаванд. Азбаски дар ҷиноятҳои дорои таркиби расмӣ ишора ба оқибат ҷой надорад, барои мавҷудияти чунин таркибҳо пешбинӣ кардани оқибат низ талаб карда намешавад. Қасд дар дарки кирдори ба ҷамъият хавфнок (лаҳзаи зехнӣ) ва хоҳиши содир намудани он ё худдорӣ аз он (лаҳзаи иродавӣ) ифода меёбад. Чуноне қайд гардид, аҳаммияти ҳуқуқии ҷиноятиро танҳо ҳаракати (беҳаракатии) даркшуда дорад. Инсон ҳаракатро дарк ва содир намуда (ё аз содир намудани он худдорӣ карда), онро нахоста наметавонад. Дар сарчашмаҳо дуруст қайд шудааст, ки «ҳаракат ҳамеша хоҳишӣ мебошад, агар он таҳти таъсири қувваи рафънопазир ё маҷбурсозии ҷисмонӣ набошад»¹²⁵. Мувофиқан лаҳзаи иродавии қасд дар ҷиноятҳои дорои таркиби расмӣ танҳо дар хоҳиши содир намудани ҳаракат ё худдорӣ аз он ифода меёбад, яъне ҷиноятҳои мазкур танҳо бо қасди бевосита содир шуда метавонанд.

Бо назардошти маҳдудияти доираи таҳқиқоти илмӣ тасмим гирифтём, ки масъалаи мазкурро дар доираи хусусиятҳои фарқкунандаи гуноҳ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи маданӣ баррасӣ намоем. Дар натиҷаи омӯзиши адабиётҳои ҳуқуқии ватаниву хориҷӣ, қонунгузорию амалкунанда ва амалияи татбиқи қонунгузорӣ чунин хусусиятҳои фарқкунандаи гуноҳро дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи маданӣ ошкор намудем:

1. Дар қонунгузорию ҷиноятӣ гуноҳ қасдона ё беэҳтиётӣ дар содир намудани он кирдорҳое мебошад, ки дорои аломатҳои объективии ҷиноятҳои мушаххас мебошанд ва ба сифати чунин аломатҳо дар

¹²⁵Ниг.: Блинова Л.И., Волков Б.С., Махоткин В.П., Федюкин И.Ф. Вопросы преступления и наказания по законодательству СССР и других социалистических стран. Учебное пособие / Под ред.: Б.С. Волков. – М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1985. – С. 47.

диспозитсияи меъёри ҳуқуқии ҷиноятӣ дахлдор нишон дода шудаанд. Дар қонунгузори маданӣ бошад, гуноҳ қасд ё беэҳтиётӣ ҳангоми содир кардани ҳама гуна амале мебошад, ки ҳуқуқи субъективии шахси дигарро вайрон мекунад.

2. Тибқи қонунгузори ҷиноятӣ, агар гуноҳ набошад, ҷавобгарӣ вучуд надорад (қ. 3 м.7 ҚЧ ҚТ). Қонунгузори маданӣ бошад, қоидаи умумиро дар бораи ҷавобгарӣ барои зараре, ки бо гуноҳ расонида шудааст, муқаррар мекунад, вале дар баъзе мавридҳо масъулиятро барои зиёни бегуноҳ расонидашуда низ пешбинӣ намудааст (м. 465 ҚМ ҚТ).

3. Дар қонунгузори ҷиноятӣ гуноҳи шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок содир кардааст, ба назар гирифта намешавад. Уҳдадори исботи айб ба зиммаи айбдоркунанда гузошта мешавад (қ.2 м. 15 ҚМЧ ҚТ). Суд, судя, прокурор, муфаттиш ва таҳқиқбаранда ҳуқуқ надоранд, ки вазифаи исбот кардани бегуноҳиро ба зиммаи айбдоршаванда гузоранд (қ.2 м. 21 ҚМЧ ҚТ). Дар ҳуқуқи маданӣ бошад, гуноҳи шахсе, ки кирдори ғайриқонунии зарарнок содир кардааст, тахмин карда мешавад. Шахс ҳангоме бегуноҳ доништа мешавад, агар бо вучуди ҳама гуна ғамхорӣ ва мулоҳизақорие, ки вобаста ба хусусияти уҳдадорӣ ва шартҳои муомилот аз он талаб карда мешавад, ҷиҳати иҷрои матлуби уҳдадорӣ ҳамаи тадбирҳоро андешида бошад. Исботи бегуноҳӣ ба зиммаи шахсе гузошта мешавад, ки уҳдадориро вайрон кардааст (қ.қ. 2 ва 3 м. 462 ҚМ ҚТ).

4. Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ масъала на дар бораи ҷуброни зарари молумулкӣ, балки дар бораи масъулияти шахсии шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнокро содир кардааст, ҳал карда мешавад. Яъне дар ҳуқуқи ҷиноятӣ вазифаҳои тарбиявӣ, чун қоидаи умумӣ, бо роҳи бевосита таъсир расондан ба шахсияти ҷинояткор ҳал карда мешаванд. Мавҷудият ё набудани гунаҳгорӣ дар асоси меъёри субъективии баҳодиҳии рафтори ҷинояткор муайян карда мешавад. Таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои маданӣ ба меъёри объективии баҳо додан ба

рафтори шахсе, ки кирдори ғайриқонунии зарарнок содир кардааст, асос меёбад.

5. Дар ҳуқуқи ҷиноятӣ нисбат ба шахси гунаҳгор чораҳои дар қонунгузорӣ мушаххас пешбинишуда татбиқ карда мешаванд (м. 47 ҚЧ ҚТ). Дар ҳуқуқи маданӣ бошад, онҳо бо тарзҳои муайяннамудаи қонунгузорӣ (м. 11 ҚМ ҚТ) ва тарзҳои дар шартнома пешбинишуда татбиқ карда мешаванд.

Омӯзиши адабиёти ҳуқуқӣ ва таҳлили қонунгузориву амалияи судӣ нишон медиҳад, ки гуноҳ боиси вайрон гардидани талаботи шартномаи маданӣ мегардад ва вайрон гардидани меъёрҳои шартнома (содир намудани ҳуқуқвайронкунии маданӣ) асоси ба ҷавобгарии маданӣ кашидани шахс мебошад.

Пеш аз моҳиятан оғоз намудани масъала дар бораи нақши гуноҳ дар вайрон кардани муносибатҳои шартномавӣ бояд шартнома ва мавқеи онро дар танзими муносибатҳои маданӣ муайян намоем. Шартнома ҳамчун «шакли тағйирпазири ҳуқуқӣ, ки дар он муносибатҳои ҷамъиятии дорои хусусияти гуногун муқаммал мешаванд» тавсиф карда мешавад¹²⁶.

Ташаккул ёфтани муносибатҳои ҷамъиятӣ, бешубҳа, боиси пайдо гардидани муносибатҳои шартномавӣ миёни шахрвандон, шахсони ҳуқуқӣ, корхона ва муассисаҳои гуногун мегардад.¹²⁷

Шартномаи ҳуқуқии маданӣ ҳаёти муҳимми ҷамъиятӣ (вазъи ҳуқуқии шахс, моликият, муомилоти маданӣ ва ғ.)–ро танзим намуда, устуворӣ ва муайянии муносибатҳои молумулкӣ ва шахсиро таъмин менамояд. Шартнома асоси фаъолияти ҳаёти одамонро амалӣ мегардонад – ҳалли масъалаҳои зиндагиро дар асоси ризоят, гуфтугӯ (диалог) ва иродаи мувофиқ кардашудаи тарафайн ба амал мебарорад.¹²⁸

¹²⁶Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 9.

¹²⁷Ниг.: Алимзода Ш.А. Намудҳои шартномаҳои меъёрӣ / Ш.А. Алимзода // Ахбори ДДСҲБТ.– 2022. – №2(91). – С. 30-36

¹²⁸ Қурбонов Қ.Ш., Гаффорзода И.Ғ. Асари зикршуда. – С. 439.

Тазаккур бояд дод, ки мафхуми шартнома падидаи ҳуқуқӣ буда, моҳияти ҳуқуқро таъмин менамояд. Шартнома яке аз қонунҳои асосии мавҷудият ва инкишофи истифодаи имкониятҳои тараққиёти бебаҳс буда, воситаи таъмини фаъолияти ҷамъият дар соҳаҳои гуногун мебошад. Он яке аз воситаҳои асосии танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад, зеро талабот ба танзими шартномавии муносибатҳои ҳуқуқии ҷамъиятӣ яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи муносибатҳои бозоргонӣ мебошад¹²⁹.

Бастани шартнома дар баъзе мавридҳо амали муҳим ҳисоб мешавад. Расмиятҳо ҳангоми бастани шартнома хусусияти худро тағйир медиҳанд ва вобаста ба ин ҳолат дараҷаи тафсилоти шартҳои шартнома ба таври худкор тағйир меёбад.

Мафхуми шартнома гуногунҷанба мебошад. Онро аз се нуқтаи назар баррасӣ намудан мумкин аст: ҳамчун асоси пайдоиши муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳамчун муносибатҳои ҳуқуқие, ки аз ҳамин асос ба миён омадаанд, ва шакле, ки муносибатҳои ҳуқуқии мувофиқро мегиранд.

Аз ин рӯ, тасмим гирифтанд, то моҳияти гуноҳи шартномавиرو баррасӣ намоем. Падидаи гуноҳ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ истифода мешавад. Дар назарияи ҳуқуқ даҳ гурӯҳи анъанавии муносибатҳои ҷамъиятиро ҷудо намудаанд, ки аз инҳо иборат аст: 1) ҳуқуқӣ; 2) ахлоқӣ; 3) сиёсӣ; 4) эстетикӣ; 5) динӣ; 6) оила; 7) корпоративӣ; 8) анъана ва одатҳо; 9) анъана ва одатҳои қорӣ ва тичоратӣ; 10) одоб ва расму оин¹³⁰.

Барои ба миён омадани ҷавобгарӣ ҷинояти вайрон кардани муносибатҳои ҷамъиятии навъи дахлдор, чун қоида, гунаҳгорӣ (ё ҳисси гунаҳгорӣ)-и вайронкунанда зарур аст. Ҳангоми ҳалли масъалаи ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидан мавҷудияти гуноҳи гунаҳгор боиси

¹²⁹Ниг.: Рахимов М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – С. 410.

¹³⁰Ниг.: Байтин М.И., Григорьев Ф.А., Демидов А.И., Зайцев И.М., Карташов В.Н. [и др.] Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – С. 291.

бечунучаро татбиқ намудани чораҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ нисбат ба ӯ мегардад. Ин қоида ҳамчунин беистисно нисбат ба муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ паҳн мегардад. Тазаккур бояд дод, ки мафҳум ва моҳияти гуноҳ дар ҳуқуқи маданияи ҳозира танҳо ҳамчун шарти ягонаи ҷавобгарии маданӣ эътироф намегардад, зеро мазмуни аслии гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ васеъ буда, он шарти татбиқи ҷазои маданӣ мебошад¹³¹.

Аввалин шуда масъулияти маданӣ ва санксияро дар ҳуқуқи маданӣ Иоффе О. бо чунин тарз фарқ кардааст: «Масъулият муҷозот барои ҷиноят аст, аммо муҷозот на ҳама вақт маънои масъулиятро дорад»¹³². Аммо чунин ақида аз ҷониби олимони соҳаи ҳуқуқи маданӣ баҳсҳои зиёдро ба бор овардааст ва олимони ақидадоранд, ки ҳама гуна ҷазои маданӣ чораи масъулият аст...¹³³

Мукамалтарин ғояи маънои падидаи ҳуқуқи маданияи гуноҳро Илларионова Т.И. пешниҳод намудааст. Ба ақидаи ӯ, амалҳои ғайриқонунии маданияро ҳамчун асоси воқеии тамоми низоми муҷозоти соҳавӣ аз рӯйи самти онҳо нисбат ба объектҳои, ки қонун ҳифз мекунад, ба панҷ гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1. Кирдорҳои зидди тартиботи ҳуқуқӣ равона кардашуда;
2. Кирдорҳои, ки ҳуқуқи моликиро (соҳибдорӣ титулӣ) вайрон мекунад;
3. Амали ғайриқонунӣ, ки уҳдадорҳои шартномавиро вайрон мекунад:
 - 3.1. Гуноҳ ҳамчун шарти ҷавобгарии шартномавӣ;
 - 3.2. Гуноҳ ҳамчун шарти татбиқи дигар муҷозоти граждани, ки бо татбиқи чораҳои ҷавобгарӣ алоқаманд нестанд;
4. Ғайриқонунӣ расонидани зарари ғайришартномавӣ;

¹³¹Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 64.

¹³²Ниг.: Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. / Отв. ред. А.К. Юрченко – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1955. – С. 7

¹³³Ниг.: Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. / В.А. Тархов. – Саратов, 1973. – С.69.; Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – г. Чебоксары: Чув. кн. Изд-во, 1997. – 331 с.

5. Рафтори ғайриқонунӣ, ки бар зидди манфиатҳои шахсии ғайримулумулкии субъектҳои ҳуқуқ нигаронида шудааст.¹³⁴

Моҳияти чунин гурӯҳбандиро Илларионова Т.И. асоснок намудааст, ки «он ҳамчун асоси як категорияи томи муҷозоти маданӣ, ки дар адабиёт чораҳои муҳофизатӣ номида мешаванд, баромад карда, дар татбиқи чораҳои муҳофизатӣ нақши муҳим дорад. Чунин маъноӣ гуноҳ, бешубҳа, аз доираи ақидаҳои дар адабиёт паҳншуда дар бораи маъноӣ гуноҳ танҳо ҳамчун асоси масъулият берун меравад»¹³⁵.

Мавҷудияти чунин намуди гурӯҳбандии гуноҳ дар муносибатҳои маданиро қобили дастгирӣ медонем. Аммо чунин меҳисобем, ки гурӯҳбандии мазкур на ба гуноҳ, балки ба ҳолатҳои пайдоиши гуноҳ дар муносибатҳои шартномавӣ–маданӣ дуруст меояд. Яъне, ба андешаи мо, дар ҳолатҳои баённамудаи Илларионова Т.И. гуноҳ ба вучуд омада, он барои дуруст муайян ва татбиқ намудани чораҳои ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ асос мегардад, зеро дуруст муайян намудани манбаи пайдоиши гуноҳ барои татбиқи чораҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Масалан, аҳди қалбақӣ, яъне аҳде, ки бо мақсади рӯйпӯш намудани аҳди дигар анҷом дода шудааст, беқибат мебошад. Нисбати аҳде, ки тарафҳо воқеан дар назар дошта буданд, бо назардошти хусусияти аҳд қоидаҳои ба он дахлдор татбиқ мешаванд (қ. 2 м. 185 КМ ҚТ). Дуруст муайян накардани ҳолати мазкур боиси бекор гардидани санадҳои судӣ ва нофаҳмиҳо дар илми ҳуқуқи маданӣ мегардад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ақидае ҷой дорад, ки тибқи он гуноҳ дар алоҳидагӣ аз чораҳои ҷавобгарии шахрвандӣ, «на барои илм ва на барои ҳифзи ҳуқуқ арзише надорад»¹³⁶. Ақидаи мазкур боиси пайдо шудани нофаҳмиҳо дар илми ҳуқуқи маданӣ гардидааст. Ба андешаи Бутенко

¹³⁴Ниг.: Илларионова Т.И. Значение форм вины в дифференциации гражданско–правовых санкций / Т.И. Илларионова // Сов. государство и право. – 1978. – № 8. – С.126-128.

¹³⁵Ниг.: Илларионова Т.И. Значение форм вины в дифференциации гражданско–правовых санкций / Т.И. Илларионова // Сов. государство и право. – 1978. – № 8. – С. 128.

¹³⁶Ниг.: Хохлов В.А. Общие положения об обязательствах. – М.: Статут. 2015. – 286 с.; Хохлов В.А. Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву. – Тольятти.: ТолПИ. 1997. – С. 143.

Е.В., бешубха, моҳияти асосии гуноҳ баромад намудани гуноҳ ҳамчун шарти ба ҷавобгарии маданӣ кашидани шахс мебошад.¹³⁷

Масъалаи мазкурро мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода, ба хулоса омадан мумкин аст, ки табиати ҳуқуқии гуноҳ ҳангоми таҳлили он ҳам ба сифати шарти ҷавобгарии шартномавӣ ва ҳам шарти дигар ҷазоҳое, ки чораи ҷавобгарӣ нестанд, бетағйир мемонад. Яъне ҳам ҳангоми вайрон намудани талаботи шартнома ва ҳам мавҷудияти ҳуқуқвайронкунии маданӣ берун аз меъёрҳои шартнома гуноҳ ҳамчун моҳияти шарти асосии ба ҷавобгарии маданӣ кашидани шахс баромад мекунад.

Ҳамин тавр, дар адабиёти ҳуқуқии замони муосир қайд мешавад, ки «аз рӯи асосҳои пайдоиш масъулияти ҳуқуқиро метавон ба омилҳои объективӣ ва субъективӣ тақсим кард. Ба омилҳои объективӣ масъулияти маданӣ–ҳуқуқӣ, ки дар натиҷаи расонидани зарар ба миён омадааст, дохил мешавад. Дар ин ҷо далели расонидани зарар асоси объективии масъулият мебошад; меъёри қонун, ки онро пешбинӣ мекунад, асоси расмии ҳуқуқвайронкунӣ мебошад. Ҷавобгарии субъективӣ танҳо дар сурате ба миён меояд, ки агар субъекти ҷиноят ҳамчун аломати ҳатмии ҳуқуқвайронкунӣ гунаҳгорӣ дошта бошад. Аз ин мавқеъ гуноҳро метавон асоси субъективии масъулият арзёбӣ кард»¹³⁸.

Андешаронии мазкурро Бутенко Е.В. таҳлил намуда, чунин ақида дорад, ки муаллифон дар баробари ҷудо кардани масъулияти маданӣ (аз ин рӯ, масъулияти шартномавӣ) дар категорияи «масъулияти объективӣ» ба эътибор нагирифтаанд, ки «чунин масъулият ба принсипи субъективии гуноҳ ва принсипи субъективии таваккал асос ёфтааст ва вайронкунии уҳдадорӣҳо вобаста ба ҳолатҳои объективӣ (масалан, қувваи рафънопазир) ҳамеша масъулияти шахрвандиро истисно мекунад. Ҷавобгарии субъективӣ танҳо дар сурате ба миён меояд, ки агар дар

¹³⁷Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 66

¹³⁸ Ниг.: Духно Н.А., Ивакин В.И. Понятие и виды юридической ответственности. / Н.А. Духно, В.И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – №6. – С. 15.

субъекти ҳуқуқвайронкунӣ гуноҳ ҳамчун аломати ҳатмии ҳуқуқвайронкунӣ эътироф шавад. Аз ин мавқеъ гуноҳро метавон асоси субъективии масъулият ҳисоб кард».¹³⁹

Гуноҳ ҳамчун масъулияти шарти ҷавобгарии шартномавӣ

Дар қонунгузори мадания Тоҷикистон гуноҳ ҳамчун шарти умумӣ барои ҳама шаклҳои ҷавобгарии шартномавӣ баррасӣ мешавад, зеро чунин шаклҳо қазо барои ҳуқуқвайронкунии маданӣ мебошанд.

Дар қонуни маданӣ ҷавобгарӣ барои вайрон кардани уҳдадории шартномавӣ метавонад дар се шакл сурат гирад: 1) ҷуброни зарар; 2) рӯёнидани ноустуворона; 3) пардохти фоиз барои вайрон кардани уҳдадориҳои пулӣ.

Дар илми маданӣ ихтилофе вуҷуд надорад, ки барои ҷуброни зиён ё ситонидани ҷарима, чун қоидаи умумӣ, гунаҳгорӣ шарти ҳатмӣ барои ҷавобгарӣ мебошад. Аммо дар бораи зарурати муқаррар намудани гунаҳгорӣ ҳамчун шарти ҷавобгарӣ дар шакли пардохти фоизҳо барои иҷро накардани уҳдадории пулӣ мутобиқи м. 456 ҚМ Ҷумҳурии Тоҷикистон баъзе масъалаҳоро ба миён меорад. Меъёрҳои Кодекси маданӣ, ки масъулиятро барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағ дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадории пулӣ, ғайриқонунӣ нигоҳ доштан, гузарондани муҳлати пардохти он ё аз ҳисоби шахси дигар беасос гирифтани ё боздошти онҳо дар иҷрои уҳдадории пулӣ пешбинӣ мекунад, мутобиқи моддаи мазкур татбиқ мешаванд. Моддаи 456 ҚМ ҶТҳамчун муқаррароте, ки шакли мустақили ҷавобгариро барои ғайриқонунӣ истифода бурдани маблағ дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадории пулӣ, ғайриқонунӣ нигоҳ доштан, гузарондани муҳлати пардохти он ё аз ҳисоби шахси дигар беасос гирифтани ё боздошти онҳо, ки хусусияти он, фарқи он аз дигар шаклҳои масъулият (ҷарима, зиён) муқаррар менамояд, доништа мешавад.

¹³⁹Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 70.

Гуноҳ дар ҳама ҳолатҳо ҳамчун шарти асосии масъулияти шартномавӣ баромад мекунад. Ба сифати истисно дар қонун ё шартнома ҳолатҳои ба миён омадани ҷавобгарӣ бе мавҷуд будани гуноҳ пешбинӣ шуда метавонад. Ягона ҳолати императивӣ дар ҷавобгарию шартномавӣ муқаррароти қ. 6 м. 462 КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки тибқи он созишномаи қаблан басташуда доир ба бартараф ё маҳдуд намудани ҷавобгарӣ барои қасдан вайрон кардани уҳдадорӣ беоқибат аст.

Истисноии асосӣ ба қоида дар бораи гуноҳ ҳамчун шарти зарурии масъулияти шартномавӣ муқаррароти қ. 4 м. 462 КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки тибқи он агар дар қонун ё шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, шахсе, ки ҳангоми анҷом додани ҷавобгарӣ соҳибкорӣ уҳдадориро иҷро накардааст ё номатлуб иҷро кардааст, агар исбот накунад, ки иҷрои матлуби уҳдадорӣ дар натиҷаи нуруи рафънопазир, яъне дар ҳама шароити ҷавобгарӣ ва пешгиринашаванда имконнопазир гаштааст, ҷавобгариро ба зимма дорад. Ба чунин ҳолатҳо вайрон кардани уҳдадорӣ аз тарафи контрагентҳои қарздор, дар бозор мавҷуд набудани молҳои барои иҷро зарурӣ ва маблағи зарурӣ надоштани қарздор дохил намешаванд.

Дар меъёри мазкури қонунгузори мафҳуми ошкорои қувваи рафънопазир оварда шудааст, ки бо ду аломати бо ҳам алоқаманд тавсиф мегардад. Ба он ҳолатҳои дар ҳама шароити ҷавобгарӣ ва рафънопазир дохил карда мешаванд, ки боиси иҷро ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ гардидаанд. Таҳти мафҳуми «ҷавобгарӣ» будани ҳолати имконнопазирии дар ҳама шароити пешбинӣ намудани фарорасии ҳолатҳои дахлдор фаҳмида шуда, зеро мафҳуми «рафънопазир» имконнопазирии пешгирии он тавассути воситаҳои техникӣ ва дигар воситаҳои дар ихтиёрдоштаи ҳамин ҷамъият фаҳмида мешавад.¹⁴⁰

Маковский А.Л. талаботи дар қ. 3 м. 401 КГ Федератсияи Россия ҷойдоштаро, ки дар он меъёри қ.4 м. 462 КМ ҚТ пешбинӣ шудааст,

¹⁴⁰Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. / Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “Эр-граф”, 2010. – С. 870-871.

чунин маънидод намудааст: «Кодекси граждани Федератсияи Русия ба соҳибкор ҳамчун шахси касбӣ муносибат мекунад, ки ҳамчун соҳибкор амал карда, бештар медонад ва метавонад бештар кор кунад ва мувофиқан нисбат ба шахрвандони муқаррарӣ ва ё ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ талаботҳои бештар пешбинӣ намудааст¹⁴¹.

Яковлев В.Ф. инчунин таъкид мекунад, ки чунин меъёр комилан асоснок аст, зеро фаъолияти соҳибкорӣ бо мақсади ба даст овардани фоида сурат мегирад ва табиист, ки таваккали оқибатҳои манфии чунин фаъолиятро ҳуди соҳибкор ба дӯш дорад¹⁴².

Олимони ватанӣ бошанд, муқаррароти дар қисми қ. 4 м. 462 КМ ҚТ (мутобиқан қ. 3 м. 432 Кодекси граждани ҚТ (тахрири соли 1999) пешбинишударо ҳамчун таркиби нопурраи ҳуқуқвайронкунии граждани эътироф намудаанд¹⁴³.

Мо чунин мешуморем, ки ақидаи Яковлев В.Ф. қобили дастгирӣ мебошад, зеро бо назардошти хусусияти иқтисодӣ доштани фаъолияти соҳибкорӣ ва ба таваккали соҳибкор асос ёфтани он эҳтимолияти фаро расидани оқибатҳои ногувор дар ин фаъолият ба зиммаи ҳуди соҳибкор вогузор мегардад.

Гуноҳ, ҳолат ва таваккал дар муносибатҳои шартномавӣ

Мафҳуми ҳолат, тавре дар боло зикр намудем ҳануз дар низоми ҳуқуқи хусусии Рими қадим мавҷуд буд. Дар асоси Дегистаи Юстиниан қарздор тибқи асосҳои умумӣ барои иҷро накардани уҳдадорӣ дар натиҷаи руҳ, додани ҳолатҳо (casus) масъулият надошт. Дар қонунгузорию муосири маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ҳолати мазкур ва асосҳои озод гардидани шахс аз ҷавобгарии маданӣ пешбинӣ шудаанд. Чунончи, моддаҳои 281 ва 467 КМ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба танзими масъалаи мазкур бахшида шудаанд.

¹⁴¹Ниг.: Маковский А. О концепции первой части Гражданского кодекса / А. Маковский // Вестник ВАС РФ. – 1995. – №4. – С. 86.

¹⁴²Ниг.: Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (часть первая) / Под ред. О.Н. Садикова. – М.: Юридическая фирма КОНТРАКТ; ИНФРАМ, 1999. – С. 653.

¹⁴³ Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Асари зикршуда. – С. 307.

Ҳолатҳои расонидани зарар дар натиҷаи манбаи хавфи зиёддошта, далелҳои ҷуброни зарари тасодуфӣ аз ҷониби қарздори дар муҳлатгузаронӣ қарордошта ва масъулияти ниғаҳдорандаи касбӣ барои ҳодиса аҳаммият ва оқибатҳои дахлдори ҳуқуқӣ доранд. Уҳдадорҳои дар боло зикршуда бо баланд шудани масъулияти шахси ба чунин муносибатҳо дохилшаванда хос мебошанд. Масъулияти зиёдшуда аз ҷаъолияти ташкилот ё шахси воқеӣ (ниғаҳдории касбӣ, истифодаи манбаи хавфи зиёд, далелҳои таъхири қарздор) ба вучуд меояд. Ин ҷаъолият бо хавфи муайяни ба амал омадани оқибатҳои молумулкӣ ҳатто дар сурати мавҷуд набудани гуноҳи гунаҳгор алоқаманд дониста мешавад. Маҳз шартҳои огоҳии ин воқеият ва огоҳии хатари воқеист, ки асосноккунии хавфи эҳтимолиро аз ҷониби сабабгор дар ҷаъолияти худ, ҳатто дар сурати мавҷуд набудани гуноҳ (қасд ё беэҳтиётӣ) пешбинӣ мекунад. Аммо бо вучуди ин масъулияти зиёд ҳудуди муайяни худро дорад. Шахс агар исбот кунад, ки вайронкунии уҳдадории шартномавӣ ва (ё) зарар дар натиҷаи таъсири қувваи рафънопазир руҳ додааст, аз ҷавобгарӣ озод карда мешавад. Аз ин рӯ, зарурати таҳлили мафҳуми «таваккал» ба миён омадааст.

Тибқи консепсияҳои назарияи таваккал на танҳо гунаҳгорӣ, балки таваккал низ ҳамчун асоси субъективии масъулият эътироф карда мешавад. Яъне қомилан муайян карда шудааст, ки масъулият барои гунаҳгорӣ ҳамеша ба миён меояд ва ҳолатҳои мавҷуд набудани гуноҳ (ба истилоҳ масъулияти бегуноҳ) бо асоси дигари субъективӣ – таваккал асоснок карда мешаванд.¹⁴⁴ Ин назария мавқеи масъулиятро барои расонидани зарари бегуноҳ ба таври қуллӣ ҳал намуд, вақте қонун дар ин маврид ҷуброни зарарро пешбинӣ кардааст. Сабаби ба истилоҳ «масъулияти бегуноҳ», яъне масъулият барои ҳодиса, масъулият барои таваккал эътироф мегардид. Минбаъд ташаккули масъулияти бегуноҳ ба ташаккули масъулият барои таваккал ҳамчун таснифи аз ҷиҳати ҳуқуқӣ

¹⁴⁴Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 66.

дурусти масъулият барои расонидани зарари тасодуфӣ табдил ёфт. Дар ин самт ҷавобгарии «беғуноҳ» ҳамчун «олот»-и ҳуқуқӣ аз нуқтаи назари принципҳо ва вазифаҳои масъулияти ҳуқуқӣ мавриди баҳс қарор дода нашуд.

Баъзе муаллифон таваккалро ҳамчун хатари эҳтимолии ба вучуд омадани оқибатҳои номатлуби молумулкӣ новобаста аз иродаи субъект муайян кардаанд¹⁴⁵, бинобар ин таваккал ҳамчун падидаи объективӣ ба ҳисоб меравад.

Таваккали соҳибкор муносибати руҳии субъекти соҳибкорӣ ба натиҷаи фаъолияти худ буда, на танҳо ба роҳ додани фарорасии оқибати ногувор, балки ба ноил гардидан ба натиҷаҳои мусбат нигаронида шудааст¹⁴⁶

Олимони ватанӣ бошанд, таҳти мафҳуми таваккали соҳибкорӣ эҳтимолияти руҳ додани зиён аз фаъолияти соҳибкорӣ бинобар сабаби аз ҷониби аҳли соҳибкорон вайрон намудани уҳдадориҳо ё тағйир ёфтани шароити фаъолияти соҳибкорӣ бинобар аз иродаи соҳибкор вобаста набуда, фаҳмидаанд.¹⁴⁷ Тибқи ақидаи Раҳимзода М.З., таваккал ҳамчун амал ба муваффақият ва ба худ қабул намудани оқибати он мебошад.¹⁴⁸

Ба андешаи Красавчиков О.А., «таваккал асоси ҷуброни зарари беғуноҳ расонидашуда мебошад, яъне ҳангоми мавҷудияти гунаҳгорӣ мо метавонем дар бораи ҷавобгарии граждани суҳан ронем ва ҳолатҳои расонидани зарари беғуноҳ мавҷудияти таваккалро нишон медиҳанд».¹⁴⁹

Профессор Ойгензихт В.А. масъалаҳои ҳуқуқӣ доир ба таваккалро таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадааст, ки «таваккал ба монанди гуноҳ, муносибати равонии шахс ба натиҷаи эҳтимолии амалҳои тасодуфӣ ё тасодуфии ғайриимкон мебошад, ки дар фарзияи бошуурона

¹⁴⁵Ниг.: Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 145-146

¹⁴⁶Ниг.: Рахимов М.З. Правовые проблемы достижения конечного результата предпринимательской деятельности: дис ... д-ра. юрид. наук. – Душанбе, 2000. – С. 108.

¹⁴⁷ Ниг.: Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқӣ./ Зери таҳрири Маҳмудов М.А. Душанбе: “ЭР-граф”, 2009. – С. 445.

¹⁴⁸Ниг.: Рахимов М.З. Асари зикршуда. – С. 542

¹⁴⁹Ниг.: Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М.: Юрид. лит., 1966. – С. 147.

дар бораи оқибатҳои манфии молумулкӣ ифода меёбад»¹⁵⁰. Ба андешаи ӯ, таваккал дар баробари гуноҳ арзи ҳастӣ мекунад. Ҳамзамон, чунин мешуморад, ки таваккал ва гуноҳ дар як вақт амал карда наметавонанд.

Ойгензихт В.А. масъалаи таваккалро таҳлил намуда, ба ду ҳулосаи илман асоснок омадааст: 1) азбаски таваккал бо фаъолияти зеҳнии шахс алоқаманд аст, он асоси субъективии масъулият дар ҳолатҳои расонидани зарари бегуноҳ мебошад ва 2) таваккал дар баробари гунаҳгорӣ ё якҷоя бо он вуҷуд дошта бошад.

Ақидаи мазкур аз ҷониби олимони мавриди баҳс қарор дода шудааст. Чунончи, ба андешаи Идрисов Х.В. ин мафҳум низ зиддиятҳои худро дорад. Аввалан, агар таваккал бо гуноҳ вуҷуд дошта бошад, пас, амалҳои, ки дар натиҷаи он зарар расонида шудааст, гуноҳ ҳисобида мешаванд, зеро имкони эътирофи гуноҳро дар ин ҳолат, албатта, бояд ҳамчун гуноҳ (дар шаклҳои гуногуни он) эътироф кард. Дар ҳолати шадид чунин имкониятро рад кардан мумкин нест. Аз нигоҳи ҳуқуқӣ муҳим нест, ки хатар вуҷуд дошт ё не, муҳим он аст, ки гуноҳ вуҷуд дорад. Дуҷум, чунонки духурагии шахсият вуҷуд дошта наметавонад, муносибати субъективӣ ба оқибатҳо низ вуҷуд дошта наметавонанд. Категорияи таваккал аз категорияи гуноҳ бо хусусияти муваққатиаш фарқ мекунад. Яъне таваккал пеш аз ба амал омадани гуноҳ ба дӯш гирифта мешавад. Ба ибораи дигар, агар гунаҳгорӣ бо пайдоиши он пас аз содир кардани кирдори муайян хос бошад, таваккал қабл аз содир кардани ин кирдор ё дар лаҳзаи содир кардани ин кирдор мавҷуд аст. Пеш аз андешидани чораҳо таҳияи эҳтимолии таваккал ва дар лаҳзаи гирифтани таваккал шакли ретроспективӣ қобили қабул аст.¹⁵¹

Мо низ ҷонибдори андешаи Идрисов Х.В. мебошем, зеро таваккал бо ҳеҷ ваҷҳ асоси ба миён омадани ҷавобгарии ҳуқуқии маданӣ гардида наметавонад. Тавре дар боло зикр гардид, таваккал амалҳои барои

¹⁵⁰Ниг.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве. Часть общая. – Душанбе: Ирфон, 1972. – С. 67-77.

¹⁵¹Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 67.

мувафақият мебошад. Агар дар натиҷаи таваккал зарар ба вучуд ояд, дар ин ҳолат истилоҳи таваккал аз байн рафта, ҷои ӯро гуноҳ ишғол мекунад.

Зиёда аз ин, таваккал ба шахсияти таваккалкунанда тааллуқ дорад ва дар сурати ба худ расонидани зарар аз ҷониби таваккалкунанда ягон ҳуқуқвайронкунӣ ва ё масъулияти маданӣ ба миён намеояд. Тавре Идрисов Х.В. қайд кардааст, таваккал пеш аз ба амал омадани гуноҳ ба дӯш гирифта мешавад. Аз ин маълум мегардад, ки дар шахс сараввал эҳсоси таваккал пайдо шуда, баъд аз содир гардидани амал категорияи гуноҳ ба вучуд меояд. Аз ин рӯ, гуноҳ дар ҳама ҳолат асоси ба ҷавобгарии маданӣ кашидани шахс буда, таваккал на ҳама вақт боиси пайдо шудани гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ мегардад. Дар ҳолате, ки дар натиҷаи таваккал оқибатҳои ногувор фаро намерасанд, дар ин ҷо вайронкунии ҳуқуқи маданӣ ҷой надошта, таваккал ба мақсад мерасад.

Таваккал категорияи эҳтимолият, ҳамчун имкони ба вучуд омадан ё наомадани оқибатҳои номатлуб мебошад¹⁵². Аз ин рӯ, фаро расидани ин ва ё он оқибатро пешбинӣ намудан ғайриимкон мебошад. Тавре Малеин Н.С. зикр кардааст, «дар ҷое, ки ногузирии оқибатҳои манфӣ маълум аст, таваккал вучуд надорад»¹⁵³.

Аз нуқтаи назари инкишофёбӣ (перспективӣ) категорияи таваккал ҳамеша хусусияти ҳодисаи ғайримоддӣ дорад. Таваккал бо мавҷудияти оқибатҳои манфӣ пеш аз фарорасии он тавсиф мешавад, яъне вақте ки шахс дар таваккал аст, ду оқибати эҳтимоли вучуд дорад:

а) шахс таваккал мекунад ва оқибати ногувор фаро мерасад;

б) шахс таваккал мекунад, вале оқибати манфӣ руй намедиҳад, бинобар ин, аз ин нуқтаи назар таваккал асоснок аст.

Ҳамин тариқ, мо метавонем дар бораи қонунӣ будани таваккал танҳо дар сурати ба амал омадани натиҷа сухан гӯем. Таваккал беасос

¹⁵²Ниг.: Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 163.

¹⁵³ Малеин Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М.: Юрид. лит., 1985. – С. 163.

аст, агар оқибатҳои манфӣ ба вуқӯ оянд ва ин таваккал ғайриқонунӣ аст. Таваккали асоснок, яъне қонунӣ таваккалест, ки дар натиҷаи он барои шахсони дигар оқибатҳои манфӣ ба миён наомада бошанд.

Гуноҳ танҳо пас аз руҳ додани ҳама гуна ҳодиса ё амали манфӣ ба вуҷуд меояд. Ҳамин тавр, таваккали моддӣ дар шакли оқибатҳои манфӣ як ҳолат аст. Таваккал ба ҳолате мегузарад, ки дар натиҷаи амали бегуноҳ зарар расонида шудааст. Бегуноҳӣ бо набудани қасд ё беэҳтиётӣ дар амали шахс нишон дода мешавад. Аз ин рӯ, ҳолат бо мавҷудияти таваккал нишон дода мешавад.

Ҳамзамон, тазаккур бояд дод, ки вайрон намудани меъёрҳои ахлоқ низ асоси пайдо шудани гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ мегардад. Чунончи, тибқи талаботи қ. 4 м. 9 КМ ҚТ шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ҳангоми амалисозии ҳуқуқҳояшон бояд оқилона, одилона ва бовиҷдонона талаботи қонунгузорӣ, принципҳои ахлоқи ҷомеа ва соҳибкорон бошанд, қоидаҳои одоби кориро риоя намоянд.

Меъёрҳои ахлоқӣ чун меъёрҳои одатӣ ба таври табиӣ пайдо шудаанд ва аз меъёрҳои одатӣ бо доштани заминаҳои ақидавӣ фарқ менамоянд. Зикр кардан бамаврид аст, ки инсон ҳангоми такрор намудани амалҳои муайян, ки он ба хулқ мубаддал шудааст, аз рӯйи ахлоқ чун инсон бовиҷдон иҷрои онҳоро ҳатмӣ мешуморад.

Ба андешаи Ойгензихт В.А. ба масъалаи муносибати ахлоқ ва ҳуқуқ ҳангоми муайян намудани ҳолатҳои зиддиҳуқуқӣ бояд тавачҷуҳи ҳоса дод. Ақидае ҷой дорад, ки дар сурати даст кашидан аз меъёрҳои одоб ва ҳамзистии иҷтимоӣ барои татбиқи ҷавобгарии ҳуқуқӣ замина муҳайё мегардад. Бо ин ақида бояд розӣ шуд, дар ҳолатҳое, ки агар дар ин хусус бевосита дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муқаррарот оварда шуда бошад. Масалан, моддаи 5-и Асосҳои қонунгузорию граждани дар баробари меъёрҳои ҳуқуқӣ риояи меъёрҳои ахлоқ ва қоидаҳои ҳамзистии иҷтимоиро муқаррар менамояд.¹⁵⁴

¹⁵⁴Ниг.: Ойгензихт В.А. Мораль и право: (Взаимодействие. Регулирование Поступок). – Душанбе: Ирфон. 1987. – 100 с.

Гуфтаҳои боло собит месозанд, то мафҳуми муаллифии гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданиро пешниҳод намоем. Гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ муносибати руҳии субъекти муносибатҳои маданӣ доир ба амал ё беамалии хилофи талаботҳои қонунгузорӣ, шартнома ё меъёрҳои ахлоқ ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ мегардад.

Масъалаи мафҳуми гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи мадани муосирро баррасӣ намуда, хулоса ва мафҳумҳои муаллифии худро зимни таҳлили мавзӯ пешниҳод намудаем. Танҳо ҳаминро қайд карданем, ки принсипи гуноҳ яке аз принсипҳои муҳимми қонунгузори маданӣ ба ҳисоб меравад, ки дар зерсоҳаи ҷавобгарии маданӣ нақши муҳим доранд.

Аммо тибқи талаботи қ. 1 м. 3 КМ ҚТ қонунгузори маданӣ ба принсипҳои баробарии иштирокдорони муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, дахлнопазирии моликият, озодии шартнома, номумкин будани даҳолати худсаронаи ягон шахс ба қорҳои хусусӣ, зарурати амалисозии бемонеаи ҳуқуқҳои маданӣ, таъмини барқарор намудани ҳуқуқҳои вайронгардидаи маданӣ ва ҳимояи судии ҳуқуқу манфиатҳо асос меёбад.

Аз мазмуни меъёри мазкур маълум мегардад, ки дар он принсипи гуноҳ ҳамчун принсипи муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ пешбинӣ нашудааст. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки дар қ. 1 м. 3 КМ ҚТ пас аз калимаҳои «ҳуқуқҳои вайронгардидаи маданӣ» аломат ва калимаҳои, «гуноҳ» илова карда шавад.

Инчунин, қ. 7 м. 3 КМ ҚТ дар таҳрири зерин илова карда шавад: «Иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ танҳо дар ҳолате ба ҷавобгарии маданӣ кашида мешаванд ва нисбати онҳо чораҳои дар моддаи 11 ҳамин Кодекс, қонунгузорӣ ва шартномаҳо татбиқ карда мешавад, ки гуноҳи онҳо ва таваккали беасоси онҳо исбот шуда бошад. Исботи бегуноҳӣ ва таваккали асоснок ба зиммаи шахсе, ки гуноҳ ва ё таваккали беасосро содир намудааст, вогузор карда мешавад».

Дар фарқият аз КМ ҚТ дар Кодекси граждани ҚТ, дар қисми 1 мафҳуми расмии фаъолияти соҳибкорӣ пешбинӣ гардида буд. Дар сатҳи конунгузорӣ мустаҳкам намудани мафҳум ва хусусиятҳои фаъолияти соҳибкорӣ аҳаммияти назариявӣ ва амалӣ дорад, зеро ҳангоми муайян намудани таваккал ҳамчун яке аз омилҳои пайдоиши гуноҳ нисбати шахс татбиқ намудани чораҳои ҳифзи ҳуқуқи маданӣ аҳаммияти муҳим дорад. Бинобар ин, пешниҳод карда мешавад, ки дар м. 2 КМ ҚТ, қисми 6–ум дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қонунгузори маданӣ муносибатҳои байни иштирокчиёни фаъолияти соҳибкорӣ ё фаъолияти дигари иқтисодиро ба амал бароварда ё иштироки онҳоро танзим менамояд. Соҳибкорӣ фаъолияти мустақили ба таваккали худ амалишавандаи шахсони ба чунин сифат бо тартиби муқарраркардаи қонун ба қайд гирифташудае мебошад, ки барои мунтазам ба даст даровардани фоида аз истифодаи молу мулк, фурӯши мол, иҷрои кор ё расонидани хизмат равона карда шудааст».

1.3. Шакл ва дараҷаи гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ

Гарчанде КМ ҚТ нишон медиҳад, ки гуноҳ метавонад дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ бошад (қ.1 м. 462 КМ ҚТ), аммо дар илми ҳуқуқи маданияи муосир муносибати ягона ба таснифи шаклҳои гуноҳ вучуд надорад.

Витрянский В.В. дар натиҷаи таҳлили ҳама меъёрҳои Кодекси граждани Федератсияи Россия оид ба масъулият се шакли гуноҳро муайян мекунад: қасд, беэҳтиётӣ ва беэҳтиётии дағалона¹⁵⁵. Завидов Б.Д. се шаклро номбар мекунад: қасдона, беэҳтиётии сабук ва беэҳтиётии дағалона¹⁵⁶.

¹⁵⁵Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский, В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 613.

¹⁵⁶Ниг.: Завидов Б.Д. Договорное право России / Науч. ред. В.С. Анохин. – М.: Лига Разум, 1998. – С. 137.

Аксари муаллифон ду шакли гунаҳгориро номбар мекунад: қасд ва хунукназарӣ. Киселев С. чунин мешуморад, ки қасд метавонад мустақим ё ғайримустақим бошад ва хунукназарӣ ба хунукназарии дағалона ва хунукназарии одӣ тақсим мешавад.¹⁵⁷

Дар илми ҳуқуқи маданияи муосир нуқтаи назари қобили қабул доир ба таснифоти гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ мавҷуд мебошад, ки тибқи он гуноҳ ба ду шакли асосӣ: қасдона ва беэҳтиётӣ тақсим карда шуда, беэҳтиётӣ дар навбати худ ба беэҳтиётии одӣ ва беэҳтиётии дағалона ҷудо мешавад.¹⁵⁸

Ақидаи мазкурро Бутенко Е.В. қисман ҷонибдорӣ намуда, чунин нуқтаи назар пешниҳод намудааст, ки азбаски Кодекси граждании Федератсияи Русия мустақиман танҳо беэҳтиётии дағалонаро пешбинӣ намудааст, дараҷаи дигар, бояд беэҳтиётии ғайридағал номида шавад (на одӣ, ҳалим ва ғайра). Ин ивази истилоҳот барои таъкид кардани он аст, ки тамоми доираи мафҳуми беэҳтиётӣ аз ду унсур иборат аст: хунукназарии дағалона ва ғайридағалона¹⁵⁹.

Дар КМ ҚТ дар зиёда аз 20 ҳолат истилоҳи қасд ва ё бадқасд (м.м. 68, 184, 196, 298, 462, 465, 639, 766, 793, 1006, 1023, 1036, 1057, 1061, 1076, 1187, 1209, 1229, 1233 ва 1258) истифода шудааст, вале қонунгузори амалкунанда таърифи расмии мафҳуми қасдро пешбинӣ накардааст.

Дар ҳуқуқи муосири маданӣ бисёр ҷонибдорон мафҳуми анъанавии қасдро нигоҳ медоранд, ки дар замони шуравӣ аз илми ҳуқуқи ҷиноятӣ сарчашма гирифта буд. Қасе, ки қасдан амал мекунад, шахсест, ки хусусияти ғайриқонунии амали худро медонист, натиҷаи имконпазири

¹⁵⁷Ниг.: Киселев С. Формы и виды вины в гражданских правоотношениях / С. Киселев // Российская юстиция. – 2000. – №4. – С. 25.

¹⁵⁸Ниг.: Гражданское право: Учебник. В 3-х частях. 4.1. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – С.576-577; Брагинский М.И., Залесский В.В., Клейн Н.И., Литовкин В.Н., [и др.] Гражданское право России. Курс лекций. Ч. 1 / Под ред.: О.Н. Садиков. – М.: Юрид, лит., 1996. – С. 273; Антокольская М.В., Богачева Т.В., Глушкова Л.И. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / Под ред. А.Г. Калпин, А.И. Масляев. – М.: Юристъ, 1997. – С. 448-449; Баринов Н.А., Богданов А.В., Быкова Т.А., Гаврилов, В.Н., [и др.] Гражданское право / Под ред. З.И. Цыбуленко. – М.: Юристъ, 1998. – С. 430; Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010 – С. 870.

¹⁵⁹Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 118-119.

гайриқонуниро пешгӯӣ карда, онро меҳост ва ё ҳадди ақал огоҳона ба он иҷозат додааст¹⁶⁰.

Баъзе олимони дар замони мо мафҳумҳоеро пешниҳод кардаанд, ки аз мафҳуми анъанавӣ то ин ё он дараҷа фарқ мекунанд. Чунончи, Киселев С. чунин мешуморад, ки «дар амалияи татбиқи меъёрҳои қонуни ҷиноятӣ ҳал намудани масъалаи шакл ва намуди гуноҳ, чун қоида, душвориҳо ба амал намеоварад. Нисбат ба муносибатҳои ҳуқуқи гражданин ин муқаррарот метавонад чунин бошад: «Рафтор бо қасди бевосита содиршуда эътироф карда мешавад, ки агар шахс хусусияти зиддиҷамъиятии рафтори (амал ё беамалии) худро медонист ва меҳост, ки ин ҳодиса рӯй диҳад ё эҳтимолияти онро пешбинӣ карда бошад, ё ногузирии оқибатҳои зиддиҷамъиятӣ ва ба амал омадани онҳоро меҳост. Рафтор бо қасди ғайримустақим содиршуда эътироф карда мешавад, ки агар шахс хусусияти зиддиҷамъиятии рафтори (амал ё беамалии) худро медонист, эҳтимоли ба амал омадани оқибатҳои зиддиҷамъиятиро пешгӯӣ карда бошад, фаро расидани онҳоро намехост, вале бошуурона роҳ дода бошад ё ба онҳо бепарвоёна амал намуда бошад».¹⁶¹

Витрянский В.В. чунин мешуморад, ки «гуноҳ қасдан аз амал ё беамалии қасдан ё беамалии қарздор бо мақсади иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ ё ба вучуд овардани имконнопазирии иҷрои он иборат аст»¹⁶². Ба андешаи Егорова Н.Д., «гуноҳ дар шакли қасд вақте ба миён меояд, ки аз рафтори шахс маълум мешавад, ки он огоҳона ба содир кардани қонунвайронкунӣ равона шудааст»¹⁶³. Андешарони мазкурро Бутенко Е.В. мавриди баҳс қарор дода, чунин меҳисобад, ки камбудии асосии мафҳуми мазкур, ки он аз илми ҳуқуқи ҷиноятӣ сарчашма гирифтааст, ин надониستاني мақсади иҷтимоии ҳар ду соҳаи

¹⁶⁰Ниг.: Брагинский М.И., Залесский В.В., Клейн Н.И., Литовкин В.Н., [и др.] Гражданское право России. Курс лекций. Ч. 1 / Под ред. О.Н. Садиков. – М.: Юрид. лит., 1996. – С. 273.

¹⁶¹Ниг.: Киселев С. Формы и виды вины в гражданских правоотношениях / С. Киселев // Российская юстиция. – 2000. – №4. – С. 25.

¹⁶²Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 613.

¹⁶³Ниг.: Гражданское право: Учебник. В 3-х частях. 4.1. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – С. 576.

ҳуқуқ аз ҷониби муаллифон мебошад. Гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ чун қоидаи умумӣ шарти ҷавобгарӣ буда, ба андозаи ҷавобгарӣ таъсир намерасонад. Дар аксари мавридҳо мавҷудияти ҳама гуна шакли гуноҳ аз тарафи ҳуқуқвайронкунӣ барои ба вучуд омадани ҷавобгарӣ кифоя аст.¹⁶⁴

Ақидаи мазкури Бутенко Е.В. қобили дастгирӣ мебошад, зеро бо ҳамин сабабҳо дар як қатор мавридҳо гуноҳ шарти зарурии ҷавобгарии шартномавии маданӣ намегардад¹⁶⁵. Дигар мафҳумҳои пешниҳодшудаи қасд чандон мушаххас нестанд, аз ин рӯ, татбиқи амалии онҳо шояд душвор бошад.

Бутенко Е.В. пешниҳод кардааст, ки тибқи он қасд бар хилофи қонун, аз ҷониби шахс ташаккул ёфтаган ва ба амал баровардани ирода мебошад, ки бар хилофи иродаи баённамудаи ҳамон шахс боиси вайрон шудани уҳдадории шартнома гардидааст¹⁶⁶.

Ба андешаи Белякова А.М., қасд ин на танҳо дарк кардани шахс дар бораи кирдори гунаҳгор, балки инчунин хоҳиши ба амал омадани натиҷаи бо ин амалҳо алоқаманд мебошад¹⁶⁷.

Мафҳуми мазкур низ, ба андешаи мо, бо мафҳуми аз тарафи Белякова А.М. пешниҳодшуда ба талаботи илмӣ ва амалӣ ҷавобгӯ мебошад, зеро аз он маълум мегардад, ки дар он хусусиятҳои асосии қасд – дарк кардани моҳияти кирдор ва оқибати манфии кирдор, таҷассум ёфтаанд.

Таҳлили ақидаҳои баёнгардида собит месозад, ки мафҳуми муаллифӣ қасд дар муносибатҳои маданӣ пешниҳод намоем: қасд дар ҳуқуқи маданӣ аз ҷониби иштирокчии муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ҳамчундарк намудани хусусияти ғайриқонунии амали худ, пешгӯии эҳтимолии оқибатҳои зараровар ва хоҳиш (қасди мустақим) ё тахмини

¹⁶⁴Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 120.

¹⁶⁵ Ниг.: Гражданское право: Учебник. В 2 т. Том. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Бек, 2000. – С. 447-448.

¹⁶⁶Ниг.: Бутенко Е.В. Асари зикршуда. – С. 121.

¹⁶⁷Ниг.: Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 28.

бошуурона (қасди бавосита) ба вучуд омадани чунин оқибатҳо фаҳмида мешавад.

Дар КМ ҚТ зиёда аз 11 маротиба (м.м. 298, 462, 465, 766, 770, 1006, 1023, 1036, 1076, 1209, 1229) истилоҳоти «беэҳтиётӣ» ва «беэҳтиётии дағалона» истифода шудаанд, аммо монанди истилоҳи қасд мазмуни мафҳуми беэҳтиётӣ ва беэҳтиётии дағалона дар қонунгузори амалкунанда ҷой дода нашудааст.

Як қатор мафҳумҳои беэҳтиётӣ ҳамчун шакли гуноҳ аз ҷониби илми ҳуқуқи маданӣ таҳия шудаанд. Беэҳтиётӣ дар ҳолатҳои мушоҳида мешавад, ки шахс эҳтимолияти натиҷаи зарароварро пешбинӣ карда, вале сабуқфикрона ба пешгирӣ кардани он умед мебандад ё оқибатҳои кирдори худро пешгӯӣ намекунад, гарчанде бояд онҳоро пешбинӣ мекард ва фаро расидани оқибати ногуворро пешгирӣ карда метавонист¹⁶⁸.

Витрянский В.В. чунин мафҳуми гуноҳи беэҳтиётиро пешниҳод намудааст, ки «гуноҳи қарздор дар шакли беэҳтиётӣ дар ҳолатҳои вучуд дорад, ки қарздор хангоми иҷрои уҳдадорӣ дараҷаи эҳтиёткорӣ бо бодикқатиро, ки хусусияти уҳдадорӣ ва шартҳои муомилот аз ӯ талаб мекард, зоҳир намекунад ва дар натиҷа барои иҷрои дурусти уҳдадорӣ тамоми чораҳои намеандешад¹⁶⁹.

Егоров Н.Д. мафҳуми мушаххаси беэҳтиётиро муайян накарда, шарҳ додааст, ки «бештар ҳуқуқвайронкунии маданӣ бо гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ мушоҳида мешавад. Дар ин мавридҳо дар рафтори инсон ягон унсури қасд вучуд надорад. Он огоҳона ба содир кардани ҳуқуқвайронкунии нигаронида нашудааст, аммо айнаи замон дар рафтори шахс ғамхорӣ ва эҳтиёткорӣ зарурӣ намерасад»¹⁷⁰. Тибқи андешаи Белякова А.М., дар сурати беэҳтиётӣ содир кардани гуноҳ шахс

¹⁶⁸Ниг.: Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – г. Чебоксары: Чув. кн. Изд-во, 1997. – С. 296-297.

¹⁶⁹Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 613.

¹⁷⁰Ниг.: Гражданское право: Учебник. В 3-х частях. 4.1. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – С. 576.

фарорасии оқибатҳои зарароварро пешбинӣ намекунад, гарчанде бояд онҳоро пешбинӣ кунад ё оқибатҳои зикршударо пешгӯӣ менамуд, вале сабуқфикрона умедвор аст, ки онҳоро пешгирӣ мекунад¹⁷¹.

Бутенко Е.В. чунин мафҳуми беэҳтиётиро пешниҳод намудааст: Беэҳтиётӣ чунин ҳолати аз ҷониби шахс иҷро кардани иродае мебошад, ки ба иродаи эълоқардаи ҳамон шахс қисман ё пурра мувофиқат намекунад. Бинобар дар қисми ӯ набудани дараҷаи эҳтиёткорӣ ва ғамхорӣ, ки хусусияти уҳдадорӣ ва шартҳои иҷрои онро талаб мекунад ва боиси вайрон шудани уҳдадории шартномавӣ мегардид. Ҳамзамон, муаллиф барои асоснок намудани мафҳуми пешниҳоднамудааш чунин хулосаҳоро манзур намудааст:

Якум, бесабаб қонунгузор ибораи «дараҷаи ғамхорӣ ва эҳтиёткорӣ»-ро истифода накардааст. Дараҷаи ғамхорӣ ва эҳтиёткорӣ абстрактӣ ва мушаххас шуда метавонад. Тибқи қонун, аз рӯйи шартҳои муомилот аз шахс дараҷаи абстраксии ғамхорӣ ва ҷидду ҷаҳд талаб карда мешавад. Шахс ҳамчун иштирокчии муомилоти маданӣ метавонад ва бояд дониш ва малакаи минималиро, ки ба дониш ва малакаи иштирокчии миёнаи муомилот мувофиқ бошад, соҳиб шавад ва дошта бошад. Азбаски муайян кардани гуноҳи қарздор аз ҷониби мақомоти судӣ амалӣ мешавад, чунин тахмин карда мешавад, ки суд аз дониш ва малакаи миёнаи иштирокчии муомилоти маданӣ огоҳ аст. Муомилоти маданӣ ҳамчун маҷмуи муносибатҳои ҳуқуқии мадании дорои хусусияти молумулкӣ, ки дар ҳудуди муайян вучуд дошта, дар асоси намудҳои гуногуни фактҳои ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, фаҳмида мешавад¹⁷². Тибқи қонун, дараҷаи мушаххаси ғамхорӣ ва эҳтиёткорӣ бояд ба иштирокчии муносибатҳои мушаххаси уҳдадорӣ хос бошад ва бо хусусияти ин уҳдадорӣ муайян карда шавад. Дараҷаи мушаххаси ғамхорӣ ва

¹⁷¹Ниг.: Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 28.

¹⁷²Ниг.: Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – С. 108-109.

эҳтиёткории қарздор аз ҷиҳати мазмун, чун қоида, назар ба абстрактӣ хеле гуногун ва ғанитар мебошад.

Дуюм, қонунгузории амалкунанда мазмуни мафҳумҳои «ғамхорӣ» ва «оқилона»-ро ифшо намекунад. Ба андешаи ӯ, зеро мафҳуми эҳтиёткорӣ–пешгӯии хатари имконпазир фаҳмида шуда, таҳти ғамхорӣ бошад, бодикқатӣ ва боғайратӣ фаҳмида мешавад¹⁷³.

Олимони ватанӣ ба ақидаи мазкур пурра розӣ нашуда, чунин андеша баён намудаанд, ки агар ғамхорию мулоҳизакорӣ махсус ба доираи масъулияти касбӣ дохил шавад, омилҳои «шахсияти миёна» ҷавобгар дар ин маврид амал намекунанд, чунки шахсияти масъулиятш зиёд (масалан ҷарроҳ) нисбат ба «шахсияти миёна» ҳангоми роҳ додан ба беэҳтиётӣ ҳатто одӣ (масалан, ёрирасони ҷарроҳ ҳангоми касеро ҷарроҳӣ кардан асбоби пурра безарар нашударо пешниҳод мекунад) аз ҷавобгарӣ озод карда намешавад.

Ба андешаи мо, мафҳуми пешниҳоднамудаи Бутенко Е.В. ба муқаррароти умумии илми ҳуқуқи маданияи муосир мувофиқат мекунад. Бинобар ин, илова карданием, ки талаби эҳтиёткорӣ ва ғамхорӣ шахс, пеш аз ҳама, ба тадбирҳои андешаи ӯ дахл дошта, шакли ифодаи иродаи амалии ӯ оид ба иҷрои матлуби уҳдадорӣ ё татбиқи ҳуқуқ мебошад. Вобаста ба тадбирҳои андешаи шахс ду ҳолатро ҷудо кардан мумкин аст: ҳолати миқдорӣ ва сифатӣ. Ҳолати миқдорӣ аз он иборат аст, ки барои иҷрои дурусти уҳдадорӣ тамоми чораҳо андешаи мешаванд.

Омили сифатӣ бо он муайян карда мешавад, ки дар асоси талаби эҳтиёткорона чораҳо бояд сари вақт андешаи шаванд, онҳо бояд самарабахш бошанд ва аз хавфи эҳтимолии вайрон кардани уҳдадорӣ хусусияти пешгирикунанда дошта бошанд. Дар баробари ин, талаби ҷидду ҷаҳд маънои онро дорад, ки ҳар як тадбир бояд бо ҷидду ҷаҳди шахсе сураат гирад, ки бо кумаки он барои иҷрои уҳдадорӣ ва ё ба

¹⁷³Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 122-123.

таври дуруст амалӣ намудан салоҳиятнок бошад. Яъне чидду чаҳд маҳз аз тарафи ҳамон иштирокчии муносибатҳои маданӣ амалӣ карда мешавад, ки муносибатҳои ҳуқуқӣ ба ӯ дахл доранд.

Беэҳтиётӣ ҳамчун як шакли гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ дараҷаҳо дорад: беэҳтиётии дағалона ва беэҳтиётии одӣ, (сабук)¹⁷⁴. Мо чунин ақида дорем, ки бо назардошти он ки дар КМ ҚТ истилоҳи «беэҳтиётӣ» ва «беэҳтиётии дағалона» истифода карда мешавад, шаклҳои беэҳтиётӣ ба беэҳтиётии дағалона ва беэҳтиётии ғайридағалона тақсим мешавад. Аммо тазаккур бояд дод, ки то ҳол дар илми ҳуқуқи маданӣ меъёри равшани фарқ кардани дараҷаҳои беэҳтиётӣ вучуд надорад.

Олимон омилҳои гуногунро ҳамчун меъёри муайянкунандаи фарқият байни шаклҳои беэҳтиётӣ пешниҳод намудаанд. Масалан, Идрисов Х.В. чунин меҳисобад, ки дар сурати беэҳтиётии дағалона дар рафтори шахс ягон диққат ва эҳтиёткорӣ вучуд надорад. Беэҳтиётии дағалона дар ҳолатҳои руҳ медиҳад, ки қонуншиканиро касе пешбинӣ ва пешгирӣ карда метавонист. Масалан, шахсе, ки зарфҳои шишагинро интиқол медиҳад, беэҳтиётӣ карда, тамоми чораҳои эҳтиётиро маҳдуд мекунад, ки дар натиҷа ҳар як варақаи шишагинро бо маводи муҳофизатӣ маҳкам накардааст¹⁷⁵.

Ба сифати омили фарқкунандаи шаклҳои беэҳтиётӣ аз ҷониби қарздор зоҳир накардани ғамхорӣ ва эҳтиёткориҳои минималӣ, ки аз тарафи ҳар як иштирокчии муносибатҳои маданӣ талаб карда мешавад ва аз ҷониби қарздор барои ба таври бояду шояд иҷро намудани уҳдадорихо чораҳои возеҳ (ҳадди ақал асосӣ) наандешидан баромад мекунад¹⁷⁶.

Воситаи дигари фарқ кардани беэҳтиётии дағалона ва ғайридағалона муайян кардани «дараҷаи пешбини оқибатҳои

¹⁷⁴Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 122-123.

¹⁷⁵Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 108.

¹⁷⁶ Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 613

зараровар дар якҷоягӣ бо дараҷаҳои гуногун мебошад. Агар шахс ба талабхое, ки ҳамчун шахси муайян ба зиммаи ӯ гузошта шудаанд, риоя накунад, вай беэҳтиётӣ одӣ содир мекунад. Агар на танҳо ин талабот, балки ҳадди ақали барои ҳама фаҳмо риоя карда нашавад, беэҳтиётӣ дағалона ҳисобида мешавад»¹⁷⁷.

Маҳаки тафовутгузори беэҳтиётӣ оддӣ ва дағалона тавассути дараҷаи гуногуни оқибатҳои манфӣ бо пайвастагии дараҷаи гуногуни масъулияти чунин пешбининомӣ гузошта мешавад¹⁷⁸.

Киселев С. таъсири назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ ба ҳуқуқи маданиро ҷонибдорӣ намуда, қайд намудааст, ки аз қонуни ҷиноятӣ гирифта шудани мафҳумҳо аз ҷониби қонуни маданӣ оқилона ва муфид ба назар мерасад. Ӯ таҳти мафҳуми беэҳтиётӣ дағалона «рафтор вақте ки шахс эҳтимолияти оқибатҳои зиддиҷамъиятии кирдор (амал ё беамалии)-ро пешгӯӣ карда, вале бе асосҳои кофӣ дилпуруна ба пешгирии ин оқибатҳо умед мебандад» фаҳмидааст. Зери мафҳуми беэҳтиётӣ одӣ бошад «ҳуқуқвайронкуниро дар назар доштан мумкин аст, ки шахс имконияти ба амал омадани оқибатҳои зиддиҷамъиятии кирдори (амал ё беамалии) худро пешбинӣ накарда бошад ҳам, вале бо андешидани дараҷаи муайяни ғамхорӣ ва пешакӣ фаро расидани оқибатҳои манфиро пешгирӣ намудан мумкин буд», фаҳмида мешавад¹⁷⁹.

Гурӯҳи муаллифон беэҳтиётӣ дағалонаро ҳамчун «содир кардани кирдоре, ки нодурустӣ он ба ҳар касе, ки онро содир мекунад, аён аст», муайян намудаанд¹⁸⁰.

Егоров Н.Д. чунин мешуморад, ки «дар сурати беэҳтиётӣ дағалона дар рафтори шахс ягон аломати бодикқатӣ ва эҳтиёткорӣ мушоҳида намешавад. Беэҳтиётӣ ва беэҳтиётӣ одӣ бо он тавсиф мешавад, ки шахс

¹⁷⁷Ниг.: Антокольская М.В., Богачева Т.В., Глушкова Л.И. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / Под ред. А.Г. Калпин, А.И. Масляев. – М.: Юристъ, 1997. – С. 449.

¹⁷⁸ Ниг.: Курбонov Қ.Ш., Ғаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 306.

¹⁷⁹Ниг.: Киселев С. Формы и виды вины в гражданских правоотношениях / С Киселев. // Российская юстиция. – 2000. – №4. – С. 25.

¹⁸⁰Ниг.: Баринov Н.А., Богданов А.В., Быкова Т.А., Гаврилов, В.Н., [и др.] Гражданское право России: Учебник / Под ред. З.И. Цыбуленко. – М.: Юристъ, 1998. – С. 431.

каме эҳтиёткорӣ ва бодикқатӣ зоҳир мекунад, аммо чораандешии ӯ барои пешгирӣ кардани ҳуқуқвайронкунӣ кофӣ нест»¹⁸¹.

Ақидаи олимони зикршуда ва амалияи судиро таҳлил намуда, чунин мафҳуми беэҳтиётӣ дар ҳуқуқи маданияро пешниҳод менамоем: ҳуқуқвайронкунии маданӣ аз беэҳтиётӣ содиргардида эътироф мешавад, ки агар иштирокчии муносибатҳои маданӣ фаро расидани оқибати манфии амали (беамалии) худро пешгӯӣ карда метавонист ва ё мебоист пешгӯӣ мекард, вале аз худбоварӣ ва ё хунукназарӣ ба пешгирии онҳо боварӣ дошт.

Ба андешаи мо, омили асосии фарқкунандаи шаклҳои беэҳтиётӣ бо чунин тарзҳо муайян карда мешавад:

1. Дар матни қонунгузорӣ дарҷ карда шудааст. Масалан, тибқи талаботи қ. 1 м. 766 КМ ҚТ ройгондиҳанда барои камбудихои ашё, ки дар хусуси мавҷудияти онҳо ҳангоми бастанӣ шартнома қасдан ё аз беэҳтиётӣ дағалона огоҳ накардааст, ҷавобгар аст. Инчунин, тибқи талаботи қ. 1 м. 465 КМ ҚТ, агар кредитор қасдан ё аз беэҳтиётӣ дар натиҷаи иҷро накардан ё иҷрои номатлуб ба зиёд шудани андозаи зиён мусоидат карда бошад ё барои кам кардани андозаи он тадбирҳои оқилона наандешида бошад, суд ҳуқуқ дорад андозаи ҷавобгарии қарздорро кам кунад.

2. Вобаста ба шахсияти ҳуқуқвайронкунанда. Яъне доир ба шахсияти ҳуқуқвайронкунанда дараҷаи беэҳтиётӣ муайян карда мешавад. Масалан, вайронкунии талаботи қонунгузорӣ ва ё шартнома аз ҷониби шахси дорои ихтисоси муайян ва аз ҷониби шахсе, ки чунин ихтисосро соҳиб намебошад. Аз ҷониби шахси дорои ихтисоси муайян содир гардидани ҳуқуқвайронкунӣ ҳамеша дараҷаи баландтари хавфро доро мебошад.

3. Аз рӯи ҳолати содир гардидани кирдор. Масалан, содир кардани ҳуқуқвайронкунӣ дар ҳолати вазъияти ғавқулода, офатҳои

¹⁸¹Ниг.: Гражданское право: Учебник. В 3-х частях. 4.1. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред, А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – С. 577.

табий, паҳн гардидани касалиҳои фарогир ва дигар ҳолатҳои табиӣ нисбат ба дар давраи муътадил содир гардидани ҳуқуқвайронкунӣ фарқ мекунад.

4. Аз рӯи оқибати дахлдори фарорасида. Агар дар натиҷаи содир гардидани ҳуқуқвайронкунии маданӣ нисбат ба як шахс зарар расонида бошад ва нисбати гурӯҳи номуайяни шахсон зарар расонида шуда бошад, дар ин ҳолат дараҷаи гуноҳ фарқ мекунад. Масалан, аз ҷониби сокини биноҳои баландошёна зери об мондани як манзили истиқоматӣ нисбат ба ҳолате, ки дар натиҷаи беэҳтиётӣ як шахс чанд адад манзилҳои истиқоматӣ зери об мемонанд, фарқ мекунад.

Тазаккур бояд дод, ки барои гузоштани ҷавобгарии ҳуқуқӣ-маданӣ дар ҳуқуқи маданӣ намуди қасде, ки шахс дар асоси он амал кардааст (бавосита, бевосита), дар ҳуқуқи ҷиноятӣ хеле муҳим аст ва таъсири он, пеш аз ҳама, ба шахсияти ҷинояткор нигаронида шудааст.¹⁸²

Аз ин рӯ, ҳангоми баррасии парвандаҳои граждани (маданӣ) намуди гуноҳи ҳуқуқвайронкунанда аҳаммияти муҳимми ҳуқуқӣ ва баҳодихӣ надорад, ба истиснои институти «гуноҳ дар шакли омехта».

Қайд кардан бамаврид аст, ки ба ғайр аз ду шакли гуноҳе, ки дар боло қайд карда шуд, дар адабиётҳои ҳуқуқӣ шакли сеюми гуноҳ низ ҷой дорад, ки онро «гуноҳ бо шакли омехта» меноманд. Дар ин ҳолат ҷавобгарӣ аз дараҷаи гуноҳи ҳар ду тарафи иштирокчиёни уҳдадорӣ вобаста мебошад.

Тибқи назарияи «гуноҳи омехта» масъулият мутаносибан ба гуноҳи ҳар як тараф тақсим карда мешавад¹⁸³. Дар чунин ҳолатҳо гуноҳи кредитор (ҷабрдида) бо қасд ё беэҳтиётӣ ӯ тавсиф мешавад, ки он ба афзоиши воқеии зараре, ки дар ибтидо аз ҷониби тарафи дигар вайрон кардани уҳдадорӣ ба вучуд омадааст, мусоидат мекунад.

¹⁸²Ниг.: Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 28.

¹⁸³Ниг.: Мушинский В.О. Основы гражданского права: Учеб. пособ. для слуд. неюр. спец. – М.: Международ. отнош., 1995. – С. 110.

Ба андешаи Раҳимзода М.З., барои эътироф намудани масъулияти омехта гуноҳи муштаракӣ қарздор ва кредитор ҳатмӣ мебошад. Дар ин ҳолат бояд гуноҳи кредитор барои аз тарафи қарздор иҷро накардани уҳдадорӣ ва амали кредитор, ки барои аз тарафи қарздор имконнопазирии иҷрои уҳдадорӣ фарқ карда шавад. Дар ҳолати дуюм, яъне ҳангоми ҷой доштани амали кредитор иҷрои уҳдадориро аз тарафи қарздор имконнопазир мегардонад, ҷавобгарӣ бояд ба зиммаи кредитор вогузор карда шуда, қарздор бояд аз ҷавобгарӣ озод шавад¹⁸⁴.

Ба андешаи мо, ҷавобгарӣ «бо шакли омехтаи гуноҳ» дар муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба ҷуброни зарар ҷой дорад. Тибқи талаботи қ.қ. 1 ва 2 м. 1209 КМ ҚТ зараре, ки дар натиҷаи қасди ҷабрдида расонда шудааст, ҷуброн карда намешавад. Агар беэҳтиётӣ дағалонаи ҷабрдида боиси ба миён омадан ё афзоиши зарар гардида бошад, дар чунин ҳолат вобаста ба дараҷаи гуноҳи ҷабрдида ё расонандаи зарар андозаи ҷуброн кам карда мешавад.

Тазаккур бояд дод, ки меъёри мазкури қонунгузорӣ дар қонунгузориҳои маданияи собиқ ИҶШС ва КГ ҚТ низ пешбинӣ шудааст. Олимони давраи шуравӣ меъёри мазкурро чунин тафсир кардаанд, ки «...зарар бояд дар натиҷаи қасд ё беэҳтиётӣ дағалонаи ҷабрдида ба вуқӯ ояд. Ин маънои онро надорад, ки зарар бояд танҳо аз ҷониби ҳуди ҷабрдида ба худаш расонида шавад. Барои зарари ба худ расонида ҳеч қас масъул нест... дар назар зараре фаҳмида мешавад, ки ҳамчун натиҷаи умумии ҳам ҷавобгар (зиёнрасонанда) ва ҳам ҷабрдида фаро мерасад»¹⁸⁵. Хулосаи мазкур онро собит мекунад, ки мавҷудияти гуноҳи ҷабрдида дар уҳдадорӣҳои баррасишаванда оид ба расонидани зарар бевосита аз қобилияти ҷабрдида вобаста аст.

Белякова А.М. масъулияти омехтаро таҳлил намуда, қайд кардааст, ки: «...дар ҳолате, ки вақте зарар бо гуноҳи суғуртақунанда

¹⁸⁴Ниг.: Рахимов М.З. Правовые проблемы достижения конечного результата предпринимательской деятельности: дис.. д-ра. юрид. наук. – Душанбе, 2000. – С. 354.

¹⁸⁵Ниг.: Агарков, М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х томах. Т. 1. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2002. – С. 249.

расонида шуда бошад ва инчунин дар сурати мавҷуд будани гуноҳи худӣ чабридида муқаррарот дар бораи масъулияти омехта татбиқ карда шаванд. Бо назардошти он ки суғурташаванда барои ҳама гуна дараҷаи гуноҳ масъул аст ва гуноҳи чабридида танҳо дар мавриди ба миён омадани беэҳтиётӣ дағалонаи ӯ ба назар гирифта мешавад, гуноҳи ташкилот нисбат ба гуноҳи худӣ чабридида бо фоизи баланд муайян карда мешавад»¹⁸⁶.

Ба андешаи Агарков М.М., «кам кардани масъулияти зиёнрасон нисбат чабридида муҷозот аст»¹⁸⁷. Аз ақидаи мазкур маълум мегардад, ки муаллиф муҷозотро ҳамчун шабеҳи масъулият баррасӣ намудааст, зеро агар бо мазмуни том фаҳмида шавад, дар ин сурат «масъулияти чабридида ҳамчун дар назди зараррасонанда ва ҳам дар бораи масъулияти ӯ дар назди худаш нодуруст аст»¹⁸⁸. Муҷозот дар ин ҳолат ҳамчун чораи оқибати барои чабридида бефоида амал мекунад.

Бо назардошти аҳаммияти муҳимми амалӣ гаштани ҳолати мазкур масъулияти омехта аз зери назари таҷрибаи судӣ дур намондааст. Тибқи банди 9 Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 июни соли 2013 таҳти №3 «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани қонунҳое, ки муносибатҳоро оид ба уҳдадорихо вобаста ба расонидани зарар ба ҳаёт ё саломатии шахрванд ба танзим мебароранд», суд ва судяҳо бояд дар назар дошта бошанд, ки дар чунин маврид ҳаҷми ҷуброн вобаста аз дараҷаи гуноҳи зараррасон ва чабридида, ки ҳаракати ӯ ба расонидани зарар сабаб гардидааст, муайян карда мешавад. Ҳамзамон, суд ҳуқуқ дорад вазъи молумулкии зараррасон–шахрвандро, ба инобат гирад (моддаи 1099-и КГ)¹⁸⁹.

¹⁸⁶Ниг.: Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. – М.: Юрид. лит., 1979. – С. 43.

¹⁸⁷Ниг.: Агарков М.М. Асари зикршуда. – С. 259.

¹⁸⁸ Ниг.: Агарков, М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х томах. Т. 1. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2002. – С. 253.

¹⁸⁹Ниг.: Маҷмӯи қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 401

Аз мазмуни меъёри тавзеҳотии Пленуми Суди Олӣ маълум мегардад, ки ҳангоми баррасии чунин категорияҳо дараҷаи гуноҳи зараррасон ва ҷабрдида аҳаммияти муҳимми ҳуқуқӣ ва баҳодихӣ доранд.

Қарори мазкури Пленуми Суди Олӣ ҳолатҳоеро, ки беэҳтиётии дағалонаи ҷабрдидаро муайян мекунанд, пешбинӣ намудааст. Яъне тибқи он агар беэҳтиётии дағалонаи ҷабрдида боиси ба миён омадан ё афзоиши зарар гардида бошад, вобаста ба дараҷаи гуноҳи ӯ андозаи ҷуброн мутаносибан кам карда мешавад. Дар ин маврид бояд дар назар дошт, ки ҳангоми расонидани зарар ба ҳаёт ва саломатии шахрванд ба рад кардани ҷуброн роҳ дода намешавад. Масъалаи он, ки оё ин беэҳтиётии ҷабрдида дағал мебошад, дар ҳар ҳолат бояд бо назардошти ҳолатҳои воқеии парванда (хусусияти фаъолият, ҳолатҳои расонидани зарар, хусусиятҳои фардии ҷабрдида, вазъи ӯ ва дигар ҳолатҳо) ҳал карда шавад. Масалан, ҳолати мастии ҷабрдида, ки боиси ба миён омадан ё афзоиши зарар гардидааст, беэҳтиётии дағалона эътироф шуданаш мумкин аст.

Тазаккур бояд дод, ки ҷавобгарӣ «бо шакли гуноҳи омехта» на танҳо дар муносибатҳо оид ба ҷуброни зарар, балки дар тамоми муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ қой дошта метавонад, зеро институти «ҷавобгарии омехта» инчунин дар моддаҳои 449 ва 465 КМ ҚТ пешбинӣ гардидааст.

Ҳолати муҳимро меҳоҳем таъкид намоем, ки ҷавобгарии омехта маънои кам намудани ҷавобгарии қарздорро дар назар дорад. Аз ин рӯ, дар ҳама ҳолат кам кардани андозаи ҷавобгарӣ ҳуқуқи суд буда, уҳдадорӣ ба ҳисоб намеравад. Кам кардани андозаи ҷавобгарӣ дар уҳдадорӣ бо ду шарт асосӣ иҷозат дода шудааст: якум, иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ бо гуноҳи ҳар ду тараф сурат гирифта бошад ва дуум, кредитор қасдан ва ё беэҳтиётна ба афзоиши ҳаҷми

зиёд мусоидат намуда бошад ё барои кам кардани он тадбирҳои оқилона наандешида бошад¹⁹⁰.

Ҳолати мазкур дар таҷрибаи судӣ зиёд ба назар мерасад. Масалан, бо ҳалномаи Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 октябри соли 2018 аризаи даъвогии Прокуратураи генералии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба манфиати БДА ҚТ «Амонатбанк» ба ҷавобгарии ҚДММ «Г.Х.» ва ҳамҷавобгарии Н.Қ., Х.А.Х. ва С. Ф.Н. оид ба рӯёнидани маблағи қарзу фоизҳо аз амволи гарав қисман қонё карда шуда, аз ҳисоби ҚДММ «Г.Х.» ба манфиати БДА ҚТ «Амонатбанк» маблағи қарзи асосӣ ва фоизҳои ҳисобшуда ба миқдори 4.900.706 (чор миллиону нӯхсад ҳазору ҳафтсаду шаш) сомонӣ, рӯёнида шудааст. Зимни муҳокимаи парванда маълум гардидааст, ки талаботи Дастурамали №186 «Дар бораи тартиби додани қарз ва ҳисоб кардани фоиз дар ташкилотҳои қарзӣ», ки бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон тасдиқ шуда, дар Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст, аз ҷониби кормандони БДА ҚТ «Амонатбанк» ба таври дахлдор риоя нагардида, ҷавобгарон аз соли 2016 инҷониб маблағҳои қарзи асосӣ ва фоизҳоро саривақт пардохт накарда, бинобар вазнин будани вазъи молиявишон хоҳиши тамдиди қарз ва минбаъд ба тавозуни банк гирифтани молу мулки ба гарав гузошташударо накардаанд. Яъне аломатҳои дар банди 49 Дастурамали зикршуда дарҷгардида бо парвандаи қарзии ҷавобгарон ҷой дошта, намояндагони БДА ҚТ «Амонатбанк» барои саривақт баргардонидани маблағи қарз ва ба тавозуни банк гузаронидани молу мулки ба гарав гузошташуда чораҳои зарурӣ наандешидаанд, ки ин боиси сар задани баҳси судӣ ва мушкил шудани рӯёниши маблағи қарз гардидааст. Аз ин рӯ, суд бо назардошти он ки дар ҳолати мазкур гуноҳи ҷабрдида – БДА ҚТ «Амонатбанк», ҷой дошт, андозаи фоиз ва ҷаримаҳои ҳисобшударо кам

¹⁹⁰Ниг.: Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010 – С. 875.

намуда, вобаста ба талаботи моддаи 435 КГ ҚТ (тахрири соли 1999) андозаи масъулияти қарздорро кам намудааст¹⁹¹.

Ҳолатҳои мазкурро таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҷавобгарии маданӣ дар асоси гуноҳ ба миён меояд. Гуноҳ дар навбати худ ба ду гурӯҳи асосӣ: қасдан ва беэҳтиётӣ ҷудо мешавад. Гуноҳи қасдона бошад, ба қасди бевосита ва бавосита тасниф мегардад. Гуноҳи беэҳтиётӣ ба беэҳтиётии дағалона ва беэҳтиётии ғайридағалона (одӣ) гуруҳбандӣ мешавад. Ҳамчунин, дар қонунгузори амалкунанда, адабиётҳои ҳуқуқӣ ва таҷрибаи судӣ «гуноҳи омехта» низ ҷой дорад, ки дар ҳар сурат муайян намудани андозаи гуноҳ аз ваколатҳои суд вобаста мебошад.

Андозаи зарар ва тартиби ҷуброн намудани он дар қ. 1 м. 14 КМ ҚТ пешбинӣ гардидааст, ки тибқи он шахси ҳуқуқаш вайронгардида метавонад ҷуброни пурраи зиёни ба он расондашударо талаб намояд, агар дар қонун ё шартнома ҷуброни зиён ба андозаи камтар пешбинӣ нашуда бошад.

Масъалаи ба назар гирифтани шакли гуноҳ ҳангоми аз ҷониби суд муайян намудани андозаи ҷавобгарии маданӣ дар илми ҳуқуқи маданияи шуравӣ оғоз гардида буд ва ҳолати мазкур аз принципи гуноҳ сарчашма мегирад¹⁹². Чунин фаҳмиши илмӣ аз ҷониби олимони ва таҷрибаи татбиқи қонунгузорӣ бе баҳс пазируфта шуда буд, зеро тибқи принципи зараррасонӣ (гуноҳ) андозаи масъулият вобаста ба шаклҳои гуноҳ тағйир намеёбад.

Тавре зикр гардид, Шварцс Х.И. масъалаи мазкурро мавриди таҳлил қарор дода ба хулоса омадааст, ки ҳангоми баҳо додан ба гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ бояд омили «ҳадди миёнаи шахрвандони ҷомеаи сотсиалистӣ ва ғамхории ин шахрванд» ба назар гирифта шавад¹⁹³.

¹⁹¹Парванда таҳти №2-118/18. Бойғонии Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

¹⁹²Ниг.: Шварцс Х.И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда. – М.: Юрид. Изд-во НКЮ СССР, 1939. – С. 37., Матвеев К.Г. Основания гражданскоправовой ответственности. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 242-248.

¹⁹³Ниг.: Шварцс Х.И. Асари зикршуда. – С. 29-36.

Масъалаи мазкурро мо дар боло таҳлил намуда, норасоихои ақидаи мазкурро ошкор намуда будем.

Ҳангоми муайян кардани робитаи сабабӣ ва гуноҳ қайд кардан муҳим аст, ки сабаб – оқибати кирдор дар муайян кардани андозаи масъулият, аҳаммияти ҳуқуқӣ надорад. Алоқаи сабабии кирдор ва оқибати фарорасида ва гуноҳ танҳо бо он ҳолат алоқаманданд, ки онҳо шартҳои зарурии масъулияти маданӣ ва ҷавобгарии маданӣ мебошанд. Робитаи сабабӣ танҳо барои муқаррар намудани далели вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ аҳаммияти ҳуқуқӣ дорад. Ба андешаи Идрисов Х.В., ҳангоми муайян кардани андозаи масъулият принципи дигар — принципи «қобилияти пешбинишуда» (foresee ability) нисбат ба зарари пешбинишудаи вайронкунандаи уҳдадорӣ, ба назар гирифта мешавад¹⁹⁴.

Бояд тазакурр дод, ки принципи мазкур низ дар илми ҳуқуқи маданияи шуравӣ пайдо гардида, он аз тарафи Иоффе О.С. асоснок карда шудааст. Ба андешаи ӯ, «нақши ҳалкунанда ба доираи пешбинӣ дар ҳолати гуноҳ дар шакли беэҳтиётӣ дараҷаи баланд ё паст аҳаммият дорад. Пешгӯии оқибатҳои зараровар ҳар қадар мушаххастар бошад, дараҷаи гуноҳ бояд ҳамон қадар чиддӣ эътироф карда шавад»¹⁹⁵.

Воқеияти дурандешӣ мафҳуми сифр субъективӣ буда, бешубҳа, метавон дар ин замина фарқи байни сабаб ва гуноҳ ва дараҷаи гуноҳро муайян намуд, зеро дараҷаи гуноҳ аз худи мафҳуми гуноҳ бармеояд.

Шарти ҳатмии муқаррар намудани робитаи сабабу натиҷа далели амали аллақай содиршуда мебошад. Аз ин маълум мегардад, ки яке аз масъалаҳои муҳими ҷавобгарии маданӣ муайян намудани гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ мебошад. Дар фарқият аз ҳуқуқи ҷиноятӣ муайян намудани ҳаҷми гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ мураккаб ва гуногунҷабҳа мебошад. Яъне агар дар ҳуқуқи ҷиноятӣ ҳангоми таъин кардани ҷазо дар баробари дигар ҳолатҳои парванда (м. 60 КҶ ҚТ) шакли гуноҳ низ

¹⁹⁴Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 116.

¹⁹⁵Ниг.: Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – С. 496.

ба назар гирифта шавад, дар ҳуқуқи маданӣ ҳангоми таъин кардани ҷазои маданӣ бояд шакли иҷро накардани уҳдадорихо (иҷро накардани одӣ ва иҷрои номатлуби уҳдадорӣ) ба эътибор гирифта шавад.

Бо назардошти аҳаммият доштани намудҳои ҷавобгарии маданӣ тасмим гирифтём, ки мухтасаран намудҳои ҷавобгарии маданиро таҳлил намоем.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ аз ҳама маъмултарин тақсимои намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ масъулияти шартномавӣ ва ғайришартномавӣ мебошанд. Намуди ҷавобгарии шартномавӣ намуди ҷавобгарие мебошад, ки дар шартномаи иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ пешбинӣ шудааст. Тамоми он ҷавобгарие, ки дар шартномаи тарафҳо пешбинӣ карда нашудааст, ҷавобгарии ғайришартномавӣ ба ҳисоб меравад. Ҷавобгарии ғайришартномавӣ ба масъулияти, ки аз расонидани зарар бармеояд, дохил мешавад. Инчунин, ба ин намуди уҳдадорихо аз эълони оммавии мукофот, бесупориш амал намудан, дорошавии беасос ва ғайра дохил мешаванд¹⁹⁶. Бо вучуди ин, масъулияти ғайришартномавӣ одатан ҳамчун ҷавобгарӣ барои расонидани зарар фаҳмида мешавад ва аз ин рӯ, онро ҷавобгарии делектӣ низ меноманд.

Бояд зикр намуд, ки масъулияти ғайришартномавӣ он қадар гуногун ва паҳнғашта мебошад, ки онро дар як гурӯҳ муттаҳид кардан ғайриимкон аст.

Бо мақсади таҳлили пайдарҳам ва дуруст дарк намудани мазмуни рисолаи диссертатсионӣ тасмим гирифтём, то андозаи гуноҳро дар масъулияти шартномавӣ баррасӣ намуда, баъдан ба таҳлили масъулияти ғайришартномавӣ шуруъ намоем.

Тавре зикр кардем, ҳангоми таъин кардани ҷазои маданӣ бояд шакли иҷро накардани уҳдадорихо (иҷро накардани одӣ ва иҷрои номатлуби уҳдадорӣ) ба назар гирифта шавад. Чунин мешуморем, ки коидои мазкур бояд дар илми ҳуқуқи маданӣ хусусияти умумӣ дошта

¹⁹⁶ Сулейменов М. Ответственность в гражданском праве.[Электронный ресурс]. – режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30070848&pos=3;-52#pos=3;-52. Дата обращения 25.03.2024г.

бошад ва танҳо дар КМ ва меъёрҳои махсус таҷассум намудани он басанда нест, чунки ҳолати мазкур ба принципҳои ҷавобгарии маданӣ мувофиқат мекунад, зеро тамоми намуди масъулияти ҳуқуқӣ бояд ба принципҳои объективона ва одилона асос ёбад. Дар ин ҷода Идрисов Х.В. дуруст андешаронӣ намудааст, ки вақте суҳан дар бораи он меравад, ки ҳуқуқвайронкунанда бояд зарари расидаро сарфи назар аз он ки вай қасдан ё аз беэҳтиётӣ рафтор кардааст, пурра ҷуброн намояд, принципҳои объективӣ ва адолати ҷавобгарӣ истисно мешаванд¹⁹⁷.

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем, зеро гарчанде Конститутсияи ҚТ ҳимояи ҳуқуқи ҷабрдиаро кафолат додааст (м.20), аммо бояд ҳимояи ҳуқуқи ҷабрдида тавассути асосҳо ва принципҳои умумии қонунгузорӣ ва принципи кафолати ҳифзи судӣ (м.19 Конститутсияи ҚТ) амалӣ карда шавад. Ҳангоми муайян накардани шакли гуноҳи ҳуқуқвайронкунанда ва пурра ҷуброн намудани зарари расонидашуда эҳтимолияти вайрон шудани муқаррароти умумии конститутсионӣ ва қонунгузори амалкунанда ҷой дошта метавонад.

Тибқи м. 1207 КМ ҚТ ҳаҷми зарар андозаи зарари расондашударо, ки ба камшавии андозаи молумулкии ҷабрдида вобаста аст, дар бар мегирад. Андозаи зарари ҷуброншаванда миқдори муайяни товонест, ки ҷабрдида онро талаб менамояд.

Меъёри муайян кардани доираи масъулият дар ҷавобгарии шартномавӣ бояд шакли иҷро накардани уҳдадорӣ бошад, ки онро, албатта, суд бо назардошти ҳамаи ҳолатҳои парванда муайян мекунад. Масалан, дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадорихои шартномавӣ ба даъвогар (ҷабрдида) зарари моддӣ ба андозаи 15.000 сомонӣ расонида шудааст. Аз мазмуни меъёри м. 14 КМ ҚТ маълум мегардад, ки зарари мазкур бояд пурра ҷуброн карда шавад. Аммо агар дар кирдори гунаҳгор беэҳтиётӣ мавҷуд бошад, пас, доираи ҷавобгарӣ бояд вобаста ба ин шакли гунаҳгорӣ фарқ карда шавад.

¹⁹⁷Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис ... канд. юрид. наук. – Москва, 2010. – С. 117.

Ҳангоми омӯзиши чунин унсурҳои ҳуқуқӣ, ба монанди қасд ва беэҳтиётӣ, аз як тараф, ва иҷро накардани одию номатлуб, аз ҷониби дигар, робитаи мустақимро мушоҳида кардан мумкин аст. Яъне иҷро накардани одии уҳдадорӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки шахс барои иҷрои уҳдадорӣ ба зиммааш гузошташуда ягон амале иҷро намекунад, ба ибораи дигар, огоҳона (қасдан) уҳдадориро иҷро намекунад ё барои иҷро нашудани уҳдадорӣ шароит фароҳам меорад ва ҳамин тавр бо кирдори худ (аниқтараш, беамалӣ) зарар мерасонад. Дар ҳолатҳои иҷрои номатлуби уҳдадорӣ бошад, шахс барои иҷрои уҳдадорӣ амалҳои муайянеро иҷро мекунад, аммо ин амалҳо ба талаботе, ки тибқи қоидаҳои муомилоти молумулкӣ, анъана ва урфу одатҳои ҳуқуқи маданӣ нисбат ба уҳдадорӣ татбиқ мешаванд, ҷавобгӯ нестанд. Махсусан, он метавонад дар иҷрои уҳдадорӣ дар ҷойи номуносиб, ба таври номуносиб ва дар вақти номуносиб ифода шавад. Ин се шакли иҷрои номатлуб дар як уҳдадорӣ номатлуб иҷро шуда, дар алоҳидагӣ низ мавҷуд буда метавонанд. Маълум аст, ки ин муқаррарот ба ҳолатҳои беэҳтиётӣ дар рафтори шахс дахл доранд.

Аз ин бармеояд, ки нисбат ба ҳар ду ҳолат таъин намудани ҷазои якхела ба принципҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқӣ – принципи адолат, муҳолифат мекунад.

Қонунгузори амалкунандаи маданӣ ба назар гирифтани андозаи гунохро танҳо дар баъзе меъёрҳо пешбинӣ намудааст. Чунончи, дар қ. 2 м. 838, қ. 2 м. 1209, м. 1211, м. 213, м. 1215, м. 1209, қ. 2 ва м. 1226 КМ ҚТ тартиби муайян намудани андозаи зарар пешбинӣ гардидааст, ки ба ваколати суд вогузор карда шудааст.

Қонунгузор ҳамон тавре ки гунохро муайян накардааст, дараҷаи гунохро низ муайян накардааст. Дараҷаи гуноҳ аз ҳама бештар дар илми ҳуқуқи ҷиноятӣ омӯхта шудааст. Назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ муқаррар менамояд, ки мазмуни психологӣ гуноҳ, ки чунин унсурҳои фаъолияти инсон, ба монанди сабаб, мақсад ва эҳсосотро дар бар мегирад, имкон

медихад, то моҳияти ҷамъиятию сиёсии гуноҳ ва дараҷаи он муайян карда шаванд.

Дуруст муқаррар намудани сабаб, мақсад ва эҳсосот имкон медиҳад, ки дараҷаи дурустии гуноҳ муайян карда шавад. Яъне хусусияти миқдории моҳияти иҷтимоии гуноҳ, ки бо маҷмуи шакл ва мазмуни гуноҳ муайян карда мешавад, тамоми хусусиятҳои муносибати равонии шахс ба ҳолатҳои объективии ҷиноят ва сабабҳои субъективии равонии онро муқаррар мекунад. Тибқи назарияи илми ҳуқуқи ҷиноятӣ, «Ангеза – маъноӣ амали бошууронаи шахс, огоҳии робитаи ҳадафи додасуда бо қонун кардани такони мувофиқ мебошад»¹⁹⁸. Яъне ангеза ҳамчун як навъ «пул» байни хоҳиш ва расидан ба ҳадафи муқарраршуда зоҳир мегардад. Ангеза дар ин ҳолат ҳамчун унсури пайвасткунанда миёни огоҳӣ аз вазъияти мушаххас, аз як тараф, ва амал ва натиҷаи ғайолият, аз ҷониби дигар, муқаррар карда мешавад. Маҳз ангеза унсури огоҳӣ ва муттаҳидшавӣ ба ақидаи шахс аст, ки ӯ бояд ба ҳадафи мушаххасе, ноил шавад.

Аммо савол ва масъала ба вуҷуд меояд, ки дараҷаи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ чӣ тавр муайян карда мешавад? Бо назардошти хусусияти ҳос доштани ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи маданӣ ва фарқияти кулли чавобгарӣ дар ин ду соҳаи паҳнғаштаи илми ҳуқуқшиносӣ мо наметавонем муқаррароти ҳуқуқи ҷиноятиро дар ҳуқуқи маданӣ истифода намоем. Тавре зикр гардид, дар ҳуқуқи ҷиноятӣ бо назардошти мақсад, ангеза ва эҳсосоти шахси ҷиноятсодиркарда андозаи гуноҳ муайян карда мешавад. Бо назардошти дуруст муайян кардани андозаи гуноҳ ва шакли он, бандубаст, таъини ҷазо ва дигар ҷораҳои маҷбурии дорои хусусияти ҳуқуқӣ–ҷиноятӣ ҳал карда мешаванд.

Хусусиятҳои муқаррар кардани дараҷаи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ то андозае фарқ мекунанд. Агар дар ҳуқуқи ҷиноятӣ омили асосии муайян кардани андозаи гуноҳро шахсияти ҷинояткор ташкил диҳад, дар ҳуқуқи

¹⁹⁸Ниг.: Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Учебник. – М.: Юристъ, 1996. – С. 340.

маданӣ натиҷаи кирдор–расонидани зарари молумулкӣ, аҳаммияти ҳуқуқӣ дорад.

Фарқияти дигари муҳимми дараҷаи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар ҳуқуқи маданӣ чунин омилҳо ба монанди мақсад, ангега ва эҳсоси ҳуқуқвайронкунанда аҳаммияти ҳуқуқӣ надоранд. Аммо нисбат ба ҳуқуқи уҳдадорӣ иҷро накардан ё ба таври номатлуб иҷро намудани уҳдадорӣ меъёри бевоситаи муайян кардани дараҷаи гуноҳ мебошад.

Омили дигари муайян кардани андозаи гуноҳ дар ҳуқуқи ҷиноятӣ дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии кирдори содиршуда ва шахсияти ҷинояткор мебошад. Аммо ҳолатҳои мазкур низ барои муайян намудани андозаи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ аҳаммияти ҳуқуқӣ надорад.

Тазаккур бояд дод, ки дараҷаи гунаҳгорӣ ҷузъи муайяни динамикии байни иҷро накардани одӣ ва иҷрои номатлуби уҳдадорихо мебошад. Вақте ки иҷро накардани уҳдадорӣ аз иҷрои номатлуб ба иҷро накардани одӣ мегузарад, мутаносибан дараҷаи гуноҳ низ меафзояд. Ба ибораи дигар, ҷунонки дар ҳуқуқи ҷиноятӣ дараҷаи гуноҳ вобаста ба қасди бевоситаи беэҳтиётӣ коҳиш меёбад (дар натиҷа ҷазо сабуктар мешавад), ҳамин гуна дар ҳуқуқи маданӣ дараҷаи гуноҳ аз иҷро накардани уҳдадорӣ ба иҷрои номатлуби уҳдадорӣ коҳиш меёбад. Яъне дараҷаи иҷро накардани уҳдадорӣ аз иҷрои номатлуби уҳдадорӣ зиёдтар мебошад. Ҳамин тавр, муайян кардани дараҷаи гуноҳ бо назардошти оқибатҳои баамаломада ва бо назардошти шаклҳои иҷро накардани уҳдадорӣ сурат мегирад. Мафҳуми «дараҷаи гунаҳгорӣ» дар ҳуқуқи уҳдадорихои маданӣ ба мафҳуми «шакли иҷро накардани уҳдадорӣ» (иҷро накардани одӣ ё номатлуби уҳдадорӣ) баробар аст.

Шакли иҷро накардани уҳдадорӣ (дараҷаи гуноҳ) дар ҳуқуқи уҳдадории маданӣ ҷузъи динамикии гуноҳ мебошад, ки дар асоси ҳамаи ҳолатҳои иҷро накардан ё ба таври номатлуб иҷро намудани уҳдадорӣ муқаррар карда, хусусияти миқдорӣ ва сифатии байни кирдори ғайриқонунӣ ва зарари расонидашударо ифода мекунад.

Тавре дар боло зикр гардид, ягона ҳолате, ки ба шакл ва андозаи гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ таъсир мерасонад, мавҷудияти «гуноҳи омехта» ба ҳисоб меравад, ки дар он гуноҳи ҳар ду тарафи муносибатҳои шартномавӣ ҷой дорад. Доир ба масъалаи мазкур мо қаблан андешаронӣ намуда будем. Дар ин ҷо танҳо ҳаминро қайд кардан бамаврид аст, ки андешаи Бутенко Е.В., ки ақидаи Иоффе О.С.–ро ҷонибдорӣ намудааст, қобили дастгирӣ мебошад. Тибқи ақидаи мазкур вайрон кардани уҳдадорӣ шартномавӣ бо гуноҳи тарафҳо бо нуқтаҳои зерин тавсиф карда мешавад:

1. Зиён дар натиҷаи рафтори гунаҳкорои на танҳо қарздор, балки кредитор низ ба амал меояд;
2. Зарар дар самти молу мулки танҳо як тарафи уҳдадорӣ – кредитор, расонида шудааст;
3. Агар муайян намудани қисми зарар, ки дар натиҷаи амали кадом тараф расонида шудааст, ғайриимкон бошад, зарари расонидашуда ҳамчун маҷмуи ягонаи зарар эътироф карда мешавад¹⁹⁹.

Хулосаи мазкур қобили дастгирӣ мебошад, зеро расонидани зарар бо гуноҳи ҳар ду тарафи шартнома маънои онро надорад, ки дар муносибатҳои баҳсӣ ду намуди зарар вучуд дорад. Балки танҳо як зарар ба миён омада, омили субъективӣ расонидани зарар аз ду тараф зоҳир карда шудааст.

Аммо дар илм ва амалия саволе ба миён омадааст, ки агар дар гуноҳи шакли омехта гуноҳи қарздор нисбат ба гуноҳи кредитор зиёд бошад, дар ин ҳолат қисман барқарор намудани зарар иҷозат дода мешавад ё не?

Масъалаи мазкурро Идрисов Х.В. таҳлил намуда, чунин роҳҳои ҳалли масъаларо пешниҳод намудааст: аввалан, ба назар гирифта шавад, ки ҳолатҳои масъулияти омехта танҳо дар сурати амалҳои ибтидоии қарздор (ичро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ), яъне қарздор

¹⁹⁹Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 134.

омили асосии иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ гардида, ба кредитор зарар расонидааст. Ин ҷо кредитор дар фаро расонидани оқибати манфӣ нақши мусоидаткунандаро иҷро намудааст. Дуюм, барои фаро расидани оқибати манфии калон гуноҳи қарздор ва кредитор ҷой дорад ва муайян намудани дараҷаи гуноҳи тарафҳо ғайриимкон мебошад, зеро табиати ҳуқуқии ҷавобгарии омехта муайян намудани онро иҷозат намедиҳад²⁰⁰. Хулосаронии мазкур собит месозад, ки муаллиф ҷавоби дақиқи ҳолати мазкурро пешниҳод накардааст.

Ба андешаи Раҳимзода М.З., дар ҳолати мазкур ҷавобгарӣ пурра ба зиммаи кредитор вогузор шуда, қарздор бояд аз ҷавобгарӣ озод карда шавад. Аммо барои пурра аз ҷавобгарӣ озод намудан қарздор бояд мавҷуд набудани гуноҳашро исбот намояд. Зарур аст муқаррар карда шавад, ки иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ бо назардошти мавҷудияти ҳолатҳои аз кредитор вобаста ҷой дошт²⁰¹.

Ба андешаи мо, дар сурати мавҷудияти гуноҳи зиёдтари қарздор нисбат ба гуноҳи кредитор дар уҳдадорихои омехта бояд қисми зарари расонидашуда ҷуброн карда шавад, зеро мазмуни меъёри м. 465 ҚМ ҚТ ба суд ҳуқуқи кам кардани андозаи ҷавобгарии қарздорро пешбинӣ намудааст. Аммо қонунгузории амалкунанда омилҳои муайян намудани андозаи гуноҳи тарафҳоро дар ин ҳолат муқаррар накардааст. Дар натиҷаи таҳқиқоти гузаронидашуда, мо тасмим гирифтём, ки қарори мукаммали тавзеҳотии Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистонро пешниҳод намоем. Дар пешниҳоди мазкур омилҳои муайян кардани гуноҳи тарафҳо дар муносибат доир ба иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорихо дарч карда шудаанд.

Тавре зикр намудем, навъи дигари ҷавобгарии ҳуқуқии маданӣ ҷавобгарии ғайришартномавӣ мебошад.

²⁰⁰Ниг.: Идрисов Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве: дис. ... канд. юрид. наук. – Москва – 2010. – С. 127-128.

²⁰¹Ниг.: Рахимов М.З. Правовые проблемы достижения конечного результата предпринимательской деятельности: дис. ... д-ра. юрид. наук. – Душанбе, 2000. – С. 517.

Ҳангоми ба миён омадани ҷавобгарии делектӣ зарар аз тарафи шахсе, ки аз ибтидо бо ҷабрдида муносибати ҳуқуқӣ (ухдадорӣ) надошт, расонида мешавад²⁰². Қоидаҳои умумии ин намуди ҷавобгарӣ ва ҳаҷми гуноҳ дар он дар м. 1189 КМ ҚТ пешбинӣ шудаанд. Тибқи он зараре, ки бо амал (беамалӣ)-и ғайриқонунӣ ба шахс ё молу мулкҳои шахси воқеӣ, шахси ҳуқуқӣ, давлат, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии худидоракунии расонда шудааст, бояд дар ҳаҷми пурра аз ҷониби шахсе, ки зарар расондааст, ҷуброн карда шавад.

Аз мазмуни меъёри қонунгузорӣ маълум мегардад, ки дар он ҳаҷми пурраи ҷуброни зарар пешбинӣ шудааст. Дар адабиёти назариявӣ принсипи мазкур принсипи делекти генералӣ номида мешавад, ки мувофиқи он зиддиҳуқуқӣ будани амал ва гуноҳи шахси зараррасон ҳама вақт дар эҳтимол аст.

Дар ин маврид таҳлили мафҳуми зарар аз манфиат холи нест. Тавре олимони ватанӣ андеша доранд, вайрон намудани ҳуқуқи субъективӣ мавҷудияти зарарро муқаррар мекунад²⁰³.

Тавре Смирнов В.Т. қайд кардааст, мафҳуми зарар аз рӯйи моҳият ва табиати ҳуқуқии худ ягона набуда, то ҳол мафҳуми мушаххаси ҳудро дар илми ҳуқуқшиносӣ наёфтааст²⁰⁴.

Зарар ҳамчун камқунӣ, нобудкунии ҳуқуқи субъективӣ ё объекти муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ мебошад. Ҳамчунин зарар чун оқибати номусоиди молумулкӣ низ фаҳмида мешаванд. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ва таҷрибаи судӣ истилоҳҳои «зарар», «зиён» ва «хисорот» истифода мешавадн. Аммо зарар мафҳуми васеъ буда, ба зарари молумулкӣ ва ғайри молумулкӣ ҷудо мешавад²⁰⁵. Ба андешаи Бутенко Е.В., таҳти

²⁰²Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Гаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 312.

²⁰³Ниг.: Тагайназаров Ш.Т., Бабаджанов И.Х., Бадалов Ш.К., Дж.Б. Бабаджанов. Жизнь и здоровья человека: современные проблемы правовой ответственности. – Душанбе: «Эр-граф», 2010. – С. 99.

²⁰⁴Ниг.: Смирнов В.Т. Гражданская ответственность государственных предприятий за причинение увечья или смерти работникам / Отв. ред. Б.Б. Черепашин. – М.: Госюриздат, 1957. – С. 16.

²⁰⁵Ниг.: Мозолин В.П., Безбах В.В., Богачева Т.В., Ефимова Л.Г. [и др.] Гражданское право. Часть первая: учебник / отв. ред. В.П. Мозолин, А.И. Масляев. – М.: Юристъ, 2007. – С. 341-342.

мафҳуми зарар зиёни воқеъ ва фоидаи аздастрафта, ки аз ҳисоби қарздор ҷуброн мегардад, фаҳмида мешавад²⁰⁶.

Бо назардошти таҳлили адабиётҳои ҳуқуқӣ мафҳуми зерини зарарро пешниҳод менамоем: зарар ҳамчун омили категорияи ҷавобгарии ҳуқуқӣ–маданӣ рафтори зиддиҳуқуқии зараррасон мебошанд, ки ба ҳуқуқҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкӣ ҷабрдида оқибатҳои манфӣ ба вучуд меорад.

Дар фарқият аз КГ ҚТ Кодекси нави маданӣ омилҳои муайян намудани андозаи зарари моддиро мушаххасан пешбинӣ намудааст, ки то имрӯз нофаҳмихоро ба вучуд наовардааст. Аммо айни замон дар амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ таҷрибаи ягонаи судӣ оид ба муайян намудани андозаи зарари маънавӣ вучуд надорад. Омӯзиши парвандаҳои маданӣ дар судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки чунин категорияҳои парвандаҳо ба таври гуногун баррасӣ карда мешаванд. Бо мақсади дуруст таҳлил намудани масъалаи мазкур якчанд таҷрибаи судӣ мисол оварда мешавад. Чунончи, бо ҳалномаи Суди ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе аз 26 ноябри соли 2019 даъвои Р.Н. нисбати А.Қ. ва ҳамҷавобгарии А.Ф.Қ. дар бораи рӯенидани маблағи зарари моддӣ ба андозаи 30.000 сомонӣ ва зарари маънавӣ ба андозаи 5000 сомонӣ қисман қонеъ карда шуда, аз ҳисоби А.Қ. ва ҳамҷавобгарии А.Ф.Қ. ба фоидаи Р.Н. зарари моддӣ ба андозаи 13.333 (сенздаҳ ҳазору сесаду сиву се) сомонӣ ва зарари маънавӣ ба андозаи 1000 (ҳазор) сомонӣ рӯенида шудааст.

Зимни муҳокимаи судӣ муайян шудааст, ки аз ҳисоби манзили истиқомати воқеъ дар суроғи шаҳри Душанбе, кӯчаи А. Дониш, бинои 5«а», ҳуҷраи 17, ки ба ҷавобгарон тааллуқ дорад, ба манзили истиқомати даъвогар воқеъ дар суроғи шаҳри Душанбе, кӯчаи А.Дониш, бинои 5 «а», ҳуҷраи 12 зарар расонида шудааст.

Суд андозаи зарари моддиро бо ҳулосаи ташҳиси судӣ-молшиносӣ

²⁰⁶Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 137.

таҳти № 21-2867/19 муайян намудааст ва ки андозаи эҳтимолии зарари расонидашуда ба манзили истиқомати воқеъ дар суроғаи шаҳри Душанбе, кӯчаи А.Дониш, бинои 5 «а», ҳучраи 12 бо асъори миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар умум маблағи 13.333 сомониро ташкил медиҳад.

Ҳангоми муайян намудани андозаи зарари маънавӣ суд вобаста ба хусусияти ба даъвогар расонидани ранҷу озори ҷисмонӣ, руҳӣ, маънавӣ ва гуноҳи ҷавобгарон принципҳои оқилона ва одилоноро ба роҳбарӣ гирифта, андозаи онро 1000 сомонӣ муқаррар намудааст²⁰⁷.

Мисоли дигар: бо ҳалномаи Суди шаҳри Ваҳдат аз 20 августи соли 2020 даъвои С.Б.А. нисбати К.И.А. ва С.Г.А. оид ба рӯёнидани зарари маънавӣ қисман қонеъ карда шуда, аз ҳисоби К.И.А. ва С.Г.А. ба фоидаи С.Б.А. аз ҳар кадомашон 2000 сомонӣ зарари маънавӣ рӯёнида шудааст. Зимни муҳокимаи парванда муайян шудааст, ки ҷавобгарон К.И.А. ва С.Г.А. аз номи генерал С.Б.А. амалҳои нодурусти хилофи қонун содир намуда, бо ин амалашон обрӯ ва шаъну шарафи даъвогарро дар назди роҳбарияти сиёсии мамлакат, кормандон, хешу табор ва фарзандон паст зада, ба ӯ азобу шиканҷаи рӯҳӣ–зиёни маънавӣ, расонидаанд. Аммо бо назардошти он ки ҷавобгарон аз даъвогар узр пурсидаанд, суд андозаи зарари маънавиро ба андозаи 4000 сомонӣ (яъне 2000 сомонӣ аз ҳар ҷавобгар) муайян намудааст²⁰⁸.

Ҳолатҳои мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар қонунгузори амалкунанда нишондоди ягонаи муайян намудани дараҷаи гуноҳ дар парвандаҳо оид ба ҷаброни зарари маънавӣ ҷой надорад.

Танҳо дар якҷанд меъёрҳои қарорҳои тавзеҳотии Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи муайян намудани андозаи зарари маънавӣ пешбинӣ шудааст. Чунончи, тибқи б.15 Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани қонунгузорӣ оид ба ҳифзи шаъну шараф ва эътибори кории

²⁰⁷ Парвандаи граждании №3-361/19/ Бойгонии суди ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе

²⁰⁸ Парвандаи граждании №3-339/20/ Бойгонии суди шаҳри Ваҳдат

шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ» аз 23 декабри соли 2011 таҳти №7, ҳангоми муайян кардани андозаи ҷуброни зарари маънавӣ судҳо бояд ба ҳолатҳои дар банди 2-и моддаи 171 ва банди 2-и моддаи 1116 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон зикргардида ва дигар ҳолатҳои қобили тавачҷуҳ аҳаммият диҳанд. Агар маълумотҳои пастзанандаи шаъну шараф ва эътибори қорӣ, ки ба ҳақиқат мувофиқ нестанд, дар воситаҳои ахбори омма паҳн шудаанд, суд ҳангоми муайян кардани андозаи зарари маънавӣ бояд хусусият ва мазмуни нашр, инчунин дараҷаи паҳншавии маълумоти мазкурро ба инобат гирад. Ҳамзамон, маблағи ҷуброни зарари маънавӣ, ки рӯёнида мешавад, бояд мутаносибан ба зарари расонидашуда буда, ба маҳдуд кардани озодии ахбори омма оварда нарасонад²⁰⁹.

Инчунин, тибқи б. 33 Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 июни соли 2013, таҳти №3 «Дар бораи аз қониби судҳо татбиқ намудани қонунҳое, ки муносибатҳоро оид ба уҳдадорихо вобаста ба расонидани зарар ба ҳаёт ё саломатии шаҳрванд ба танзим медиароранд», диққати суд ва судяҳо ба он равона карда шавад, ки бинобар ба саломатии ҷабрдида расонидани зарар дар ҳама ҳолат ӯ азоби қисмонӣ ва руҳӣ мекашад, ки ин ҳолат ҳамчун ба вай расонидани зарари маънавӣ фаҳмида мешавад. Дар чунин маврид танҳо андозаи зарари маънавӣ муайян карда мешавад. Мавриди баррасии парвандаҳо оид ба ҷуброни зарари маънавӣ вобаста ба ғавти ҷабрдида шаҳрванд ба дигар шахсон, аз ҷумла ба аъзоёни оилаи ӯ, таҳти таъминоти шаҳрванди ғавтида будагон бояд ҳолатҳое, ки аз мушаххасоти ранҷу азоби қисмонӣ ва руҳии ба ин шахсон расонидашуда шаҳодат медиҳад ба назар гирифта шаванд. Ҳолатҳои мазкур барои муайян кардани андозаи ҷуброни зарар таъсир мерасонанд²¹⁰.

Аз ин маълум мегардад, ки андозаи гуноҳи зараррасон доир ба парвандаҳо оид ба ҷуброни зарари маънавӣ гуногун муайян карда

²⁰⁹ Ниг.: Маҷмӯаи Қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 398.

²¹⁰ Ниг.: Маҷмӯаи Қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 409.

шудааст. Аз ин рӯ, ба мақсад мувофиқ аст, ки дар сатҳи санади тавзеҳоти Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишондиҳандаҳое, ки дар асоси онҳо андозаи зарари маънавӣ муайян карда мешаванд, муқаррар карда шаванд. Ҳолати мазкур боиси таъмини қонуният ва таҷрибаи ягонаи судӣ доир ба парвандаҳои мазкур мегардад.

Бинобар ин, нишондиҳандаҳое, ки ҳангоми муайян намудани андозаи зарари маънавӣ ва бо ин васила дараҷаи гуноҳи зараррасон муайян карда мешаванд, дар замимаи рисолаи илмии мазкур, ки дар шакли лоиҳаи Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда мешавад, муайян карда шудаанд.

Ҳолатҳое, ки дар натиҷаи расонидани зарар ба саломатии инсон ҳангоми содир намудани ҳуқуқвайронкунии маданӣ ба вучуд меоянд, ҷолибанд. Ҷавобгарии маданӣ оид ба уҳдадорихои делектӣ бо гуноҳи омехта мутобиқи қоидаҳои дар боло зикршуда мебошад. Зарар дар ин ҷо ягона буда, ҳиссаи зарари бо гуноҳи қарздор ва ё бо гуноҳи кредитор расонидашуда ғайриимкон аст. Расонандаи зарар агар исбот намояд, ки зарар бо гуноҳи ӯ расонда нашудааст, аз ҷуброни зарар озод карда мешавад (қ. 4 м. 1189 КМ ҚТ). Мувофиқи қонун ё шартнома мумкин аст ҷавобгарии баландтари расонандаи зарар ё андозаи баландтари ҷуброни зарар муқаррар карда шавад (қ. 3 м. 1189 КМ ҚТ).

Таҳлили масъалаи дараҷаи гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавиро таҳлил намуда, бо мақсади мувофиқгардонии меъёрҳои қонунгузорӣ бо назарияҳои илми ҳуқуқи маданӣ чунин пешниҳодҳо ба қонунгузорӣ манзур карда мешаванд.

Дар ин самт бояд тазаққур дод, ки дар қонунгузори амалқунанда имконияти ҷавобгарии баландтари расонандаи зарар ё андозаи он пешбинӣ шуда, қонунгузорӣ аз кам намудани он худдорӣ намудааст, ки, ба андешаи мо, норасогӣ дар қонунгузорӣ мебошад.

Тавре зикр гардид, ҳангоми муайян намудани андозаи зиёни гуноҳи қарздор дар муносибатҳо оид ба масъулияти омехта мумкин аст қисми

зарари расонидашуда чуброн карда шавад. Аммо аз нуктаи назари қонунгузорӣ маълум мегардад, ки суд ҳангоми баррасии чунин категорияи баҳсҳо танҳо ду ҳуқуқ дорад: аз ҷавобгарӣ озод намудани қарздор ва ё ҷавобгарии баландтари расонандаи зарар ё андозаи он. Аз ин рӯ, пешниҳод карда мешавад, ки бо мақсади татбиқи дурусти қонунгузорӣ ва татбиқи принципи адолат, оқилона ва одилонаи муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ, қ. 3 м. 1189 КМ ҚТ дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Мувофиқи қонун ё шартнома мумкин аст ҷавобгарии баландтар ё пасттари расонандаи зарар ё андозаи баландтар ва ё пасттари чуброни зарар муқаррар карда шавад».

Ҳамзамон, таҳлили меъёри қ.1 м.465 КМ ҚТ нишон медиҳад, ки дар он низ баъзе камбудихо ба назар мерасанд. Чунончи, қонунгузор истилоҳ «мувофиқан»-ро истифода намудааст. Аммо тавре зикр карда шуд, дар масъулияти омехта муайян намудани андозаи гуноҳи тарафҳо ғайриимкон мебошад. Аз ин маълум мегардад, ки қонунгузор ду омил муайян намудани истилоҳи «мувофиқан»-ро истифода намудааст: 1) аз рӯйи шакл ва дараҷаи гуноҳи қарздор ва кредитор; 2) аз рӯйи шакл ва дараҷаи гуноҳи танҳо кредитор.

Тартиби муайян намудани чунин ҳолат дар қонунгузори амалкунанда пешбинӣ карда нашудааст. Бинобар ин, пешниҳод карда мешавад, ки ҷумлаи якуми қисми 1 м. 465 КМ ҚТ дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Агар иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ бо гуноҳи ҳар ду тараф сурат гирифта бошад, суд мувофиқи гуноҳи кредитор андозаи ҷавобгарии қарздорро кам мекунад.»

1.4. Ҳадди гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ

Ҳадди бевоситаи гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ ҳолати субъективӣ (casus) мебошад. Ин чунин маъно дорад, ки дар ҳама мавридҳои, ки масъулият ба гуноҳ асос ёфтааст, шахс аз

ҷавобгарӣ озод карда мешавад, агар исбот карда тавонад, ки уҳдадорӣ тасодуфан вайрон карда шудааст.

Дар илми муосири ҳуқуқӣ-маданӣ таълимот (доктрина) оид ба ҳодисае, ки сивилистони шуравӣ тарҳрезӣ кардаанд, ҳукмфармо боқӣ мемонад. Тибқи анъана ҳодисаи одӣ (*casus*, ҳодисаи субъективӣ)²¹¹ ва ҳодисаи маҳоратнок (ихтисосталаб) (қувваи рафънопазир, форс-мажор, ҳодисаи объективӣ)-ро ҷудо мекунад. Чунин тақсимот асоснок эътироф карда мешавад, зеро дар бораи ҳолати объективӣ ва ҳодисаи субъективӣ, ки аз субъект вобаста аст, сухан кардан қобили қабул мебошад.

Бинобар ин, Матвеев Г.К. зарари бе гуноҳ расонидаро (касус) аз зарари тасодуфан расонидашуда фарқ мекунад.²¹² Тавре Иоффе О. дуруст қайд мекунад, ҳолатҳо вобаста аз муносибати субъективии зараррасонанда ба онҳо бояд тасодуфӣ дониста шаванд..., зеро агар субъект медонист, ки пешгирӣ карданро наметавонад, аммо уҳдадориро қабул кард, ӯ вазифадор мешавад, ки ҷавоб гӯяд²¹³.

Дагел П.С. низ фаҳмиши ҳодисаро комилан муайян карда, қайд намудааст, ки зарари бе гуноҳ расонидашударо ҳодисаи субъективӣ меноманд²¹⁴.

Мавҷуд будани ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ бидуни гуноҳ бо се далел исбот карда мешавад: 1) хусусияти ҳавасмандии он; 2) зарурияти таъмини манфиатҳои молумулкии ҷабрдида; 3) истилоҳоти қонунгузорӣ, ки уҳдадории ҷаброн намудани зарари бегуноҳона расонидашударо ҷавобгарӣ меноманд.

Ҳамин тариқ, азбаски гуноҳ бевосита бо ҳодисаи субъективӣ (*casus*) сарҳад дорад, охирин таҳлили муфассалро талаб мекунад.

Мутахассисони соҳаи ҳуқуқи маданӣ ҳодисаро (казусро) антиподи (мутақобилаи) гуноҳ меноманд. Ҳодиса ва вуҷуд надоштани гуноҳ ду

²¹¹Ниг.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве. – Душанбе: Ифрон, 1972. – С. 64.

²¹²Ниг.: Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М.: Юрид. Лит., 1970. – С. 17.

²¹³Ниг.: Иоффе О.С. О некоторых теоретических вопросах науки гражданского права / О.С. Иоффе // Вестник ЛГУ. – 1948. – №3. – С. 92.

²¹⁴Ниг.: Дагель П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве (Ученые зап., Дальневосточного государственного университета), – Владивосток, 1968. – С. 82.

тарафи як падида мебошанд: дар он ҷое, ки гуноҳ ба охир мерасад, он ҷо ҳодиса оғоз меёбад.

Ҳодисаи субъективӣ, ба ақидаи Ойгензихт В.А., яке аз ҷанбаҳои ҷараёни равонӣ буда, дар шуури инсон бо амалҳои иродавии ӯ алоқамандбуда ба вуқӯъ меояд. Ин шакли махсуси муносибати равонии шахс нисбат ба амали (беамалии) худ ва оқибатҳои онҳо мебошад, ки дар натиҷаи тасаввуроти нодуруст дар бораи онҳо ба вуҷуд омадааст, яне вақте ки шахс вобаста ба ҳолатҳои парванда ин ва дигар ҳолатро тасаввур карда наметавонист. Ойгензихт В.А. қатъиян бар зидди ҳатогии дар илм паҳншуда, ки тибқи он ба мафҳуми ҳодисаи субъективӣ категорияи объективии муқовиматнопазирона (рафънопазир) дохил карда мешуд, баромад мекард²¹⁵. Ҳодисаи субъективӣ ҳамчун мафҳуми муқобили гуноҳро Ойгензихт В.А. ҳамчун муносибати равонии субъект нисбат ба амали (беамалӣ) худ ва натиҷаҳои онҳо, ки дар дарк накардан ва имконнопазирии дарк кардани ғайриқонунӣ будани ин амал (беамалӣ) ё пешбинӣ накардани оқибатҳои ғайриҳуқуқии онҳо ифода ёфтааст, муайян кардааст²¹⁶.

Павлодский Е.А. нуқтаи назари бештари сивилистонро, ки ҳодисаи ҳуқуқӣ-маданиро ҳамчун мафҳуми тавсифкунандаи тарафи субъективии ҳуқуқвайронкунӣ банду баст мекарданд, қомилан дастгирӣ мекунад.

Ҳамзамон муаллиф мавқеи ҳуқуқшиносонро, ки ҳодиса (касус)-ро бо тасодуфии диалектикӣ омехта мекунанд, мавриди танқид қарор додааст²¹⁷. Аз ҷумла, Шаргородский М. зери мафҳуми ҳодисаи ҳуқуқӣ мавҷуд набудани асоснокии сабабиро байни кирдори шахс ва зарар мефаҳмид²¹⁸.

²¹⁵ Ниг.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве, – Душанбе: Ифрон, 1972. – С.65-67.

²¹⁶ Ниг.: Ойгензихт В.А. Асари зикршуда. – С. 67.

²¹⁷ Ниг.: Павлодский Е.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 31.

²¹⁸ Ниг.: Шаргородский М.Д. Причинная связь в уголовном праве. Ученые труды / Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР. – М., 1947. - Выпуск X. – С. 190.

Ба андешаи Суханов Е.А. ва Грибанов В.П., ҳодиса ҳамчун ҳодисае мебошад, ки метавонист руҳ диҳад, вале аз ҷониби шахси масъули он танҳо аз он сабаб монё нашуд, ки онро пешгуӣ кардан ва аз сабаби ногаҳонии руҳ додани он пешгириӣ кардан ғайриимкон буд²¹⁹.

Мавқеи сивилистони дигар низ ягона мебошад, ки ҳодиса антиподи гуноҳ мебошад: агар шахс дар бораи эҳтимолияти ба вучуд омадани натиҷа намедонист, ҳодиса тасодуфӣ эътироф карда мешавад. Дар баробари ин, ҳодиса бо рафънопазирии субъективӣ фарқ мекунад: агар шахс дар бораи эҳтимолияти ба вучуд омадани натиҷа медонист, онро пешгириӣ карда метавонист²²⁰.

Қайд кардан бамаврид аст, ки хусусияти ҳодиса дар муносибатҳои шартномавӣ аз он иборат аст, ки барои қонунӣ эътироф кардани шартномаи басташуда қонун нисбат ба тартиби бастанӣ он талаботи баландро пешбинӣ мекунад.

Ҳолати мазкурро таҳлил намуда, Бутенко Е.В. чунин ақида дорад, ки хусусияти ҳодиса дар муносибатҳои шартномавӣ он аст, ки қонун барои эътирофи дурустии шартномаи басташуда нисбат ба тартиби бастанӣ он талаботи баланд мегузорад. Аз ин рӯ, тарафҳои шартнома дорои фаҳмиши ҷӣ гуна будани ҳуқуқ уҳдадорихои худ, кадом амалҳоро ҳуқуқ доранд иҷро намоянд ва кадом амалҳоро вазифадоранд иҷро намоянд, мебошад²²¹.

Азбаски тибқи принципи умумӣ ва асосии сохтори ҷомеаи шаҳрвандии имрӯза ҳар як субъекти муносибатҳои маданӣ бо азму ирода ва таваккали худ амал мекунад, ҳеҷ кас вазифадор нест, ки зарари дар натиҷаи ҳодиса расонидашударо ҷуброн намояд. Асоснокии ақидаи мазкур дар он зоҳир мегардад, ки дар чунин ҳолат принципҳои

²¹⁹Ниг.: Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., [и др.] Гражданское право. В 2-х томах: Учебник. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: БЕК, 2003. - С. 451; Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав (в серии «Классика российской цивилистики»). - М.: Статут, 2000. - С. 342-343.

²²⁰Ниг.: Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательстве. - М.: Юрид. лит., 1950. - С.356; Иоффе О.С. Обязательственное право. - М.: Юрид. лит., 1975. - С. 151.

²²¹Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. - Краснодар, 2002. - С. 144.

анъанавии ҳуқуқи маданӣ-принсипи *casum sentit dominus* (масъулият барои ҳодиса ба зиммаи молик воғузур мешавад) ва ё мушаххасоти принсипи мазкур: *casus a nullo praestantur* (барои ҳодиса ҳеч кас масъулият ба зимма надорад), мавқеи муайян пайдо намудаанд²²².

Аз ин рӯ, зарурияти таҳлили ҳолатҳои ҷавобгарӣ барои зарари бегуноҳ расида ба миён меояд.

Аҳаммияти ҳуқуқии ҳодиса бо он ки сарҳади гуноҳ вайронкунандаи уҳдадорӣ мебошад, маҳдуд карда намешавад. Дар ҳуқуқи муосири маданӣ масъулият барои ҳодиса дар баробари масъулият барои гуноҳ яке аз асосҳои масъулияти ҳуқуқӣ-маданӣ ба шумор меравад.

Масъалаи мазкур таҳти таваҷҷуҳи бевоситаи олимони замони шуравӣ қарор гирифтааст ҳанӯз соли 1978 Павлодский Е.А. қайд кардааст, ки «айни замон торафт бештари олимони бар он ақидаанд, ки вайрон кардани баъзе уҳдадорихои ҳуқуқӣ-граждани масъулияти ҳақиқии ҳуқуқиро ҳатто дар сурати набудани гуноҳи ҳуқуқвайронкунанда ба вуқӯ меоварад»²²³.

Ба андешаи Василев Ю.М., ҷавобгарии бегуноҳ дар қонунгузори маданӣ уҳдадории ташкилотҳо ва соҳибқорони инфиродии бидуни таъсиси шахси ҳуқуқӣ мебошад, ки масъулияти шахрвандиро барои зараре, ки дар натиҷаи амали ҳуқуқвайронкунӣ ва қонунӣ расонида шудааст, муайян мекунад. Бо мақсади хифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои шахсон аз соҳаи нақлиёт, саноат ва дигар қорҳое, ки хавфноканд, зарардида муқаррар карда шудааст²²⁴. Ин мушкилот дар он аст, ки дар амалияи татбиқи ҳуқуқ ва адабиёти ҳуқуқӣ роҳҳои гуногуни муайян кардани ин шартҳо бо ҳамдигар вучуд доранд. Масалан, дар асоси назарияи расонидани зарар *conditio sine qua* «ҷавобгар бояд

²²²Ниг.: Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. –В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами // Случай в гражданском праве. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/007/094tm>. дата обращения: 15.03.2024г..

²²³ Ниг.: Павлодский Е.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 35-36.

²²⁴Ниг.: Васильев Ю.М. Гражданско-правовая ответственность в договорных обязательствах: дис. ... канд. юрид. наук. – Волгоград, 2007. – С. 186.

зараррасонида эътироф карда шуда, барои он ба ҷавобгарӣ кашида шавад..., агар ӯ оқибатҳои кирдорашро пешгӯӣ карда метавонист ва мебоист тавонад».

Андешаи мазкур дар илми ҳуқуқи маданӣ бахсҳои олимонро ба миён овардааст. Чунончи, ба ақидаи Васильев Ю.М. ва Иоффе О.С., ин назария ҳама гуна тафовути байни сабабӣ ва гуноҳро нест карда, сабабиятро аз категорияи объективӣ ба категорияи субъективӣ табдил медиҳад. Ба ибораи дигар, сабабгорӣ бо гуноҳ муайян карда мешавад. Дар мавриди ғайриқонунӣ бошад, дар адабиёти ҳуқуқи маданӣ борҳо таъкид шудааст, ки ғайриқонунӣ набояд аз ҷониби шахси масъул огоҳӣ ва пешбинӣ шавад ва агар зарурати ин огоҳиро фарз кунем, омехтаи ғайриқонунӣ ва гунаҳгорӣ пайдо мешавад²²⁵.

Омехта кардани омилҳои объективии ҷавобгарии маданӣ бо омилҳои субъективии он боиси оқибати дахлдори ҳуқуқӣ намегардад. Аммо, баръакс, омехта кардани омилҳои субъективӣ бо омилҳои объективӣ боиси оқибати ҳуқуқӣ мегардад, зеро он метавонад боиси сабаби пайдо шудани масъулият барои бегуноҳӣ шавад, вақте ки ҳуқуқвайронкунанда бояд танҳо «барои гуноҳ» ҷавобгар бошад.

Омӯзиши ҷавобгарии бегуноҳӣ бидуни таҳлили дараҷаҳои беэҳтиётӣ, аз ҷумла, бидуни таҳлили беэҳтиётии сабук, ки бо бегуноҳӣ «ҳамсарҳад мебошад», ғайриимкон аст. Тафовут байни беэҳтиётии сабук ва бегуноҳӣ (ҷой надоштани беэҳтиётӣ) дар айни замон фарқият миёни ҷавобгарии «барои гуноҳ» ва ҷавобгарии бегуноҳро муайян мекунад.

Барои фарқ кардани беэҳтиётии сабук аз бегуноҳӣ дар адабиёти ҳуқуқи маданӣ ду назария пешниҳод шудааст: назарияи меъёри объективии беэҳтиётӣ ва меъёри субъективии беэҳтиётӣ.

Васильев Ю.М. дар така бо ақидаи Шлифер Б.Г. баён намудааст, ки агар шахс бинобар қобилияти фардии худ оқибатҳои амали худро пешгӯӣ карда натавонист ва ба он дуруст баҳо дода наметавонист, аз

²²⁵Ниг.: Васильев Ю.М. Асари зикршуда. – С. 186; Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 120.

масъулият озод шуданро ифода мекунад, зеро масъулият ба шахси ноухдабаро ё қобилият надоштаро асоснок кардан мумкин нест. Ҳамин тавр, меъёри беэҳтиётӣ сабук ва мутаносибан, сарҳади ҷудогонаи беэҳтиётӣ ва бегуноҳӣ мутобиқи ин назария танҳо аз қобилиятҳои субъективӣ шахси мушаххас вобаста мебошад²²⁶.

Ба андешаи мо, чунин муқаррарот нопурра мебошад, зеро ҳангоми ҳал кардани меъёри беэҳтиётӣ на танҳо омилҳои субъективӣ, балки омилҳои об'ективиро низ ба назар гирифтани лозим аст, ки онҳо аз муайян кардани дурандешӣ дуруст, шуурнокӣ ва дар натиҷа рафтори дуруст барои иҷрои дурусти уҳдадорӣ иборатанд.

Чемберс А. навиштааст, ки робитаи амали субъект ва оқибати дар натиҷа ба амаломадаро метавон дар ду ҷиҳат баррасӣ кард: 1) ҳамчун робитаи воқеан мавҷуда байни ду факти воқеияти об'ективӣ-амал ва талафот (ҷанбаи сабаб); 2) ҳамчун алоқамандӣ байни амали шахсе, ки қобилияти дарки маъноӣ онро дорад ва талафот²²⁷.

Дар натиҷаи таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ чунин мафҳуми ҳодисаро пешниҳод мекунем: ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ воқеаи ҳуқуқие мебошад, ки бо иродаи шахсе, ки ба он нигаронида шудааст, руҳ намедихад ва дар шароити ва эҳтиёткорӣ, ки қонун нисбат ба молу мулкӣ дигарон ва иҷрои уҳдадорӣ пешбинӣ кардааст, пешбинӣ шуда наметавонад.

Ҳамин тариқ, ҷавобгарии маданӣ ҳангоми исботи гуноҳи гунаҳгор (эҳтимолияти бегуноҳӣ) ё ба эҳтимолияти гунаҳгорӣ, ки ҳам раднашаванда ва ҳам радшаванда (агар рад карда шавад) асос ёфтааст. Эҳтимол ин фарзияи далел ё хулосаи ин фарзия, яъне дониши ноустувор, шартӣ мавҷудият ё набудани далел мебошад.

Эҳтимолияти раднашавандаро дар ҳолатҳои муқаррар кардан мумкин аст, ки гуноҳи гунаҳгор ба дараҷае эҳтимол дошта бошад, ки он на раддия ва на исботро талаб намекунад. Ба андешаи Дорн Л.Б., факти

²²⁶Ниг.: Васильев Ю.М. Гражданско-правовая ответственность в договорных обязательствах: дис. ... канд. юрид. наук. – Волгоград, 2007. – С. 187.

²²⁷Ниг.: А. Вред и возмещение вреда по русскому праву // Словарь государственных и юридических наук / Под ред. А.Ф.Волкова и Ю.Д.Филиппова. – Спб., 1901 Т.1.– С. 237.

эҳтимоли тахмин карда мешавад, аммо ҳолати баҳодихӣ бояд исбот карда шавад²²⁸.

Эҳтимолияти гунаҳгорӣ маънои моддӣ дошта, аз он иборат аст, ки агар на гунаҳгорӣ ва на бегуноҳӣ собит нашавад, он метавонад маънои шарти фарорасии масъулиятро дошта бошад.

Дар сарчашмаҳои илмии ҳуқуқӣ ҳолатҳое баён гардидаанд, ки хангоми вогузор намудани ҷавобгарӣ дар асоси эҳтимолият ба назар гирифта мешаванд: 1) эҳтимолияти раднопазир. Агар масъулият дар асоси эҳтимолияти раднашаванда ба миён ояд, бо назардошти бегуноҳии воқеии гунаҳгор, он ҷавобгарии бегуноҳ аст, зеро чунин эҳтимолият мафҳуми гунаҳгориро то беохир васеъ намуда, гуноҳро ба муқобили он табдил медиҳад. 2) эҳтимолияти «нимрадшаванда». Моҳияташ дар он аст, ки эҳтимолияти гунаҳгории ҳуқуқвайронкунанда танҳо бо роҳи исботи мавҷудияти ҳолатҳои алоҳидаи дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ пешбинишуда, ки номгуи онҳо комил аст, рад карда мешавад. Чунин тахмин мафҳуми гуноҳро дар доираи ин номгӯи ҳолатҳо васеъ мекунад. Агар чунин тахмин рад карда нашавад, дар сурати мавҷуд набудани ҳолатҳои дар қонунгузорӣ пешбинишуда ва бегуноҳии воқеии ҳуқуқвайронкунанда ҷавобгарии бегуноҳ ба миён меояд; 3) эҳтимолияти комилан радшавандаи гунаҳгорӣ. Дар ин ҳолат метавонад бидуни гуноҳ шахс ба ҷавобгарӣ кашида шавад, агар вайронкунандаи бегуноҳ бо ягон сабаб надоштани гуноҳи худро исбот карда натавонад²²⁹.

Дар ин фаҳмиш ҷавобгарӣ дар сурати мавҷуд будани фарзияи раднашаванда маънои аслан ҷавобгарӣ дар асоси гуноҳро дар назар дошта, ҷавобгарӣ дар асоси тахминро истисно мекунад. Яъне, шарти асосии ба ҷавобгарӣ кашидани шахс худ гуноҳ буда, тахминҳоро истисно мекунад. Мақсади муқаррар намудани чунин эҳтимол метавонад

²²⁸Ниг.: Дорн Л.Б. Догма римского права: Особенная часть: Лекции проф. С.–Петербургского университета / Л.Б. Дорна. – Издание посмертное 1891 г. – СПб.: Паровая типография Муллер и Богельман, 1891. – С. 257.

²²⁹Ниг.: Васильев Ю.М. Гражданско-правовая ответственность в договорных обязательствах: дис. ... канд. юрид. наук. – Волгоград, 2007. – С. 189.

танҳо сода кардани муурофияи судӣ дар парванда бошад, зеро зарурати пешниҳод ва омӯхтани далелҳои муайян вучуд надорад.

Чунончи, бо ҳалномаи суди шаҳри Ваҳдат аз 7 март соли 2019 даъвои Ҳ.С.Р. ба ҷавобгарии С.С.А. дар бораи рӯёнидани зарари моддӣ қисман қонун карда шуда, аз ҳисоби С.С.А. ба фоидаи Ҳ.С.Р. зарари моддӣ дар натиҷаи садамаи нақлиётӣ расонидашуда ба андозаи 17.753 сомонӣ, ҷуброни зарари ба саломатӣ расонидашуда ба андозаи 2813 сомонӣ ва зарари моддӣ дар натиҷаи гузаронидани ташҳис ба андозаи 260 сомонӣ, дар маҷмӯъ, 20826 сомонӣ рӯёнида шудааст.

Омӯзиши парвандаи мазкур нишон медиҳад, ки дар натиҷа эҳтимолияти комилан радшавандаи гунаҳгори садамаи нақлиётӣ санаи 6 июни соли 2018 ба миён омада пайдо шудааст²³⁰.

Бо назардошти талаботи қ. 1 м. 462 КМ ҚТ шахсе, ки уҳдадориро иҷро накардааст ё онро номатлуб иҷро кардааст, ҳангоми мавҷуд будани гуноҳ (қасд ё беэҳтиётӣ), ба ғайр аз ҳолатҳое, ки қонун ё шартнома асосҳои дигари ҷавобгариро пешбинӣ намудааст, ҷавобгар мебошад.

Ба андешаи мо, қонунгузор асоси ҷавобгарии маданияро бо ду омил муайян намудааст: гунаҳгорӣ ва бегуноҳӣ.

Ба андешаи Матвеев Г.К., на танҳо таркиби пурраи ҳуқуқвайронкунӣ асоси ҷавобгарӣ мебошад. Дар мавриди ҷавобгарӣ барои рафтори бегуноҳ, ҷавобгарӣ барои амали шахсони сеюм, дар сурати мавҷуд будани ҳуқуқвайронкунӣ ба истилоҳ кӯтоҳшуда низ масъулият пайдо шуда метавонад²³¹. Чунин мавқеъро баъзе муҳаққиқони муосир низ ҷонибдорӣ мекунанд²³².

Дар адабиётҳои ҳуқуқӣ олимони доир ба он ҳолат баҳс намудаанд, ки оё масъулияти қарздор барои иҷро накардан ё ба таври номатлуб

²³⁰ Парвандаи мадания №3–339/20/ Бойгонии суди шаҳри Ваҳдат.

²³¹ Ниг.: Матвеев К.Г. Основания гражданскоправовой ответственности. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 10.; Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. / Отв. ред. К.П. Николаев. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – 307 с.

²³² Гражданское право. Учебник для ВУЗов. Ч. 2 / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 644.; Богданов О.В. Вред - как условие гражданско-правовой ответственности: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов., 2001. – 198 с.

ичро кардани уҳдадориаш аз ҷониби ашхоси сеюм (масъулияти «бо гуноҳи каси дигар») ҷавобгарии бегуноҳ аст ё ҷавобгарӣ дар асоси гуноҳ.

Дар қонунгузорӣ пешбинӣ шудани ҷавобгарии қарздори асосӣ барои амали шахси сеюмро Матвеев Г.К. таҳлил намуда, чунин хулоса намудааст, ки ин «асло маънои онро надорад, ки гуноҳи ин шахсонро ба гуноҳи шахси ҳуқуқӣ баробар кардан мумкин аст. Дар ин ҷо ҷавобгарии шахси ҳуқуқиро ҳамчун ҷавобгарӣ барои «гуноҳи каси дигар» баррасӣ кардан дурусттар аст. Ин гуноҳ барои ин шахси ҳуқуқӣ «бегона» хоҳад буд, зеро амали «қарздор» ба доираи фаъолияти бевоситаи ин шахси ҳуқуқӣ дохил намешавад»²³³.

Ба андешаи мазкур Малеин Н.С. муҳолиф баромада, чунин меҳисобад, ки «ба зиммаи қарздор гузоштани масъулият барои ашхоси сеюм «бегуноҳ гузоштани уҳдадорӣ» мебошад, зеро дар бораи гуноҳ ба ғайр аз гуноҳи шахс сухан рондан мумкин нест»²³⁴.

Ба андешаи олимони ватанӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шахрвандоне, ки фаъолияти онҳо бо хатари калон барои атрофиён алоқаманд мебошад (ташкилотҳои нақлиётӣ, корхонаҳои саноатӣ, сохтмон, моликони воситаҳои нақлиёт ва ғайра) агар исбот карда натавонанд, ки зарар дар натиҷаи қувваи рафънопазир ё нияти бадқасдонаи ҷабрдида руҳ додааст, вазифадоранд, ки зарари тавассути манбаи хатари калон расонидашударо ҷуброн намоянд²³⁵.

Ба хулоса омадан мумкин аст, ки қарздор барои аз ҷониби шахси сеюм иҷро нанамудан ва иҷрои номатлуби уҳдадорӣ ҷавобгар мебошад. Ҷорӣ намудани чунин масъулият дар мавҷуд будани гуноҳ ҳангоми интихоби шахси сеюм зоҳир мегардад, ки тарафи уҳдадорӣ иҷроро ба ӯ супоридааст²³⁶.

²³³ Ниг.: Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности, – М.: Юрид. Лит., 1970. – С. 13.

²³⁴ Ниг.: Малеин Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – М.: Наука, 1968. – С.29-30.

²³⁵ Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 307-308.

²³⁶ Ниг.: Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. – С. 873.

Ба андешаи мо, ақидаи Матвеев Г.К. қобили дастгирӣ мебошад, зеро ҳангоми ба ҷавобгарӣ кашидани қарздор барои гуноҳи аз тарафи шахси сеюм расонидашуда ҷавобгарӣ барои бегуноҳ расонидани зарар мебошад, чунки гуноҳ муносибати руҳии шахс нисбат ба рафтор ва оқибатҳои он ба ҳисоб меравад.

Аммо бояд тазаққур дод, ки тибқи қ.3 м. 464 КМ ҚТ қарздор аз ҷавобгарӣ барои вайрон кардани уҳдадорӣ, ки аз амал ё беамалии шахсони сеюм бармеояд, мешаванд озод карда шавад, ба шарте бегуноҳии онҳоро исбот карда тавонад.

Аз мазмуни меъёри қонунгузорӣ маълум мегардад, ки дар он истилоҳи «бегуноҳӣ» дарҷ карда шудааст. Ба андешаи мо, дар ин ҳолат қарздори асосӣ дар вайрон кардани уҳдадорихоӣ шартномавӣ дар назар дошта мешавад, зеро «бегуноҳии онҳоро» қонунгузорӣ исбот намудааст.

Яъне ҳангоми мавҷудияти ҷавобгарии маданӣ тибқи м. 464 КМ ҚТ ҳолати ҷавобгарии бегуноҳ дар назар дошта мешавад. Дорандаи гуноҳ (субъекти гуноҳ) дар ин маврид шахси сеюм, ки уҳдадориро иҷро накардааст ва ё номатлуб иҷро намудааст, мебошад.

Гуноҳи қарздори асосӣ танҳо дар шакли безҳатиётӣ ҳангоми вогузор намудани уҳдадорӣ ба шахси сеюм вучуд дошта метавонад. Муҳим аст, ки ҳар як иштирокчии оқил ва бовиҷдон дар муомилоти маданӣ, ки иҷрои уҳдадории худро ба шахсони сеюм вогузор мекунад, бояд ҳамчун оқибати эҳтимолии чунин иқдом имкони иҷро накардан ё иҷрои номатлубро пешгӯӣ намояд.

Дар амалияи муосири судӣ муқаррарот дар бораи он ки субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ «барои ҳодиса масъулияти ҳуқуқӣ-маданӣ» доранд, вучуд надорад.

Ба назари мо чунин мерасад, ки дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқнамоӣ истилоҳи «ҷавобгарӣ барои таваккал» ва дар илми ҳуқуқи маданӣ истилоҳи «ҷавобгарӣ барои ҳодиса» истифода мешавад.

Ойгензихт В.А. таваккалро ҳамчун категорияи субъективӣ, ки дар қиёс бо гуноҳ вучуд дорад, аммо метавонад дар якҷоягӣ бо он низ вучуд

дошта бошад, ҳамчун муносибати равонии субъектҳо нисбат ба натиҷаи амали худ ё амали шахсони дигар, инчунин нисбат ба натиҷаи ҳодисаҳои объективона тасодуфӣ ё тасодуфӣ-ғайриимкон, ки дар оқибатҳои молумулкии манфии бошуурона ифода ёфтааст, аз ҷумла оқибатҳои ҷуброннашавандаи молумулкӣ, муайян кардааст²³⁷.

Бо ин ҳама навоарӣ ва мазмуни муайяни худ мафҳуми таваккал боиси эътирозҳои асосноки олимони гардидааст²³⁸.

Ба андешаи Плотников В., «Ойгензихт В.А. тафсири худро оид ба худписандӣ дода, аз мазмуни унсури гуноҳи беэҳтиётӣ унсури эҳтимолиятро дур мекунад ва онро танҳо дар қасди бавосита боқӣ мегузорад. Ҷойи дар натиҷаи ин амалиёт холишударо таваккале, ки дар фарзияи бошууронаи оқибатҳои манфӣ ифода меёбад, ишғол мекунад»²³⁹.

Ба ақидаи Бутенко Е.В., мафҳуми «ҷавобгарӣ барои таваккал», ки дар санадҳои мақомоти судӣ истифода мешавад ва «масъулият барои ҳодиса», ки дар илми ҳуқуқӣ-маданӣ ба назар мерасад, мафҳумҳои якхела (якранг) мебошанд²⁴⁰.

Айнан ба ҳамин гуна хулоса қаблан Егоров Н.Д. омадабуд: ки: «ҷавобгарии ҳуқуқӣ-граждани ҳангоми ба амал баровардани ҷавобгарии соҳибкорӣ бо асосҳои таваккал сохта мешавад. Соҳибкор дар сурати иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ ҳангоми ба амал баровардани ҷавобгарии соҳибкорӣ дорои масъулияти баланд мебошад. Ў ҳатто барои тасодуфан (бе гуноҳ) иҷро накардан ё ба таври номатлуб иҷро кардани уҳдадорӣ ҳангоми ба амал баровардани ҷавобгарии соҳибкорӣ ҷавобгар аст»²⁴¹.

²³⁷Ниг.: Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве. – Душанбе: Ифрон, 1972. – С. 77.

²³⁸Ниг.: Павлодский Е.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 39.

²³⁹Ниг.: Плотников В.А. Соотношение категорий "вина" и "риск" в гражданском праве / В.А. Плотников // Вестник Московского университета. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1993. – №6 – С.70.

²⁴⁰Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 145

²⁴¹Ниг.: Гражданское право. Учебник для ВУЗов. Ч. 2 / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 579-580.

Умуман, дар сатҳи мафҳумҳо ҳамин фикрро Танаев В.М. низ изҳор намудааст: «махз бо ҳодисаҳои тасодуфӣ, яъне «ҳодисаҳои, ки дар шароити муайян метавонанд ба вуқӯъ оянд ё наоянд ва барои онҳо эҳтимолияти муайяни фарорасӣ дар шароити мазкур мавҷуд аст» мафҳуми таваккал алоқаманд аст»²⁴².

Ба андешаи мо, ақидаи олими ватанӣ Ойгензихт В.А. ва мавқеи ӯ дар муайян намудани таваккал ҳамчун асоси ба ҷавобгарии маданӣ кашидани шахс танҳо дар доираи назарияи ҳуқуқи маданӣ эътибори худро нигоҳ медорад, дар сатҳи қонунгузорӣ ва амалияи судӣ он таҷассум наёфтааст.

Мо низ ҷонибдори ақидаи бештари ҳуқуқшиносон мебошем, ки тибқи он дар доираи муносибати субъективии шахс ҳодисаи субъективӣ (казус) сарҳади гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ мебошад. Аз тарафи дигар, ҳодисаи субъективӣ бо қувваи рафънопазир сарҳад дорад. «Сарҳад» байни ҳодисаи субъективӣ (казус) ва қувваи рафънопазир аз рӯйи хатти шартӣ мегузарад, вақте ки ҳар гуна танзими ихтиёрии рафтори шахс имконнопазирии пурраи ӯро барои ба тариқи дахлдор иҷро кардани уҳдадорӣ ошкор мекунад.

Бинобар ин, зарур аст, ки ҳодисаи субъективӣ ҳамчун сарҳади гуноҳ бояд аз қувваи рафънопазир (ҳодисаи объективӣ) – сарҳади ҳодисаи субъективии тарафи муқобил, чудо карда шавад. Дар сурати мавҷуд набудани ҳодисаи субъективӣ дар бораи бегуноҳии вайронкунанда қувваи рафънопазир бевосита шаҳодат медиҳад.

Дар илми ҳуқуқи маданӣ барои чудо кардани ҳодисаи субъективӣ аз қувваи рафънопазир ду равиш маълум мебошад. Ин масъала аз ҷониби Флейшитс Е., Антимонов Б., Лунтс Л. ва дигарон ҳалли илмиро ёфтааст. Тибқи андешаи Генкин Д.М., «гуноҳ ва казус дар як қатор бо сабабҳои зарурӣ ҷойгиранд, қувваи рафънопазир бошад, бо мафҳуми

²⁴²Ниг.: Танаев В.М. Понятие «риск» в Гражданском кодексе РФ. Актуальные проблемы гражданского права. Вып. 3 / Под ред. С.С. Алексеева. – М.: Статут, 2000. – С. 15.

сабабҳои тасодуфӣ алоқаманд мебошад»²⁴³. Иоффе О.С. ва Туманов В.А. чунин мешумориданд, ки ҳодисаи субъективиро аз қувваи рафънопазир метавон на аз рӯйи хусусияти алоқамандии сабабӣ, балки бо назардошти қувваи рафънопазир ҳамчун ҳолате, ки дорои чунин хусусият ба амсоли фавқулодагӣ ва ногузирӣ мебошад, фарқ кард.

Бештари муаллифони замони муосир равияи дуҷумро дастгирӣ намуда, қайд мекунанд, ки «қувваи рафънопазирро на танҳо пешгӯӣ кардан, балки бо ҳар василаи барои шахс дастрас пешгирӣ кардан низ ғайриимкон аст, ҳатто вақте ки шахс метавонист амали қувваи рафънопазирро пешбинӣ намояд»²⁴⁴. Нуқтаи назари Иоффе О.С., Туманов В.А. ва тарафдорони онҳо дар қонунгузорию маданияи шуравӣ ва пасошӯравӣ ифода ёфтааст.

Мутобиқи талаботи қ. 4 м. 462 КМ ҚТ агар дар қонун ё шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, шахсе, ки ҳангоми анҷом додани фаъолияти соҳибкорӣ уҳдадориро иҷро накардааст ё номатлуб иҷро кардааст, агар исбот накунад, ки иҷрои матлуби уҳдадорӣ дар натиҷаи неруи рафънопазир, яъне дар ҳамаи шароити фавқулода ва пешгиринашаванда имконнопазир гаштааст, ҷавобгариро ба зимма дорад. Ба чунин ҳолатҳо, аз ҷумла вайрон кардани уҳдадорӣ аз тарафи контрагентҳои қарздор, дар бозор мавҷуд набудани молҳои барои иҷро зарурӣ ва маблағи зарурӣ надоштани қарздор дохил намешаванд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳолатҳои қувваи рафънопазир масъулияти ҳуқуқӣ-маданиро танҳо ба шарте истисно мекунанд, ки агар гуноҳи қарздор бо оқибатҳои фарорасии чунин ҳолатҳо «шомил» набошад. Ба ин лаҳза Павлодский Е.А. тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Тибқи ақидаи ӯ, «мушкилоти муайяно дар амалия ҳалли баҳсхое ба миён меоваранд, ки дар онҳо ҳолатҳои баррасӣ мешаванд, ки ба зуҳури

²⁴³Ниг.: Пергамент А.И. Обзор заседаний сектора гражданского права: [Во Всесоюзном институте юридических наук] / А.И. Пергамент // Советское государство и право. – М., 1949. – №11 (ноябрь). – С. 73.

²⁴⁴Ниг.: Гражданское право. Учебник для ВУЗов. Ч. 2 / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 582; Иоффе О.С. Обязательства по возмещению вреда. – Л., Изд-во ЛГУ, 1952. – С. 49.

қувваи рафънопазир амалҳои гунаҳгоронаи шахси масъул, ки бо фарорасии як қисми зарар алоқаманд аст, ҳамроҳ мешаванд». Чунин андешаи ҳалли масъалаи мазкурро аз ҷониби муаллиф мадди назар кардан мумкин нест, ки тибқи он: «ҳар яке аз ин ду сабаб вайрон кардани уҳдадориро дар ин ё он қисмат асоснок мекунад ва сабаби иҷро нашудани он танҳо як асос мебошад: ё ҳолати қувваи рафънопазир ё гуноҳи қарздор. Аз ин лиҳоз, қарздор бояд аз ҷавобгарӣ барои вайрон кардани ҳамон қисми уҳдадорӣ, ки сабаби он қувваи рафънопазир гардидааст, озод карда шуда, барои оқибатҳои номусоиди бо қонун ё шартнома пешбинишуда ва гунаҳгорона вайрон кардани шартҳои шартнома масъул бошад»²⁴⁵.

Андешаи болозикр дар адабиётҳои ҳуқуқӣ дастгирӣ ёфтааст, зеро ҳар як ҳодиса – тасодуфӣ ё зарурӣ, хатман бо сабаби он пайваст аст. Дар ҳолате, ки зарар дар натиҷаи қувваи рафънопазир руҳ дода бошад, он гоҳ алоқамандии сабабии зерин ҷой дорад: қувваи рафънопазир – рафтори ғайриқонунӣ - зарар²⁴⁶.

Павлодский Е.А. ҳақ буд, ки гуфтааст «чудо кардани қувваи рафънопазир аз ҳодисаи ҳуқуқӣ – граждани берун аз доираи алоқамандии сабабӣ ҷойгир аст, зеро новобаста аз он ки зарар дар натиҷаи ҳодисаи одӣ ё қувваи рафънопазир ба вуқӯъ омадааст, ягона алоқамандии эҳтимолии сабабӣ ба амал меояд»²⁴⁷.

Қувваи рафънопазир ҳамеша ҳолати фавқулода ва ҳамзамон ногузир аст. Қувваи рафънопазир падидаеро дар бар намегирад, ки дар он шахси уҳдадор метавонист онро пешбинӣ кунад ва аз таъсири зараровари он раҳо ёбад. Аммо азбаски падидаи мазкур барои субъект ногаҳонӣ мебошад, аз ин рӯ, он тасодуфӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, қувваи рафънопазир ҳамеша барои шахси масъул ҳамчун як ҳодисаи тасодуфӣ баромад мекунад.

²⁴⁵Ниг.: Павлодский Е.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 57.

²⁴⁶Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 148.

²⁴⁷Ниг.: Павлодский Е.А. Асари зикршуда. – С. 67.

Ба андешаи Антимонов Б.С., қувваи рафънопазир ҳодисаи объективӣ аст, яъне ҳодисае, ки умуман пешбинӣ кардани он ғайриимкон мебошад. Азбаски қувваи рафънопазир ногаҳонӣ аст, он барои объекти мушаххас низ ногаҳонӣ хоҳад буд²⁴⁸.

Аз ин рӯ, тибқи ақидаи Павлодский Э.А., «омили ногаҳонӣ сарҳади байни ҳуқуқвайронкунии гунаҳгоруна ва расонидани зарар ё иҷро нашудани уҳдадориҳо мебошад, ки дар натиҷаи амали қувваи рафънопазир ба вуқӯъ омадааст. Аммо ногаҳонӣ ҳамчун меъёри ҷудокунӣ ва амали тасодуфии гунаҳгор хизмат мекунад. Аз ин лиҳоз, сарҳадҳо байни гуноҳ ва ҳодиса, гуноҳ ва қувваи рафънопазир ба ҳам мувофиқат мекунанд»²⁴⁹.

Олимони соҳаи ҳуқуқи маданӣ дар хусуси мафҳуми «қувваи рафънопазир» ба як ақидаанд. Ин чунин маъно дорад, ки дар шароити гуногуне, ки шахс уҳдадориро иҷро мекунад, ҳамон як ҳолат метавонад дар баъзе мавридҳо ҳамчун қувваи рафънопазир ва дар дигар ҳолат ҳамчун падидаи одие, ки барои иҷрои уҳдадорӣ монеа мешавад, баромад кунад. Таассурот дар бораи қувваи рафънопазир баробари инкишофи пешравии илму техника тағйир меёбад. Он чизе, ки қаблан ҳамчун қувваи рафънопазир ба ҳисоб мерафт, бо такмил ёфтани илму техника метавонад ё аломати фавқулодагӣ ё аломати ногузирии худро гум карда, дигар қувваи рафънопазир набошад²⁵⁰.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, ки барои ҳамчун рафънопазир эътироф кардани як ҳолати мушаххас дар як вақт бояд шартҳои зерин мавҷуд бошанд²⁵¹:

1) ҳолат (ҳодиса) мавриди ҷой доштани шароити рафънопазир бояд объективона ногузир бошад;

²⁴⁸ Ниг.: Антимонов Б.С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 189.

²⁴⁹ Ниг.: Павлодский Э.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М.: Юрид. лит., 1978. – С. 68-69.

²⁵⁰ Ниг.: Гражданское право. Учебник для ВУЗов. Ч. 2 / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 582-583; Павлодский Э.А. Асари зикршуда. – С. 86-87.

²⁵¹ Гутников О.В. Форс-мажорные обстоятельства в условиях кризиса / О.В. Гутников // Главбух. – 1998. – №7. – С. 60.

2) ҳолат (ҳодиса) бояд фавқулода (ғайричашидмдошт) бошад. Ҳамагуна падидаҳои ҳаёти иқтисодию сиёсӣ, ки фарорасии онҳоро ба осонӣ пешгӯӣ кардан мумкин аст, ба аломатҳои фавқулодагӣ мувофиқат намекунанд;

3) иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ бояд маҳз бо таъсири қувваи рафънопазир ба вучуд омада бошад;

4) таъсири қувваи рафънопазир нисбат ба уҳдадории мушаххас бояд тавре бошад, ки иҷрои дахлдори он дар натиҷаи қувваи рафънопазир комилан имконнопазир гардидааст.

Қонунгузории амалкунандаи ҚТ асосҳоеро, ки тибқи он ҳолат рафънопазир эътироф мешавад, муқаррар намудааст. Чунончи, тибқи Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 июни соли 2013, таҳти №3 «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани қонунҳое, ки муносибатҳоро оид ба уҳдадориҳо вобаста ба расонидани зарар ба ҳаёт ё саломатии шаҳрванд ба танзим медароранд» зери мафҳуми қувваи рафънопазир ҳолатҳои фавқулода ё ноғузир дар ҳамин шароити мавҷуда фаҳмида мешавад.

Тибқи Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулода»²⁵² вазъияти фавқулода дар чунин мавридҳо ҷорӣ карда мешавад:

1) ҳангоми рӯй додани офатҳои табиӣ, садамаю фалокатҳо, паҳншавии касалиҳои сирояткунанда, эпизоотияҳо (муромурии ҳайвонот), ки ба ҳаёту саломатии аҳоли хатарноканд;

2) дар мавриде, ки тартиботи ҳуқуқӣ ба таври оммавӣ вайрон карда шуда, воқеан ба ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон таҳдид мекунад;

3) ҳангоми кӯшиши ғасб кардани ҳокимияти давлатӣ ё бо роҳи зӯрӣ тағйир додани сохти конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

4) ҳангоми сӯйқасд ба тамомияти арзии давлат, ки ба тағйири сарҳади он таҳдид мекунад;

²⁵² Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқулода” аз 3 ноябри соли 1995, таҳти №94 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/es/Legislation/> санаи мурочиат 15.01.2023.

5) дар мавриди зарурати барқарор кардани тартиботи ҳуқуқии конститусионӣ ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ.

Ҳудуди гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданиро таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст:

1. Ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ ҳодисаи ҳуқуқие мебошад, ки бо иродаи шахсе, ки ба он нигаронида шудааст, рӯй намедихад ва дар шароит ва эҳтиёткорие, ки қонун нисбат ба молу мулк дигарон ва иҷрои уҳдадорихо муқаррар кардааст, пешбинӣ шуда наметавонад.

2. Ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ ҳудуди муайян намудани гуноҳ ва бегуноҳии шахс дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ буда, асосан, бо беэҳтиётии сода ҳамсарҳад мебошад.

3. Ҳангоми ҷой доштани ҳолати рафънопазир қарздор аз масъулияти ҳуқуқӣ озод карда мешавад, ки ҳолати мазкур тавассути шартнома маҳдуд ва ё истисно карда намешавад. Мавҷудияти қувваи рафънопазир (ҳодисаи объективӣ) инчунин аз мавҷуд набудани гуноҳи шахс дар вайрон кардани уҳдадорӣ шаҳодат медиҳад.

4. Нақши суд дар муайян намудани ҳудуди гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ ҳалкунанда мебошад. Маҳз суд бо назардошти ҳолатҳои парванда ва рафтори қарздор ва кредитор, ки барои иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ овардааст, ба назар гирифта, масъалаи ҷавобгарии маданиро ҳал мекунад. Аз ҷониби суд пурра баҳо додан ба ҳолатҳои парванда ва рафтори субъектони муносибатҳои маданӣ омили асосии муайян намудани ҷавобгарӣ дар ҳуқуқи маданӣ мебошад.

5. Гуноҳи вайронкунандаи уҳдадории шартномавӣ дар доираи муносибатҳои субъективӣ бевосита бо ҳодисаи субъективӣ сарҳад дорад. Ҳолати субъективӣ антиподи (мутақобилаи) гуноҳ мебошад. Мавҷудияти ҳодисаи субъективӣ аз бегуноҳ будани вайронкунандаи уҳдадорихои шартномавӣ шаҳодат медиҳад.

БОБИ 2. ХУСУСИЯТҲОИ ГУНОҲИ ИШТИРОКЧИЁНИ МУОМИЛОТИ МАДАНИ ДАР ВАЙРОНКУНИИ УҲДАДОРИҲОИ ШАРТНОМАВӢ

2.1. Гуноҳи шахсони ҳуқуқӣ дар вайронкунии уҳдадориҳои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ

Масъалаҳои илмии гуноҳи шахсони ҳуқуқӣ дар ҳуқуқи маданӣ дар таҳқиқотҳои илмӣ аз замони шуравӣ то ҳол ҳалли ягонаи худро наёфтааст.

Тибқи талаботи қ. 1 м. 48 КМ ҚТ ташкилоте шахси ҳуқуқӣ доништа мешавад, ки дар моликият, пешбурди хочагӣ ё идоракунии оперативӣ молу мулки алоҳида дошта, аз рӯйи уҳдадориҳои худ бо ин молу мулк ҷавобгар бошад, тавонад аз номи худ ҳуқуқҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкиро ба даст оварда, амалӣ намояд, уҳдадорӣ гирад, дар суд даъвогар ва ҷавобгар бошад.

Аломати ҷавобгарии ҳуқуқии шахсони ҳуқуқӣ дар ҳуқуқи маданӣ дар замони шуравӣ аз принципи «*primus inter pares*» («аввалин дар байни баробарҳо») муайян гардида, таҳқиқотҳо гузаронида шудаанд. Моҳияти принципи мазкурро Матвеев Г.К. чунин асоснок намудааст, ки «махз тавассути ин аломат тамоми хусусияти хоси ин ё он ташкилот ҳамчун субъекти ҳуқуқи маданӣ ва хусусияте, ки онро аз дигар ташкилотҳое, ки шахси ҳуқуқӣ намебошанд, пурра возеҳу равшан мегардад»²⁵³.

Ба андешаи Богданов Е.В., «масъулияти мустақими молумулкӣ аломати асосӣ ва муайянкунандаи шахси ҳуқуқӣ мебошад. Моҳияти шахси ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, дар масъулияти он зоҳир мегардад. Ҳама аломатҳои дигар хусусияти ёрирасон доранд. Онҳо ба як ғоя (идея) итоат

²⁵³Ниг.: Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве / Отв. ред. К.П. Николаев. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – С. 205-206.; Братусь, С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Ученые труды: Понятие, виды, государственные юридические лица. Вып. 12 / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – С. 151; Матвеев К.Г. Основания гражданскоправовой ответственности – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 212.

мекунанд: вогузор кардани масъулият ба зиммаи шахси ҳуқуқӣ, на ба зиммаи муассиси он»²⁵⁴.

Ташкилоте шахси ҳуқуқӣ ҳисобида мешавад, ки аз рӯйи уҳдадорихои худ ба молу мулки ба вай тааллуқдошта масъул аст. Ягона истисно аз қоидаи мазкур нисбат ба он муассисаҳое оварда шудааст, ки масъулияти молумулкии онҳо танҳо ба воситаҳои пулии дар ихтиёри онҳо қарордошта маҳдуд мегардад. Эҳтимол масъулияти шахси ҳуқуқӣ ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ ва воситаҳои фардигардонии маҳсулот, корҳои иҷрошаванда ё хизматрасониҳо тибқи тартиб ва ҳаҷми муайяннамудаи қонун, ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва шартнома татбиқ карда шавад²⁵⁵.

Аз ақидаҳои болозикр маълум мегардад, ки олимони хусусияти асосии ҷавобгарии маданияи шахсони ҳуқуқиро ба масъулияти мустақили молумулкии шахсони ҳуқуқӣ эътироф намудаанд, ки мо низ ақидаҳои мазкурро ҷонибдорӣ мекунем, зеро яке аз аломатҳои муҳими шахси ҳуқуқӣ доштани молу мулки мустақил ва масъулияти молумулкӣ доштани шахси ҳуқуқӣ мебошад.

Бо назардошти он ки шахси ҳуқуқӣ масъулияти молумулкии мустақил дорад, таҳлил намудани асос ва шартҳои ба миён омадани масъулияти ҳуқуқӣ–маданияи шахсони ҳуқуқӣ зарур мебошад.

Мутобиқи моддаи 2 КМ ҚТ иштирокчиёни муносибатҳои бо қонунгузори маданӣ танзимшаванда дар баробари шахсони воқеӣ (шаҳрвандон) боз ҳамчун шахсони ҳуқуқӣ низ баромад мекунанд. Қонунгузори маданӣ муносибатҳои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкиеро, ки ба баробарӣ, мухторияти ирода ва мустақилияти молумулкии иштирокдоронашон асос ёфтаанд, танзим менамояд.

Ҳолати мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки асоси масъулияти шартномавии шахси ҳуқуқӣ аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ вайрон кардани

²⁵⁴Ниг.: Богданов Е.В. Сущность и ответственность юридического лица / Е.В. Богданов // Государство и право. – 1997. – №10. – С. 98.

²⁵⁵Ниг.: Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. – С. 125.

ҳуқуқҳои субъективии иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ мебошад. Шартҳои фарорасии чунин масъулият аз рӯи қоидаи умумӣ инҳо мебошанд: 1) ғайриқонунӣ будани вайрон кардани уҳдадориҳои шартномавӣ; 2) расонидани зиён; 3) алоқамандии сабабӣ–натичавӣ байни зарари расонидашуда ва амали ғайриқонунӣ; 4) гуноҳи вайронкунандаи шартнома.

Омӯзиши адабиёти ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки нуқтаи назари сивилистони ватанӣ ва давлатҳои пасошуравӣ дар бораи гуноҳи шахси ҳуқуқӣ бештар бо фаҳмиши моҳияти шахси ҳуқуқӣ қаблан муайян карда мешуд. Дар сивилистикаи ҷаҳонӣ бошад, доир ба фаҳмиши моҳияти шахси ҳуқуқӣ назарияҳои сершумор вучуд доранд²⁵⁶.

Бо назардошти хусусияти хоси танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ ва амали принсипи «коммунистии» танзими муносибатҳои маданӣ дар ИҶШС омӯзиши масъалаи мазкур низ дар асоси назарияи коллективие, ки моҳияти шахси ҳуқуқиро шарҳ меод, асос ёфта буд. Тарафдорони ин назария шубҳа надоштанд, ки ба ҳайси шахси ҳуқуқӣ корхонаи дорои аломатҳои муайян ҳамчун коллективи муташаккили коргарон ва хизматчиён баромад мекунад²⁵⁷.

Дар илми ҳуқуқи маданияи шуравӣ назарияе вучуд дошт, ки дар хоҷагиҳои шуравӣ қувва ва иродаи кормандони коллективҳои истехсолӣ ба иҷрои нақшаҳои давлатӣ бо роҳи бастании шартномаҳои хоҷагидорӣ ва иҷрои уҳдадориҳои шартномавӣ нигаронида шуда, дар охир ташкилотро ҳамчун субъекти ҳуқуқ ва шахси ҳуқуқӣ муайян мекунад²⁵⁸.

Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки дар фаҳмиши гуноҳи шахси ҳуқуқӣ чор сатми илмӣ ҷой дорад, ки таҳлил намудани онҳо мувофиқи мақсад мебошад.

²⁵⁶ Ниг.: Богданов Е.В. Сущность и ответственность юридического лица / Е.В. Богданов // Государство и право. – 1997. – №10. – С. 99; Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность / Отв. ред. В.К. Райхер – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 657-672; Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Ученые труды: Понятие, виды, государственные юридические лица. Вып. 12 / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – С. 19-47.

²⁵⁷ Ниг.: Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность / Отв. Ред. В.К Райхер. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 59.

²⁵⁸ Ниг.: Рабинович Ф.Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 20.

Самти аввали фаҳмиш. Шумораи зиёди олимони соҳаи ҳуқуқи маданӣ чунин муносибатро дуруст мешуморанд, ки дар он гуноҳи як ё якчанд корманд шаҳодати пурраи гуноҳи шахси ҳуқуқӣ мебошад. Чунончи, Братус С.Н. чунин мешуморид, ки «шарти зарурии масъулияти шахси ҳуқуқӣ гуноҳи иҷрокунандаи мушаххасе дониста мешавад, ки ё узви шахси ҳуқуқӣ ё корманди он мебошад... Корманд ҳангоми иҷрои вазифаҳои худ ба шахси ҳуқуқӣ ба сифтаи субъекти ҳуқуқи аз ӯ фарқкунанда муҳолифат намекунад. Масъулияти шахси ҳуқуқӣ дар ин маврид на масъулият барои амалҳои дигарон, балки барои амалҳои худ мебошад»²⁵⁹.

Рабинович Ф.Л. бошад, нисбат ба самти таҳқиқоти мазкур ақидаи Братус С.Н., Малейн Н. ва дигаронро дастгирӣ намуда, гуноҳи шахси ҳуқуқиро чунин муайян кардааст: «гуноҳи корхонаи давлатии истеҳсолии сотсиалистӣ муносибати равонии кормандони корхона мебошад, ки иродаи онро бастан ва иҷрои уҳдадории мазкури шартнома нисбат ба кирдорҳои ғайриқонунии содирнамудаи он ва оқибатҳои зараровари онҳо ташаккул медиҳад. Он дар амалҳои (беамалии) даркӣ-иродавии барқасдона ё безҳиётона, ки боиси иҷро накардан ё иҷрои номатлуби шартнома гардидааст, ифода меёбад»²⁶⁰. Самти мазкур дар фаҳмиши гуноҳи шахсони ҳуқуқӣ айни замон ҷонибдорони зиёд дорад²⁶¹.

Самти дуюми фаҳмиш. Танҳо баъзе сивилистон бар он ақидаанд, ки гуноҳи шахси ҳуқуқиро танҳо гуноҳи истисноии мақомоти ин шахси ҳуқуқӣ ба вучуд меоварад. Масалан, ба андешаи Петров И.Н., вақте ки суҳан дар бораи гуноҳи шахси ҳуқуқӣ меравад, дар назар гуноҳи мақомоти хоҷагӣ ҳамчун муносибати равонӣ нисбат ба амали (беамалии) ғайриқонунии мақоми шахси ҳуқуқӣ, шахсони мансабдоре, ки роҳбарии фаъолият ба зиммаи онҳо гузошта шудааст, мебошад. Гуноҳи мақомоти

²⁵⁹Ниг.: Братус С.Н. Субъекты гражданского права. – М.: Госюриздат, 1950. – С. 211-212.

²⁶⁰ Ниг.: Рабинович Ф.Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 32.

²⁶¹Ниг.: Гражданское право: Учебник. 4.1. Издание третье, переработанное и дополненное / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1998. – С. 575.

шахси ҳуқуқӣ бояд дар ҳама ҳолатҳои вайрон кардани уҳдадориҳо ва дар натиҷаи амали (беамалии) иҷрои уҳдадориҳои меҳнати кормандони он эътироф карда шавад²⁶².

Муаллиф баъдан мавқеи худро муфассалтар тавзеҳ дода, қайд менамояд, ки «гуноҳи мақомоти шахси ҳуқуқӣ барои амалҳои кормандони он (ҳангоми иҷрои вазифаҳои хизмати худ) гуноҳ барои таъмин нагардидани ташкили дурусти фаъолият ва фаъолияти тамоми қисмҳои шахси ҳуқуқӣ мебошад»²⁶³.

Андешаи мазкур аз ҷониби олимони соҳаи ҳуқуқи маданӣ ва қонунгузори амалкунандаи ҚТ ҷонибдорӣ карда нашудааст. Олимони ватанӣ ҳилофи ақидаи мазкур баромада, чунин баён намудаанд, ки мазмуни мафҳуми гуноҳ ба шахси ҳуқуқӣ низ тааллуқ дорад. Гуноҳи шахси ҳуқуқӣ дар рафтори гунаҳгорунаи коргарони ӯ ҳангоми иҷрои вазифаҳои меҳнатӣ (хизматӣ) зоҳир мегардад²⁶⁴. Ақидаи мазкур дар қонунгузори амалкунанда низ мустаҳкам карда шудааст, зеро тибқи талаботи қ. 1 м. 1193 КМ ҚТ шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ зарареро, ки корманди он ҳангоми иҷрои уҳдадориҳои меҳнатӣ (хизматӣ, мансабӣ)-и худ расондааст, ҷуброн менамояд.

Самти сеюми фаҳмиш. Тибқи ақидаи бештари олимони соҳаи ҳуқуқи маданӣ, гуноҳи шахси ҳуқуқӣ гуноҳи коллективи меҳнати он мебошад. Маҳз ҳамин гуна мавқеро Матвеев Г. дастгирӣ мекард. Ӯ қайд мекунад, ки «гунаҳгори корхона гунаҳгори шахсони онро ташкилдиханда, инчунин шахсоне, ки фаъолияти шахси ҳуқуқиро идора мекунад, ба ҳисоб меравад. Чунин сохти гуноҳи шахси ҳуқуқӣ бо хусусияти фаъолияти он ҳамчун фаъолияти коллективи муташаккил, ки дар он тамоми қисматҳо бо мақсади умумии истехсолӣ муттаҳид

²⁶²Ниг.: Петров И. Вина как условие ответственности хозорганов за нарушение обязательств / И. Петров // Советская юстиция. – 1969. – №24. – С. 6.

²⁶³Ниг.: Петров И.Н. Ответственность хозорганов за нарушения обязательств. – М.: Юр ид. лит., 1974. – С. 115-116.

²⁶⁴Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Асари зикргардида. – С. 307.

шудаанд, асос меёбад»²⁶⁵. Муаллиф баъдан қайд намудааст, ки «аммо гунаҳгории шахси ҳуқуқӣ мачмуи одии гуноҳи инфиродӣ нест... он сифати навро ифода мекунад. Ин гуноҳи махсуси коллектив ба шумор меравад, зеро мазмуни психологии он иродаи (ва шуури) ноқиси аъзои коллективи мазкур, на шахсони алоҳидае мебошад, ки ғайриодии худро новобаста аз коллектив ё бе алоқамандӣ бо вазифаҳои хизматиашон ба ҷо меоранд»²⁶⁶.

Олими ватанӣ Ойгензихт В.А. бо нуқтаи назари Матвеев Г.К. дар хусуси гуноҳи шахсони ҳуқуқӣ розӣ буда, чунин тафсири онро пешниҳод кардааст: «Гуноҳи корхона, ташкилот, иттиҳодия дар вайрон кардани шартномаи хоҷагӣ ин муносибати равонии коргарон нисбат ба кирдорҳои ғайриқонунии худ ва натиҷаи кирдорҳои мазкур мебошад, зеро рафтор ва муносибати онҳо нисбат ба кирдори худ иродаи корхона ва тамоми ташкилотро ташкил мекунад»²⁶⁷. Ойгензихт В.А. ақидаи Антимонов Б.С.–ро дар бораи фарқи гуноҳи шахси ҳуқуқӣ ва шахси воқеӣ дастгирӣ кардааст²⁶⁸.

Самти чоруми фаҳмиш. Дар муқоиса бо самтҳои дар боло зикргардида Якушев В. равияи худро оид ба фаҳмидани гуноҳи шахси ҳуқуқӣ дар доираи назарияи коллективӣ пешниҳод намудааст. Муаллиф дар асоси сохти гуноҳи шахси ҳуқуқӣ муносибати равонии ҳар як коргарро нисбат ба кирдори худ ва оқибатҳои он мефаҳмад. Аммо ӯ гуноҳи корхонаро бо гуноҳи коргарон баробар кардан имконнопазир медонист. Ба андешаи Якушев В., баъзе ҷараёнҳои равонӣ дар масъалаи мазкур нокифоя буда, дар ин ҷо омилҳои иҷтимоӣ низ заруранд: яъне на танҳо гуноҳи як коргаре, ки корро ба тариқи дахлдор ташкил накардааст (гарчанде ин сабаби вайронкунии гардидааст), балки мавҷуд будани

²⁶⁵Ниг.: Матвеев К.Г. Основания гражданскоправовой ответственности. – М.: Юрид. лит., 1970. – С. 218.

²⁶⁶Ниг.: Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. / Отв. ред. К.П. Николаев. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – С. 216-217.

²⁶⁷Ниг.: Ойгензихт В.А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах. – Душанбе, 1980. – С. 40-41; Ойгензихт В.А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: сущность, поведение, ответственность. – Душанбе, 1988. – С. 102-107.

²⁶⁸Ниг.: Ойгензихт В.А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: сущность, поведение, ответственность. – Душанбе, 1988. – С. 84.

омилҳои дигар низ (таъмин накардан бо ашѐи хом, мавҷуд набудани назорат) барои муайян намудани гуноҳ аҳаммияти муҳим доранд. Гуноҳи коргарон мушаххас ташаккул ёфта, ба гуноҳи корхона мубаддал мегардад. Аз ин рӯ, муаллиф чунин мешуморад, ки гуноҳи корхона падидаи сифатан нав буда, бо гуноҳи кормандони алоҳида баробар нест ва «бо назардошти рафтори на танҳо корманд, балки мақомот низ ташаккул меёбад»²⁶⁹.

Ҳамзамон, ба ғайр аз самтҳои мазкур баъзе олимони гуноҳи шахси ҳуқуқиро бо фаҳмидани моҳияти шахси ҳуқуқӣ бевосита алоқаманд намекунанд. Тарафдори принципи ба ҳисоб гирифтани гуноҳи шахси ҳуқуқӣ Пугинский Б.И. мебошад. Дар натиҷаи таҳлили амалияи арбитражи Федератсияи Россия ба хулоса омадааст, ки гуноҳи шахси ҳуқуқӣ ҳамчун иҷро накардани амалҳои муайяни объективӣ, аз ҷумла ба қор набурдани кӯшишҳои зарурӣ, истифода набурдани ҳуқуқи имкониятҳо ва ғайра ба ҳисоб меравад²⁷⁰.

Тадевосян В.С. чунин мешуморад, ки «гуноҳи корхонаро бидуни ошқор кардани гунаҳгори аниқ муқаррар кардан мумкин аст. Баъзан мақомотҳои тафтишот низ муайян карда наметавонанд, ки бо гуноҳи кӣ ба истехсоли маҳсулоти нуқсондор, дудӣ ё камомад роҳ дода шудааст. Аммо дар ин мавридҳо ҳам равшан аст, ки вайронкунӣ аз ҷониби касе ё шояд тамоми коллективи корхона сурат гирифтааст, аз ин рӯ, ташкилоти хоҷагӣ гунаҳгор аст ва бояд ба ҷавобгарӣ кашида шавад»²⁷¹.

Варул П.А. низ ба муқобили гуноҳи махсуси шахси ҳуқуқӣ дар асоси назарияи коллектив баромад карда, чунин меҳисобад, ки муайян кардани гуноҳи кормандони мушаххас душвор аст, аммо новобаста аз он

²⁶⁹Ниг.: Якушев В.С. Юридическая личность государственного производственного предприятия. / Науч. ред. М.Я. Кирилова. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. Изд-во, 1973. – С. 235-237.

²⁷⁰Ниг.: Пугинский Б.И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Пугинский Б.И. // Сов. государство и право. – 1979. – №10. – С. 64-67; Пугинский Б.С. Правовые средства обеспечения эффективности производства. – М.: Юрид. лит., 1980. – С.30.

²⁷¹Ниг.: Абова Т.Е., Тадевосян В.С. Разрешение хозяйственных споров. – М.: Юрид. лит., 1968. – С. 19.

ки гуноҳи як корманди мушаххас собит шудааст ё не, гуноҳи шахси ҳуқуқӣ бояд ҷой дошта бошад²⁷².

Ақидаи мазкур дар замони муосир аз ҷониби аксарияти олимони ҷонибдорӣ шудааст. Чунончи, ба андешаи Витрянский В.В., «ҳангоми ба қарздор гузоштани масъулият барои амали кормандонаш оид ба иҷрои уҳдадорӣ ва ба шартҳои умумии масъулият таъсир намерасонад. Қарздоре, ки дар натиҷаи амали ношоистаи кормандонаш, бо хунукназарӣ ё роҳбарии онҳо уҳдадорихои худро дар назди кредитор иҷро накардааст ё номатлуб иҷро кардааст, ҳуқуқ надорад ин ҳолатҳоро ҳамчун асос барои рад кардани қонеъ гардонидани талаботи кредитор пешниҳод намояд. Масъулият барои амали корманди қарздор, ки боиси вайрон шудани уҳдадорӣ гардидааст, ба зиммаи худ қарздор гузошта мешавад. Аз ин рӯ, ҳама гуна истинод ба гунаҳгорӣ ё беинсофии кормандони онҳо, ки амали онҳо боиси вайрон кардани уҳдадорӣ гардидааст, ҳамчун далелҳои радди талаботи кредитор бемаънӣ мебошанд»²⁷³.

Ба андешаи Бутенко Е.В., моҳияти шахси ҳуқуқӣ дар он зоҳир мегардад, ки чунин шахс унсури (субъекти) тақсимнашавандаи воқеияти истисноии ҳуқуқӣ мебошад. Берун аз ин воқеият шахси ҳуқуқӣ вучуд дошта наметавонад. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари воқеияти ҷисмонӣ (воқеият) шахси ҳуқуқиро баъзе олимони ҳамчун фиксияи ҳуқуқӣ медонанд.²⁷⁴ Ба андешаи муаллиф, гуноҳи шахси ҳуқуқиро аз нуқтаи назари дастаҷамъӣ (коллективӣ) баррасӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад²⁷⁵.

Зиёда аз ин, дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ақидаи қобили дастгирӣ мавҷуд мебошад, ки тибқи он дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ дар

²⁷²Ниг.: Варул П. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности, – Таллинн: Эести раамат, 1986. – С. 64-65.

²⁷³Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В., Звеков В.П., Суханов Е.А., [и др.] Комментарий части первой гражданского кодекса Российской Федерации / Под общ. ред. В.Д. Карпович. – М.: Спарк, Хозяйство и право, 1995. – С. 377.

²⁷⁴Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 161.

²⁷⁵Ниг.: Бутенко Е.В. Асари зикршуда. – С. 161.

баробари шахсони воқеӣ шахсони ҳуқуқӣ низ дар асоси қоидаҳои умумӣ масъулиятро ба зимма доранд. Бо вучуди ин, шахси ҳуқуқӣ хусусияти махсус дорад ва бинобар ин мафҳуми гунаҳгорӣ ҳамчун шартӣ субъективӣ ҷавобгарӣ бояд ба моҳияти шахси ҳуқуқӣ мувофиқ бошад²⁷⁶.

Андешаи Бутенко Е.В. қобили тавачҷуҳ мебошад, зеро дар ҳақиқат мавҷудияти шахси ҳуқуқӣ воқеияти ҳуқуқӣ буда, шахси ҳуқуқие, ки дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ мебошад, унсурӣ (субъектӣ) воқеияти ҳуқуқӣ аст. Мафҳуми воқеияти ҳуқуқӣ нисбат ба мафҳуми шахси ҳуқуқӣ васеъ мебошад. Бо назардошти воқеияти ҳуқуқӣ дар баробари шахсони ҳуқуқӣ шахсони воқеӣ низ субъектӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Яъне мафҳуми воқеияти ҳуқуқӣ ҳама субъектҳои ҳуқуқи маданияро ки дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ ва амалкунӣ мебошанд, дар бар мегирад.

Ҳаракат дар воқеияти ҳуқуқӣ ва таъсири мутақобила бо воқеияти ҷисмониро шахси ҳуқуқӣ, ки дорои ягонагии ташкилӣ мебошад, бо ёрии қисмҳои алоҳидаи худ (муассис, роҳбар ё кормандон) амалӣ менамояд.

Шахсони ҳуқуқӣ дар бастанӣ шартномаҳо (м. 483 КМ ҚТ), яъне созишномаҳо дар бораи муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқ ва уҳдадорихои маданӣ (м. 482 КМ ҚТ) озод мебошанд. Тибқи талаботи қ. 1 м. 54 КМ ҚТ шахси ҳуқуқӣ ба воситаи мақомоти дар асоси қонун ва ҳуҷҷатҳои таъсис амалкунандааш ҳуқуқҳои маданияро ба даст оварда, уҳдадорихои маданияро ба зимма мегирад.

Мақоми шахси ҳуқуқиро дар адабиёти ҳуқуқӣ ҳамчун «қисми шахси ҳуқуқие, ки иродаи ҳудро ташкил ва ифода менамояд» маънидод намудаанд²⁷⁷. Амали онҳо амали шахси ҳуқуқӣ эътироф мегардад²⁷⁸.

²⁷⁶Ниг.: Новокрещенов Д.Н. К вопросу о понятии вины юридического лица в российском гражданском праве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatiu-viny-yuridicheskogo-litsa-v-rossiyskom-grazhdanskom-prave>. дата обращения: 05.04.2024г.

²⁷⁷Ниг.: Брагинский М.И., Витрянский В.В., Звеков В.П., Суханов Е.А., [и др.] Комментарий части первой гражданского кодекса Российской Федерации / Под общ. ред. В.Д Карпович. – М.: Спарк, Хозяйство и право, 1995. – С.104; Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., [и др.] Гражданское право. В 2-х томах: Учебник. Т. 1 / Отв. ред. Е.А.Суханов. – М.: БЕК, 2003. – С.192;

Мавҷудияти ҳатмии шахси ҳуқуқии мақомоте, ки онро дар назди шахсони сеюм намояндагӣ мекунанд, принсипи асосии ҳуқуқи хусусӣ мебошад²⁷⁹. Мақомоти шахси ҳуқуқӣ конструкцияи махсуси ҳуқуқӣ буда, ба шахси ҳуқуқӣ имконияти амалисозии қобилияти субъекти ҳуқуқ буданашро медиҳад²⁸⁰.

Олимони ватанӣ вобаста ба чор омил мақоми шахси ҳуқуқиро гуруҳбандӣ намудаанд: якум, вобаста ба тартиби ташаккул ё тарзи ба даст овардани ваколат: мақомоти интихобӣ ва таъинӣ; дуум, вобаста ба шумораи шахсоне, ки аз номи шахси ҳуқуқӣ қарор қабул мекунанд: мақоми шахси ҳуқуқии яккадастӣ ва дастачамъӣ; сеюм, вобаста ба хусусият ва вазифаҳояш: мақоми роҳбарикунанда ва мақоми дигари таркибӣ ва чорум, вобаста ба муҳлати амал: мақоми доимӣ ва муваққатӣ²⁸¹.

Дар баробари ин мақомоти иҷроия дар доираи салоҳияти худ вазифаҳои ташаккули ирода ва ифодаи иродаро ба ҳам мепайвандад. Масалан, дар корхонаҳои воҳидӣ, инчунин дар бисёр намудҳои муассисаҳои роҳбари ягона (директор) ҳамзамон ягона мақоми ирода ва ифодакунандаи ирода мебошад.

Тавре зикр шуд, дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун шахси ҳуқуқӣ метавонад тавассути иштирокчиёни худ ҳуқуқи маданиро ба даст оварад ва уҳдадорихоро иҷро намояд. Масалан, тибқи талаботи қ. 1 м. 75 КМ ҚТ ҳар иштирокчии ширкати комил ҳуқуқ дорад аз номи ширкат амал намояд, агар дар шартномаи таъсисӣ муқаррар нагардида бошад, ки ҳама иштирокдорони ширкат пешбурди корро якҷоя анҷом медиҳанд ё пешбурди кор ба иштирокчии алоҳида супорида шудааст.

Степанов Д. Компания, управляющая хозяйственным обществом / Д. Степанов // Хозяйство и право. – 2000. – №10. – С. 62.

²⁷⁸Ниг.: Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., [и др.] Гражданское право. В 2-х томах: Учебник. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: БЕК, 2003. – С. 192.

²⁷⁹Ниг.: Степанов Д. Компания, управляющая хозяйственным обществом / Д. Степанов // Хозяйство и право. – 2000. – №10. – С. 63.

²⁸⁰Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Гаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 94.

²⁸¹Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Гаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 94 -95.

Аз ин рӯ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки қонунгузори маданӣ тартиби мушаххаси аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ ташаккул ва ифодаи иродаи ҳудро («иродаи эълоншуда»), ки барои бастанӣ шартнома ва қабули ҳуқуқ ва уҳдадориҳои маданӣ зарур аст, муқаррар менамояд. Одатан, ташаккул ва ифодаи иродаи шахси ҳуқуқӣ оид ба бастанӣ шартномаи маданӣ аз ҷониби мақомоти иҷроияи шахси ҳуқуқӣ амалӣ карда мешавад. Дар ҳолатҳое, ки қонун тартиби махсуси бастанӣ шартномаро аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ бо роҳи дохил намудани функцияи ташаккули ирода ва функцияи ифодаи иродаро ба салоҳияти мақомоти гуногуни як шахси ҳуқуқӣ муқаррар намудааст, бояд муқаррароти мазкурӣ қонунгузорӣ риоя карда шаванд. Риоя нагардидани талаботи қонунгузорӣ оид ба ваколати бастанӣ аҳдҳои маданӣ–ҳуқуқӣ аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ боиси безътибор гардидани чунин аҳдҳо мегардад.

Баъд аз он ки шахси ҳуқуқӣ ба худ ҳуқуқ ва уҳдадориҳои маданӣро ба миён овардааст, бояд уҳдадориҳои ба зимма гирифташуда бо мақсади расидан ба натиҷаи фаъолият дар доираи шартномаҳои маданӣ–ҳуқуқӣ риоя карда шаванд.

Уҳдадориҳои шартномавӣ муносибатҳои нисбии ҳуқуқӣ мебошад. Иштирокчиёни он танҳо кредитор(ҳо) ва қарздор(ҳо) мебошанд. Ҳама шахсони дигар тибқи қонун «шахсони сеюм» номида мешаванд. Аз ин рӯ, вобаста ба шахси ҳуқуқӣ муайян намудани он шахсоне, ки ба мафҳуми «шахси ҳуқуқӣ» дохил мешаванд ва шахсоне, ки ба чунин категория дохил намешаванд, аҳаммияти муҳими илмӣ ва амалӣ дорад.

Тавре қайд кардем, сохтори шахси ҳуқуқӣ мақомоти он мебошад. Инчунин, бо мақсади иҷрои уҳдадориҳои шартномавӣ қонундони шахси ҳуқуқӣ ба ҳайати шахси ҳуқуқӣ (агар мавҷуд бошанд) дохил карда мешаванд. Муқаррароти мазкур дар м. 463 ҚМ ҚТ мустаҳкам карда шудааст: амали қонундони қарздор ҷиҳати иҷрои уҳдадориҳои онҳо амали қарздор эътироф карда мешавад. Қарздор барои ин амал ҷавобгар аст, агар чунин амал боиси иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ гардида бошад.

Таҷрибаи судӣ собит месозад, ки барои муайян намудани гуноҳи шахси ҳуқуқӣ ҳолати аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ ва ё кормандони он вайрон гардидани уҳдадориҳои шартномавӣ аҳаммияти ҳуқуқӣ надорад. Барои тақвияти хулосаи мазкур таҷрибаи судиро таҳлил менаоем:

Бо ҳалномаи Суди иқтисодии шаҳри Душанбе аз 4 феввали соли 2020 аризаи даъвогии КВД «Соҳтмони манзили дастрас»-и Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе нисбат ба ҶДММ «Евро-стандарт-строй» дар хусуси рӯёнидани маблағи зарар қонеъ карда шуда, аз ҳисоби ҶДММ «Евро-стандарт-строй» ба манфиати КВД «Соҳтмони манзили дастрас»-и Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе зарар ба маблағи 74153,28 (ҳафтоду чор ҳазору яксаду панҷоҳу се сомониву бисту ҳашт дирам) рӯёнида шудааст.

Зимни муҳокимаи судӣ суд муайян намудааст, ки байни КВД «Соҳтмони манзили дастрас» ва «ҶДММ Евро-стандарт-строй» шартномаи пудрати соҳтмон №05/П-30/01-2013 аз 31 январӣ соли 2013 ба имзо расонида шудааст, ки тибқи он ҶДММ «Евро-стандарт-строй» ҳамчун пудратчии генералӣ уҳдадор шудааст, ки тибқи лоиҳа дар муҳлати муқаррарнамудаи шартнома иҷрои корхоро ба роҳ монад ва КВД «Соҳтмони манзили дастрас» ҳамчун фармоишгар уҳдадор шудааст, ки барои пудратчии генералӣ шароити мусоиди корӣ ба вучуд оварда, натиҷаи онро қабул ва пардохти онро тибқи шартнома таъмин намояд.

Аз нусхаи санад (фосилавӣ) аз 7 феввали соли 2019, ки аз ҷониби мутахассисони Палатаи ҳисоби Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст, маълум мегардад, ки дар натиҷаи изофанависии корҳои соҳтмонӣ маблағи 74153,28 сомонӣ барзиёд ба ҶДММ «Евро-стандарт-строй» пардохт карда шудааст ва ҶДММ «Евро-стандарт-строй» уҳдадор карда шудааст, ки маблағи мазкурро дар муҳлати муқаррарнамуда пардохт намояд.

Яъне суд дар умум гуноҳи ҶДММ «Евро-стандарт-строй»-ро дар вайрон намудани уҳдадориҳои шартномавӣ муайян намуда, ба ҳолате, ки

вайронкунии меъёрҳои шартномавӣ аз ҷониби роҳбарият ва ё кормандони ҷавобгар роҳ дода шудааст, аҳаммият намодааст²⁸².

Дар адабиёти ҳуқуқӣ ақидае ҷой дорад, ки тибқи он «агар шахси ҳуқуқӣ шахси муайяно барои иҷрои уҳдадориҳои шартномавии худ на дар асоси шартномаи (қарордоди) меҳнатӣ, балки дар асоси шартномаи ҳуқуқи маданӣ ҷалб намояд, чунин шахс бояд «шахси сеюм» ҳисобида шавад ва амали ӯ ҳамчун амали қарздор–шахси ҳуқуқӣ, эътироф карда намешавад»²⁸³.

Мо ба ақидаи мазкур розӣ шуда наметавонем, зеро гарчанде ҳолати мазкурро қонунгузори амалкунандаи маданӣ пурра танзим накарда бошад ҳам, вале аз моҳияти гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ маълум мегардад, ки дар чунин ҳолат шахси ҳуқуқӣ масъулиятро ба зимма дорад. Тибқи шартномаи маданӣ–ҳуқуқӣ шахси ҳуқуқӣ (қарздори асосӣ) дар асоси музднокӣ ва ё бемузд шахси дигарро, ки бо ӯ дар муносибатҳои меҳнатӣ қарор надорад, ба иҷрои уҳдадориҳояш ҷалб мекунад. Дар чунин сурат мо чунин меҳисобем, ки масъулият бояд пурра ба зиммаи шахси ҳуқуқӣ вогузор карда шавад. Аз ин рӯ, мувофиқи мақсад мебошад, ки ҳолати мазкур дар қонунгузорӣ пешбинӣ карда шуда, дар қонунгузори амалкунанда тағйирот ворид карда шавад. Бахусус пешниҳод карда мешавад, ки дар ҷумлаи якуми м.463 КМ ҚТ пас аз калимаҳои «кормандони қарздор» аломат ва калимаҳои «, инчунин шахсони дигаре, ки қарздор тибқи аҳдҳои маданӣ–ҳуқуқӣ дар иҷрои уҳдадориҳо ҷалб намудааст» ворид карда шаванд.

Дар асоси гуфтаҳои боло чунин мафҳуми гуноҳи шахси ҳуқуқӣ дар вайрон намудани уҳдадориҳои шартномавиро пешниҳод мекунем: гуноҳи шахси ҳуқуқӣ муносибати руҳии мақомоти шахси ҳуқуқӣ, кормандони мақомоти шахси ҳуқуқӣ ва шахсони дигаре, ки шахси ҳуқуқӣ дар иҷрои уҳдадориҳо ҷалб намудааст, хилофи талаботи қонунгузорӣ ва ё шартнома ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё

²⁸²Парванда иқтисодии №1-29/20/ Бойгонии суди иқтисодии шаҳри Душанбе.

²⁸³Ниг.: Бутенко Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств: дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2002. – С. 160.

беахтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии маданияи шахси ҳуқуқӣ мегардад.

Дар ҳуқуқи маданияи муосир мафҳуми аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ асоснокшудаи ҷавобгарии маданияи давлат вучуд надорад. Зимнан, фаъолияти ҳуқуқӣ дар иқтисодиёт бояд аз бунёди заминаи ҳуқуқи муосир, ки ин навъи муносибатҳои иҷтимоиро, яъне муносибатҳои моликиятро бо иштироқи давлат ба таври муассир танзим намояд, оғоз гардад.

Иқтисод танҳо дар сурате самаранок мешавад, ки низоми масъулияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор ташаккул ёфта, мавқеи фаъоли субъектҳои ҳуқуқ амалӣ карда шавад. Афзоиши ҳолатҳои ба ҷавобгарӣ кашидани мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор барои амали (беамалии) ғайриқонунӣ, инчунин ҷуброни зарари аз ин кирдор расонидашуда аз омилҳои инкишофи муносибатҳои ҳуқуқи маданияи шаходат медиҳад.

Ҷавобгарии маданияи давлат ҳамчун як навъ ҷавобгарии ҳуқуқӣ дорои тамоми сифатҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошад. Он аз амали давлат ҳамчун фактҳои ҳуқуқие ба миён меояд, ки ба поймол шудани ҳуқуқҳои субъективии шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ оварда мерасонад. Назарияи ҷавобгарии шахрвандии давлатро бисёр ҳуқуқшиносони ватанӣ меомӯзанд, ки масъалаҳои умумии субъекти ҳуқуқи маданияи давлат ва проблемаи масъулияти давлатро барои расонидани зарар дар бар мегиранд²⁸⁴.

Давлат ҳамчун субъекти муносибатҳои молумулкие, ки бо қонуни маданияи танзим мешаванд, баромад карда, бояд аз рӯи уҳдадорихои худ ҳангоми иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорихо ҷавобгар бошанд.

²⁸⁴Ниг.: Мхитарян, Ю.И. Гражданско–правовая ответственность государства перед индивидуальными предпринимателями и юридическими лицами - членами саморегулируемых организаций строительной отрасли за обеспечение сохранности и восстановление средств компенсационных фондов в случае банкротства российских кредитных организаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.agequal.ru/pdf/2016/416001.pdf> дата обращения: 07.04.2024г..

Поймол кардани ҳуқуқи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ боиси зарурати барқарор намудани ҳуқуқи вайроншуда мегардад. Давлат ҳамчун субъекти муносибатҳои молумулкии бо Конститутсияи ҚТ, Кодекси маданияи ҚТ танзимшаванда баромад мекунад ва барои уҳдадорихои худ дар ҳолати иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорихо, ки дар натиҷаи он ҳуқуқ ва манфиатҳои субъектҳои ҳуқуқ вайрон гардида, ба онҳо зарар расонда шудааст, масъулиятро ба зимма дорад.

Моҳияти ҷавобгарии маданияи давлат дар муносибати бошуурона ба эҳтиёҷоти иҷтимоии ташаккули қоидаҳои муассири ҳуқуқ, татбиқи амалҳои мақомоти давлатӣ, аз ҷумла тадбирҳои пешгирикунанда, ки ба пешгирии зарар нигаронида шудаанд, иборат аст. Асосҳои умумии ҷавобгарӣ барои расонидани зарар ҳам дар Конститутсияи ҚТ ва ҳам дар Кодекси маданияи ҚТ муқаррар карда шудаанд. Ба андешаи Раҳимзода М.З., дар Конститутсияи ҚТ (м. 32) ва Кодекси гражданин (м. 16, 1084-1085) (айни ҳол Кодекси маданӣ м. 15, 1194-1196 – Д.А.) принципҳои умумии масъулияти моддии давлат барои расонидани зарар хангоми амалӣ намудани ҳокимияти оммавӣ муқаррар гардидааст, ки асоси пайдо шудани ҳуқуқ ба ҷуброни зарар бошанд. Мақсади асосии ҷуброни зарари аз ҷониби давлат расонидашуда ин барқарор намудани ҳолати молумулкии соҳибкорон мебошад²⁸⁵.

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем, чунки тибқи талаботи қ. 1 м. 1189 КМ ҚТ зараре, ки бо амал (беамалӣ)-и ғайриқонунӣ ба шахс ё молу мулки шахси воқеӣ, шахси ҳуқуқӣ, давлат, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии худидорақунӣ расонда шудааст, бояд дар ҳаҷми пурра аз ҷониби шахсе, ки зарар расондааст, ҷуброн карда шавад.

Татбиқи ин муқаррарот имкон медиҳад, ки омилҳои коррупсионӣ дар сатҳи давлатӣ ва таъсири гурӯҳҳои ҷиноятӣ ба фаъолияти мақомоти

²⁸⁵Ниг.: Рахимов М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – С. 575.

давлатӣ кохиш ёбад. Аз ин рӯ, ҷавобгарии маданӣ-ҳуқуқии давлат дар ташаккули меъёрҳои муассири ҳуқуқ, татбиқи чораҳои пешгирикунанда, ки ба рафъи бесамарии онҳо ва пешгирии расонидани зарар ба субъектҳои ҳуқуқ нигаронида шудаанд, бояд аз самтҳои асосии мубориза бо коррупсия ва ғайри ин мақомоти давлатӣ бошанд. Чунин муқаррароти масъулият дар якҷанд меъёрҳои қонунгузори маданӣ мустаҳкам карда шудааст. Масалан, тибқи қ.1 м.134 КМ ҚТ давлат ё воҳиди маъмурию ҳудудӣ аз рӯйи уҳдадорихои худ бо молу мулк дар асоси ҳуқуқи моликият ба онҳо тааллуқдошта, ғайр аз молу мулке, ки танҳо дар моликияти давлат буда метавонанд ё ба шахси ҳуқуқии таъсисдодаи онҳо бо ҳуқуқи пешбурди хоҷагӣ ё идораи оперативӣ вобаста карда шудаанд, ҷавобгар мебошанд.

Тазаккур бояд дод, ки м. 135 КМ ҚТ хусусиятҳои ҷавобгарии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии маданиро пешбинӣ намуда, танзими ҳуқуқии онро ба қонун ҳавола намудааст. Муқаррароти мазкур²⁸⁶ аз ҷониби олимони чунин асоснок карда шудааст, ки ин меъёри қонунгузорӣ ба масунияти давлат дахл дорад. Ҳарчанд давлат дар муомилот дар асосҳои баробар иштирок менамояд, дар ҳолатҳои муайян зарурият ба масуният рӯи қор меояд, ки, албатта, набояд бемахдуд бошад²⁸⁷.

Масунияти давлатӣ имконнопазир будани амалигардонии ҳокимият аз ҷониби як давлат дар муносибати дигар давлат мебошад («баробар аз болои баробар ҳукмронӣ карда наметавонад»). Аз масуният, пеш аз ҳама, ҳуди давлат, мақомот ва амволи он истифода мебарад. Чунин намудҳои масунияти давлат ҷудо карда шудаанд судӣ, аз таъминоти пешакии даъво ва иҷроиши қарорҳои судӣ (арбитражӣ)²⁸⁸.

Зикр намудан бамаврид аст, ки кӯшиши маҳдудсозии масунияти давлат дар муносибатҳои тиҷоратӣ ё ҳуқуқии хусусии иштироккунанда

²⁸⁶ Қаблан меъёри мазкур дар моддаи 139 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон мустаҳкам шуда буд.

²⁸⁷Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. – С. – 376.

²⁸⁸Ниг.: Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ / Зери таҳрири Маҳмудов М.А. – Душанбе: ЭР-граф, 2009. – С. 278.

аввали асри XX анҷом дода шуд. Соли 1926 Конвенсияи Брюссел дар бораи ҳамоҳангсозии баъзе аз қоидаҳо оид ба масунияти киштиҳои давлатӣ қабул гардид. Созишномаи аввалине, ки масъалаҳои масунияти давлатиро, дар маҷмуъ танзим намудааст, Конвенсияи Аврупо оид ба масунияти давлатҳо аз соли 1972 мебошад.

То ҳол таҷрибаи ягонаи танзими масъалаи мазкур мавҷуд нест. Теъдоди муайяни давлатҳо, умуман, қонунгузорӣ дар бораи масуниятро надоранд ва айни замон ба амалияи судӣ тақия менамоянд. Бо мақсади аз байн бурдани ин норасоӣ ва муайян намудани қоидаҳои дақиқ ва яқхела оид ба масунияти давлат қабул кардани санади ягонаи универсалӣ зарур аст. Ин кӯшиш аз ҷониби Созмони Милали Муттаҳид низ анҷом дода шуд. Билохира, 2 декабри соли 2004 Ассамблеяи генералии Созмони Милали Муттаҳид «Конвенсия дар бораи масунияти юрисдиксионии давлатҳо ва моликияти онҳо»-ро қабул кард, ки он ба концепсияи масунияти функционалии давлати хориҷӣ асос меёбад. Конвенсияи мазкур то ҳол эътибори қонунӣ пайдо накардааст²⁸⁹.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон санади маҷмуии меъёрии ҳуқуқие, ки тартиби татбиқи масунияти юрисдиксиониро танзим намояд, вучуд надорад. Аз ин рӯ, қонунгузор ба принсипи эътирофи масунияти давлати хориҷӣ тақия намуда, танҳо имконияти даст кашидан аз масунияти юрисдиксиониро пешбинӣ намудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ, тартиб ва ҳолатҳои татбиқи масунияти юрисдиксионии давлати хориҷӣ ва моликияти онро Қонуни ҚТ «Дар бораи масунияти юрисдиксионии давлати хориҷӣ ва моликияти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон»²⁹⁰ муқаррар менамояд.

²⁸⁹Ниг.: Шоҳмурод Р., Раҷабзода Р. Масунияти юрисдиксионии давлат — тақозои замони муосир // [Захираи электронӣ] – Манбаи дастрасӣ: <https://sadoimardum.tj/ma-lisi-ol/masuniyati-yurisdiksiionii-davlat-ta-ozoi-zamoni-muosir/>. санаи муроҷиат 07.04.с.2024.

²⁹⁰Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масунияти юрисдиксионии давлати хориҷӣ ва моликияти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 15 марти соли 2023, тахти №1949 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/1183_tj.doc санаи муроҷиат 23.04.2024.

Ба сифати санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки м. 135 КМ ҚТ ба онҳо ҳавола намудааст, Қонуни ҚТ «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тиҷоратии хориҷӣ»²⁹¹ мисол шуда метавонад. Чунончи, тибқи м. 24 Қонуни мазкур, дар ҳолати аз ҷониби давлатҳои хориҷӣ қабул гардидани чораҳои вайронкунандаи манфиатҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ё манфиатҳои сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин дар ҳолати аз ҷониби ин давлат иҷро нагардидани уҳдадорихои қабулкардаи он аз рӯйи шартномаҳои байналхалқӣ дар назди Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад дар соҳаи фаъолияти тиҷоратии хориҷӣ тибқи меъёрҳои эътирофгардидаи байналхалқӣ дар доираи барои ҳимояи самараноки манфиатҳои иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва иштирокчиёни ватании фаъолияти тиҷоратии хориҷӣ зарурбуда чораҳои ҷавобӣ андешида, онҳоро амалӣ намояд.

Бо назардошти он ки мавзӯи матраҳшавандаи мо аз таҳлили гуноҳ иборат аст, тасмим гирифтём, ки масъулияти давлатро дар муносибатҳои дохилидавлатӣ баррасӣ намоем, зеро муқаррароти дар м. 135 КМ ҚТ ҷойдошта, асосан, ба муносибатҳои ҳуқуқии мадании самти хориҷӣ доштаи давлат мансуб мебошанд.

Тибқи м. 15 КМ ҚТ зиёне, ки дар натиҷаи амали (беамалӣ)-и ғайриқонунии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии худидоракунии ё шахсони мансабдори ин мақомот, аз ҷумла дар натиҷаи санади бар хилофи қонунгузорӣ қабулнамудаи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти маҳаллии худидоракунии ба шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ расонда шудааст, бояд аз ҷониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ё мақомоти дахлдор ҷуброн карда шавад.

Олимони ватанӣ шартҳои асосии фаро расидани ҷуброни зиён тибқи моддаи мазкури қонунгузорино таҳлил намуда, ба чунин хулоса омадаанд, ки барои товони зиён аз ҷониби сохторҳои оммавию ҳуқуқӣ мутобиқи қоидаҳои умумӣ шартҳои зайл заруранд: 1. Аз ҷониби

²⁹¹Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии фаъолияти тиҷоратии хориҷӣ» аз 3 сентябри соли 1999 // Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> санаи мурочиат 26.01.2024.

мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ё шахсони мансабдори онҳо содир намудани амали (беамалии) ғайриқонунӣ; 2. Дар субъектони муомилоти маданӣ мавҷуд будани зиён; 3. Мавҷуд будани робитаи сабабӣ байни рафтори ғайриқонунӣ ва зиёни бамиёномада; 4. Мавҷуд будани гуноҳи шахсе, ки ба вайронкунии ҳуқуқ роҳ додааст. Ҳангоми мавҷуд набудани ҳатто яке аз ин асосҳо зиёни бамиёномада товон карда намешавад, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад²⁹².

Ақидаи мазкурро Раҳимзода М.З. дастгирӣ намуда, баён намудааст, ки барои фаро расидани масъулияти давлат дар муносибатҳои ҳуқуқӣ–маданӣ мавҷудияти шартҳои умумӣ басанда намебошад ва барои фаро расидани ҳуқуқ ба ҷуброни зарар ба ғайр аз шартҳои умумӣ боз шартҳои махсуси зерин зарур мебошанд: вазъи ҳуқуқии зараррасон ва хусусиятҳои фаъолияти он²⁹³. Ба андешаи муаллиф, шартҳои махсуси зикршуда танҳо ба давлат ҳамчун субъекти муносибатҳои маданӣ хос мебошад.

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем, зеро тавре муаллиф таъкид намудааст, моҳияти шартҳои махсус имконият медиҳад, ки, яқум, субъекти мушаххаси ҳуқуқвайронкунанда ва, дуюм, соҳаи фаъолияти ҳуқуқвайронкунанда муайян карда шавад.

Ба андешаи Кирилова Н.А., масъулияти ҳуқуқӣ–мадании давлат дорои хусусиятҳои зерин мебошад: хусусиятҳои молумулкӣ; масъулияти ҳуқуқвайронкунанда дар назди ҷабрдида; мутобиқати андозаи масъулият бо андозаи зарари расонидашуда; масъулияти баробар барои ҳуқуқвайронкунониҳои якхела²⁹⁴.

Хусусиятҳои зикргардида, ба андешаи мо, барои тамоми субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ маданӣ як хел татбиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, ба

²⁹² Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Ҳ., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Чумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. – С. 63-64;

²⁹³ Ниг.: Раҳимов М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – С. 577.

²⁹⁴ Ниг.: Кирилова Н.А. Гражданско-правовая ответственность государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2003. – С. 15.

хулосае омадан мумкин аст, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ–мадании давлат бо дигар субъектони муносибатҳои маданӣ яқранг буда, дар ҳалли масъалаҳои ҷавобгарии моддӣ принципҳои ҳокимияти давлат ба назар гирифта намешаванд.

Таҷрибаи судӣ нишон медиҳад, ки бинобар сабаби бо амали мақомоти ҳокимияти давлатӣ расонидани зарар мақомоти давлатӣ дар суд ба сифати ҷавобгар баромад намуда, зарари аз ҷониби мақомоти давлатӣ расонидашуда ҷуброн карда шудааст.

Яъне дар ин ҳолат давлат ва мақомоти он бо иштирокчиёни муносибатҳои маданӣ дар муносибатҳои шартномавӣ қарор надошта, зимни амалӣ намудани фаъолияти мақомоти давлатӣ зарар ба миён омадааст.

Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки амал ва ё беамалии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо низ яке аз асосҳои фаро расидани масъулияти давлат ба ҳисоб меравад. Раҳимзода М.З. амал ва ё беамалии зерини мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳоро ҳамчун вайрон кардани ҳуқуқҳои маданӣ эътироф намудаанд: 1. Вазифаҳои худро иҷро накардани мақомоти ҳокимияти давлатӣ; 2. Вазифаҳои худро ба таври дахлдор иҷро накардани онҳо; 3. Суистифодаи ваколат ва ё баромадан аз ҳадди ваколатҳои мансабии мақомоти ҳокимияти давлатӣ²⁹⁵.

Ақидаи мазкур пурра қобили дастгирӣ мебошад. Инчунин, мехоҳем, таъкид намоем, ки амали мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо низ ҳамчун асоси ба миён омадани масъулияти ҳуқуқӣ–мадании мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар ҚТ баромад мекунад. Чунончи, тибқи м. 12 КМ ҚТ суд метавонад санади ғайримеъёрии мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии худидоракунӣ ва ташкилотҳои дигар, инчунин, дар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ санадҳои меъёриеро, ки ба қонунгузорӣ мувофиқ нестанд ва

²⁹⁵ Ниг.: Раҳимов М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – С. 578.

ҳуқуқҳои маданият манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи шахсони воқеӣ ё ҳуқуқиро вайрон мекунад, безътибор эътироф намояд. Ҳангоми аз ҷониби суд безътибор дониста шудани санад ҳуқуқи вайронгардида бояд барқарор карда шавад ё ба тарзҳои дигари дар моддаи 11 ҳамин Кодекс пешбинигардида ҳимоя гардад.

Таҳлили якҷанд садаҳои судӣ доир ба масъалаи мазкур мувофиқи мақсад мебошад. Масалан бо ҳалномаи Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 феввали соли 2020 аризаи даъвогии хоҷагии деҳқонии «Б.»-и ноҳияи Рашт нисбат ба хоҷагии деҳқонии «П.-Р.», Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Рашт ва Кумитаи идораи замини ноҳияи Рашт дар бораи безътибор донистани Қарори Раиси ноҳияи Рашт аз 3 ноябри соли 2016, таҳти №804, сертификати ҳуқуқи истифодаи замин аз 3 ноябри соли 2016, дараҷаи А№0034183 қонун карда шудааст. Қарори Раиси ноҳияи Рашт аз 3 ноябри соли 2016, таҳти №804 «Дар бораи ҷудо намудани қитъаи замин барои ташкил намудани хоҷагии деҳқонии «П.-Р.»» ва сертификати ҳуқуқи истифодаи замин аз 3 ноябри соли 2016, дараҷаи А№0034183 қисман дар қисми 0,40 га қитъаи замини хоҷагии деҳқонии «Б.» безътибор дониста шудааст.

Зимни муҳокимаи парванда муайян гардидааст, ки талаботи Қоидаҳои ҷудо кардани қитъаҳои замин барои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 сентябри соли 2005, таҳти №342 тасдиқ карда шудааст, ҳангоми вобаста намудани қитъаи замин барои ташкили хоҷагии деҳқонии «П.-Р.» аз ҷониби мутахассисони мақомоти заминсозӣ ба таври дақиқ риоя карда нашудааст. Пеш аз вобаста намудани қитъаи замин санади интихоби қитъаи замин тартиб дода, ҳамсарҳади он муайян карда нашудааст, ки дар натиҷа қитъаи замини хоҷагии деҳқонии «Б.» ба хоҷагии деҳқонии «П.-Р.» дохил карда шудааст²⁹⁶.

Омӯзиши парвандаи мазкур нишон медиҳад, ки дар муносибатҳои ҳуқуқии баҳсии хоҷагиҳои деҳқонии «П.-Р.» ва «Б.» вайронкунии

²⁹⁶ Парвандаи иқтисодии №1-15/20// Бойгонии Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

талаботи қонунгузории замин чой дорад ва гуноҳи мақомоти мазкур дар он зоҳир гардидааст, ки қабл аз қабули Қарори Раиси ноҳияи Рашт аз 3 ноябри соли 2016 таҳти №804 санади интихоби қитъаи замин тартиб дода, ҳамсарҳади он муайян карда нашудааст. Яъне дар ин ҳолат гуноҳи мақомот дар шакли амал – қабули қарор, ифода мегардад.

Мисоли дигар: ҳалномаи Суди иқтисодии вилояти Хатлон аз 21 июли соли 2023 аризаи саҳмдорони хоҷагии деҳқонии «М.»-и ноҳияи Қубодиён Э.А.Т. ва Э.Ш.А. нисбат ба Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Қубодиён ва Кумитаи идораи замини ноҳияи Қубодиён дар бораи беамалии Кумитаи идораи замини ноҳияи Қубодиён дар бораи ҷудо намудани қитъаи замин дар майдони 0,576 га қонеъ карда шуда, беамалии Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Қубодиён ва Кумитаи идораи замини ноҳияи Қубодиён, ки дар баррасӣ накардан ва надодани ҷавоби дахлдори аризадихандагон Э.А.Т. ва Э.Ш.А. ба Раиси ноҳияи Қубодиён ва Кумитаи идораи замини ноҳияи Қубодиён зоҳир мегардад, ғайриқонунӣ эътироф карда шудааст. Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Қубодиён ва Кумитаи идораи замини ноҳияи Қубодиён уҳдадор карда шудаанд, ки дар муддати 10 рӯз дархости аризадихандагонро баррасӣ намуда, дар доираи талаботи қонунгузорӣ ба Э. А.Т. ва Э.Ш.А. ҷавоби дахлдор ирсол намоянд.

Зимни муҳокимаи парванда муайян гардидааст, ки аз давраи мурочиати аризадихандагон ба Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Қубодиён ва Кумитаи идораи замини ноҳияи Қубодиён муддати зиёда аз 1 сол сипари шудааст. Дар ин давра Мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии ноҳияи Қубодиён дар бораи қонеъ ва ё рад намудани дархости аризадихандагон ҷиҳати вобаста намудани қитъаи замин қарори дахлдор қабул накардааст. Аз ҷониби Кумитаи идораи

замини ноҳияи Қубодиён бошад, парвандаи заминсозӣ омода карда нашудааст²⁹⁷.

Дар ҳолати мазкур гуноҳи мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар шакли беамалӣ намудан дар иҷрои вазифаҳои хизматӣ зоҳир мегардад.

Иштироки давлат ва мақомоти он дар муносибатҳои шартномавӣ низ истисно нест. Яъне давлат дар симои мақомоти давлатӣ бо иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданӣ дар муносибатҳои шартномавӣ қарор дошта, барои вайрон гардидани меъёрҳои шартномавӣ ва муқаррар намудани гуноҳи мақомоти давлатӣ ҳамчун иштирокчиӣ муносибатҳои маданӣ ба ҷавобгариӣ маданӣ кашида шудааст.

Ҳолатҳои мазкурро мавриди муҳокимаронӣ ва баҳодихӣ қарор дода, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар фарқият аз дигар субъектони муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқӣ масъулияти давлат самтҳои васеътарро дар бар мегирад.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ баҳсҳои ҳуқуқиро соҳибхитиёрии давлат дар муносибатҳои ҷавобгариӣ маданӣ-ҳуқуқӣ ба миён овардааст. Ба андешаи Кирилова Н.А. амалӣ шудани ғояи масъулияти давлатӣ ба монанди шудани хусусияти соҳибхитиёрии давлат оварда мерасонад. Ба назар чунин менамояд, ки аз сабаби аҳаммияти махсусе, ки ба соҳибхитиёрии давлат дода мешавад, чунин «монета»-ро баргараф кардан мумкин нест.²⁹⁸

Ба андешаи мазкур розӣ шудан ғайриимкон аст, зеро иштирокдорони муносибатҳои бо қонунгузориӣ маданӣ танзимшаванда шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти ҳокимияти давлатӣ, воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ, мақомоти маҳаллии худидоракунӣ мебошанд (қ. 3 м. 2 КМ ҚТ), ки ба принципҳои баробарии иштирокдорони муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ, дахлнопазирии моликият, озодии шартнома, номумкин будани даҳлати худсаронаи

²⁹⁷ Парвандаи иқтисодии №1-251/23/ Бойғонии Суди иқтисодии вилояти Хатлон

²⁹⁸ Ниг.: Кирилова Н.А. Гражданско-правовая ответственность государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2003. – С. 12.

ягон шахс ба корҳои хусусӣ, зарурати амалисозии бемонесаи ҳуқуқҳои маданӣ, таъмини барқарор намудани ҳуқуқҳои вайронгардидаи маданӣ ва ҳимояи судии ҳуқуқи манфиатҳо асос меёбанд (қ. 1 м. 3 КМ).

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муносибатҳои бо қонунҳои маданӣ танзимшаванда бо иштирокчиёни дигари ин муносибатҳо дар асоси баробар иштирок менамояд. Мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ дар доираи салоҳияти худ, ки бо санади қонунӣ, низомномаҳо ва ё санади дигари муайянкунандаи ҳолати ҳуқуқии ин мақомот муқаррар гардидааст, метавонад аз номи ҚТ бо молу мулки худ дорои ҳуқуқи ухдадорихои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкиро ба даст оварда, татбиқ намоянд ва дар суд баромад кунанд²⁹⁹.

Бо назардошти он ки м. 9 Конститутсияи ҚТ таъзияи ҳокимияти давлатиро ба ҳокимияти қонунгузор, иҷроия ва судӣ муайян намудааст, мо чунин мешуморем, ки тамоми мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии шаҳраку деҳот, ки дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ иштирок намудаанд, чун дигар иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ масъулияти моддӣ дорад.

Гуфтаҳои боло ва таҳлили масъалаи баррасишаванда имконият медиҳад, ки ба чунин хулосаҳои илмӣ ноил гардем:

1. Ҷавобгарии маданияи давлат маҷмуи оқибатҳои барои давлат манфие мебошад, ки бинобар вайрон кардани ухдадорихои шартномавӣ ё расонидани зарар ба шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ ба вучуд меояд.

2. Гуноҳи давлат муносибати руҳии мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдори онҳо доир ба кирдори (амал ё беамалии) хилофи талаботҳои қонунгузорӣ ва ё шартнома ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии маданияи ҚТ ва воҳидҳои марзиву ҳудудии он мегардад.

3. Қонунгузории амалкунандаи ҚТ якчанд шаклҳои иштироқи давлат дар муносибатҳои ҳуқуқӣ-маданиро пешбинӣ намудааст, ки аз

²⁹⁹Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 43.

инҳо иборат мебошанд: якум, давлат ба воситаи мақомоти худ дар муомилоти маданӣ амал мекунад, ки дар ин ҳолат мақоми шахси ҳуқуқиро доро будани мақомоти давлатӣ аҳаммияти ҳуқуқӣ надорад. Амали мақомоти давлатӣ дар ин муносибатҳои ҳуқуқӣ бо амали давлат муайян карда мешавад, аз ин рӯ, масъулияти маданӣ бевосита ба зиммаи давлат гузашта мешавад. Мутобиқи ин шакл муносибатҳои байни мақомоти давлатӣ ва давлат бо иштирок дар уҳдадорихо дар натиҷаи зараре, ки аз амалҳои ҳокимият ба миён меоянд, бунёд мегардад; дар мавридҳои, ки аз номи давлат иштирок кардан дар муомилоти маданӣ аз салоҳияти мақомоти дахлдори давлатӣ бармеояд; дуюм, давлатро дар муомилоти маданӣ шахсони ҳуқуқии давлатӣ (муассисаҳо, корхонаҳои воҳидӣ) намояндагӣ мекунанд. Давлат дар чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ бавосита иштирок мекунад. Чунин шакли иштироки давлат дар муносибатҳои ҳуқуқӣ–маданӣ паҳнгардида мебошад.

2.2. Гуноҳи соҳибкорони инфиродӣ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданӣ

Васеъ намудани мустақилияти субъектони фаъолияти соҳибкорӣ, инчунин мустаҳкам намудани ҷавобгарии моддии онҳо самт муҳимми танзими шартномавии муносибатҳои ҳуқуқӣ мебошад.

Тавре дар боло зикр гардида, будем фаъолияти соҳибкорӣ фаъолияте мебошад, ки ба таваккали шахс асос меёбад. Бинобар ин, ба андешаи Раҳимзода М.З., татбиқи ҷавобгарӣ омили асосӣ барои аз байн бурдани оқибатҳои манфӣ дар уҳдадорихои шартномавӣ мебошад³⁰⁰.

Қонунгузори амалкунандаи ҚТ мафҳуми расмии соҳибкори инфиродиро муқаррар намуда, онро дар якҷанд санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ мустаҳкам намудааст. Чунончи, тибқи қ. 1 м. 24 ҚТ шахсони воқеӣ метавонанд аз лаҳзаи бақайдгирии давлатӣ ба сифати соҳибкори

³⁰⁰Ниг.: Раҳимов М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву. – Душанбе: Бухоро, 2014. – С. 502.

инфиродин бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул шаванд, агар қонун тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад.

Инчунин, тибқи талаботи қ. 7 м. 14 Кодекси андози ҚТ³⁰¹, соҳибкори инфиродин - шахси воқеие, ки фаъолияти соҳибкориро бе таъсис додани шахси ҳуқуқӣ дар асоси патент ё шаҳодатнома амалӣ менамояд.

Аз мазмуни меъёри қонунгузорӣ маълум мегардад, ки аломати асосии соҳибкори инфиродин ин таҳти таваккал ва масъулияти моддии худ амал намудани он ба ҳисоб меравад.

Дар ҚМ ҚТ меъёри махсусе, ки масъулияти соҳибкорони инфиродиро танзим намоед, вуҷуд надорад. Аммо дар Кодекси мазкур оид ба андозаи масъулияти шахрвандон (м. 25) ва шахсони ҳуқуқӣ (м. 57) муқаррарот мавҷуд аст.

Тибқи қ. 1 м. 25 ҚМ ҚТ шахси воқеӣ аз рӯйи уҳдадорихои худ бо тамоми молу мулки ба ӯ тааллуқдошта ҷавобгар аст, ба истиснои молу мулке, ки мутобиқи қонунгузорӣ ба он рӯёниш нигаронида намешавад. Молу мулке, ки мутобиқи қонунгузорӣ ба он рӯёниш нигаронида намешавад, дар м. 432 Кодекси муурофиавии маданияи ҚТ³⁰² пешбинӣ шудааст.

Ба ҷавобгарии маданияи соҳибкорони инфиродин муқаррароти м.25 ҚМ ҚТ татбиқ карда мешавад. Аммо тазаққур бояд дод, ки ҷавобгарии маданияи субъектони маданӣ дорои якчанд хусусиятҳои худ мебошанд. Хусусияти ҷавобгарии маданияи соҳибкорони инфиродин дар он зоҳир мегардад, ки новобаста аз мавҷудияти айб, агар исбот накунад, ки иҷрои матлуби уҳдадорӣ дар натиҷаи неруи рафънопазир, яъне дар ҳамон шароити фавқулода ва пешгиринашаванда имконнопазир гаштааст, ҷавобгариро ба зимма дорад (қ. 4 м. 462 ҚМ).

Ба ғайр аз ин, нисбат ба соҳибкорони инфиродин дар қонунгузорию амалкунанда талаботи саҳттар пешбинӣ шудааст (масалан, м.м.363 ва

³⁰¹ Кодекси андози Қумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2023, таҳти №1844 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/1918_tj.doc санаи мурочиат 15.03.2024.

³⁰² Кодекси муурофиавии маданияи Қумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, таҳти №341 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> санаи мурочиат: 24.04.2024.

371 КМ). Бинобар ин, соҳибкорони инфиродӣ нисбат ба шахрвандон масъулияти зиёдтар доранд.

Ба андешаи Зверева Е.А., «хусусияти асосии муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ бо амалисозии ҷаъолияти соҳибкорӣ дар он зоҳир мегардад, ки танҳо далели вайрон кардани уҳдадориҳо аз ҷониби қарздор маънои онро дорад, ки кредитор ҳуқуқ дорад ҷуброни зарари расонидашуда ё татбиқи чораҳои дигари ҷавобгариро нисбат ба қарздор талаб намояд»³⁰³.

Мувофиқи андешаи Гусева Т.А. ва Ларина Н.В., соҳибкори инфиродӣ бо тамоми молу мулки ба ӯ тааллуқдошта новобаста аз гуноҳаш, ки бо таҷрибаи судӣ тасдиқ шудааст, масъулияти маданӣ дорад³⁰⁴.

Нисбат ба ҷаъолияти соҳибкории шахсони воқеӣ, ки бе таъсиси шахси ҳуқуқӣ амалӣ мегардад, мутобиқан қоидаҳои Кодекси маданӣ, ки ҷаъолияти ташкилотҳои тиҷоратиро танзим менамоянд, татбиқ мегарданд (қ. 2 м. 24 КМ). Тавре маълум аст, шахси ҳуқуқӣ аз рӯи уҳдадориҳои худ бо тамоми молу мулкаш ҷавобгар аст.

Аз ин рӯ, Семеусов В. чунин андеша дорад, ки баъзе шахрвандон мақсад доранд, ки шахсияти худро дар паси мақоми шахси ҳуқуқӣ пинҳон кунанд, зеро бо ин роҳ муассисон таваккали моликияти худро маҳдуд мекунанд, барои уҳдадориҳо худи шахси ҳуқуқӣ масъул мебошад³⁰⁵.

Мо низ ҷонибдори ақидаи мазкур мебошем, зеро нафари шахсони ҳуқуқиро ташкил намуда, бо ин васила доираи масъулияти худро маҳдуд мегардонад. Аз ин рӯ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки татбиқи маҷмуии муқаррароти м.м. 24-25 ва 462 КМ нисбат ба ҷаъолияти соҳибкории шахрвандон масъулияти соҳибкорони инфиродиро нисбат

³⁰³Ниг.: Зверева Е.А. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств / Е.А. Зверева // Право и экономика. – 1998. – №11 – С. 4-7.

³⁰⁴Ниг.: Гусева Т.А., Ларина Н.В. Индивидуальный предприниматель: от регистрации до прекращения деятельности / Т.А. Гусева, Н.В. Ларина. – Изд. третье, перераб. и доп.: – М.: ЗАО Юстицинформ, 2005. – 303 с.

³⁰⁵Ниг.: Семеусов В. Особенности статуса индивидуального предпринимателя / В. Семеусов // Российская юстиция. – 2003. – №3. – С. 16-17.

ба шахсоне, ки ба соҳибкорӣ машғул нестанд ва муассисони (иштирокчиёни) шахси ҳуқуқӣ ба таври қонуан саҳтгар муқаррар менамояд, аммо ҳолати мазкур на ҳамеша самаранок мебошад.

Қоидаи умумии ҷавобгарии баландтари соҳибкор нисбат ба дигар иштирокчиёни муомилоти амвол маънои онро надорад, ки маблағи товони ҷуброншаванда ё маблағи ҷарима барои соҳибкор нисбат ба шахсоне, ки дорои ҳуқуқи шабеҳи он нестанд, зиёдтар бошад³⁰⁶. Дар баробари ин ташкилоти тиҷоратӣ ва соҳибкори инфиродӣ субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ буда, дар як вақт дар бозор амал мекунанд, ки бинобар ин муносибати якхела ба уҳдадорҳои онҳо мантиқӣ мебошад.

Воробев Ю.А. ақидаи дорои аҳаммиати амалидоштаро пешниҳод намудааст, ки тибқи он вазъи кунунии масъулияти амволии соҳибкорои инфиродӣ ба ҷудо нашудани молу мулк, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ ва бо ҳадафҳои шахсӣ истифода мешаванд, алоқаманд аст³⁰⁷. Бояд дар назар дошт, ки м.25 КМ ҚТ на танҳо молу мулк, ки соҳибкор дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода мекунад, балки молу мулкero, ки ба эҳтиёҷоти шахсиаш истифода мекунад, муқаррар намудааст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ борҳо чунин ақида баён шудааст, ки ин ҳолат кафолати аз ҷониби соҳибкор истифода бурдани тамоми неруи зеҳнӣ ва ҷисмонии худ барои фаъолияти самаранокӣ соҳибкорӣ мебошад³⁰⁸.

Ҳолати дар қонунгузорӣ муқаррар нагардидани фарқият ва ё номгӯи молу мулки шахси воқеӣ, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешаванд ва молу мулки шахсе, ки ба эҳтиёҷоти шахсӣ истифода мешаванд, дар адабиёти ҳуқуқӣ ақидаҳои зиёдро ба миён овардааст. Масалан, Зверева Е.А., Чугунова М., Фоков А.П. ва Коротеский Ю. чунин мешуморанд, ки дар Кодекси граждани Федератсияи Россия

³⁰⁶Ниг.: Попов А.А. Обстоятельства, влияющие на увеличение размера имущественной ответственности предпринимателя / А.А. Попов // Право и экономика. – 2000. – №10. – С. 67-77.

³⁰⁷Ниг.: Воробьев Ю.А. Кто не рискует - тот не пьет шампанское. А кто рискует – того штрафуют / Ю.А. Воробьев // Предприниматель без образования юридического лица. ПБОЮЛ. – 2005. – №6. – С. 70–83.

³⁰⁸Ниг.: Чугунова М. Как стать предпринимателем без образования юридического лица // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akzia.ru/politics/27-09-2002/460.html>). дата обращения: 13.04.2024г.

муқаррароте мавҷуд нест, ки тибқи он вазъи молу мулки шахс муайян карда шавад, яъне дар қонунгузорӣ меъёри муайянкунандаи он, ки кадом молу мулк дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешавад ва кадом молу мулк дар эҳтиёҷоти шахсии соҳибкори инфиродӣ истифода мешавад, вучуд надорад³⁰⁹.

Мо ба ақидаи мазкур пурра розӣ буда наметавонем, зеро тавре зикр карда шуд, дар м.432 КММ ҚТ номгӯи молу мулки шахрвандон, ки тибқи ҳуҷҷатҳои иҷро онҳоро ситонидан мумкин нест, муқаррар карда шудааст, ки аз инҳо иборат аст:

- бинои истиқоматӣ бо иморатҳои хоҷагидорӣ ё қисми алоҳидаи он, агар қарздор ва оилаи ӯ дар он ҷо муқимӣ зиндагӣ кунанд, инчунин қитъаи замин, ки дар он иморатҳо ҷойгиранд, ба истиснои ҳолате, ки қарзи барои сохтани хона додаи бонк ситонида мешавад ё хона ба гарав гузошта шудааст;

- хонаи истиқоматии хусусигардонидашуда ё як қисми он дар доираи меъёри ҳадди ақали майдони истиқоматӣ, ки барои ҳамин маҳал муқаррар гардидааст, агар қарздор ва оилаи ӯ дар он ҷо муқимӣ зиндагӣ кунанд, ба истиснои ҳолате, ки агар қарзи барои сохтани хонаи истиқоматӣ додаи бонк ситонида мешавад ё хонаи истиқоматӣ ба гарав гузошта шуда бошад;

- қитъаи замин ё як қисми он, ки ба хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) мансуб мебошад, инчунин қитъаи замини барои пешбурди хоҷагии наздихавлигӣ зарурӣ дар ҳаҷми ҳадди ақале, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба замин пешбинӣ намудааст;

- аз шахсоне, ки шугли асосиашон кишоварзӣ (фермерӣ) мебошад, иморатҳои ёрирасон ва ҳайвоноти хонагӣ ба миқдоре, ки барои

³⁰⁹Ниг.: Лехтинен Л. Правовые формы предпринимательства на основе Гражданского кодекса России / Л. Лехтинен // Хозяйство и право. – 1995. – №8. – 60.; Зверева Е. Индивидуальные предприниматели. Индивидуальный статус предпринимателя-гражданина / Е.А. Зверева // Право и экономика. – 1998. – №6. – 18-19; Чугунова М. Как стать предпринимателем без образования юридического лица // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akzia.ru/politics/27-09-2002/460.html>. дата обращения: 13.04.2024г.; Фоков А.П. Имущественная ответственность в российском гражданском праве (анализ теории и практики, реальность и перспективы) / А.П. Фоков // Банковское право. – 2004. – №1. – С. 57-64.; Коротецкий Ю. Без лица / Ю. Коротецкий // «Эксперт». – 2004. – №7. – С. 64-67.

конеъгардони эҳтиёҷоти ҳадди ақали оилаи онҳо заруранд;

- хӯрокаи барои чорво, ки то ҷамъоварии хӯрокаи нав ё то давраи ба чарогоҳ баровардани чорво зарур аст;

- аз шахсоне, ки шуғли асосиашон кишоварзӣ (фермерӣ) мебошад, тухмие, ки барои кишти навбатӣ зарур аст;

- асбобу анҷоми хона, сару либос, ки барои қарздор ва шахсони таҳти парасториаш қарордошта заруранд; асбобу анҷоми барқии маишӣ, ба истиснои ду ва зиёда адад мавҷуд будани онҳо; сару либос, пойафзол, либоси тағ, раҳти хоб, асбобу анҷоми ошпазхона; сару либоси кӯдакона;

- озуқаворӣ ба миқдоре, ки барои қарздор ва аъзои оилаи ӯ то ҳосили нав заруранд, агар шуғли асосии қарздор кишоварзӣ (фермерӣ) бошад ва дар ҳолатҳои дигар маҳсулоти хӯрокворӣ ва маблағи умумӣ дар ҳаҷми на камтар аз сад ҳадди ақалли музди меҳнат (дар рӯзи нигоҳ доштани маблағ) барои қарздор ва шахсони таҳти парасториаш қарордошта;

- сӯзишворие, ки ба оила барои таомпазӣ ва гарм кардани бинои истиқоматӣ дар ҷараёни мавсими гармидиҳӣ зарур аст;

- ашё, асбобу анҷоми аёни, китоб, ки барои идомаи шуғли касбии қарздор заруранд (ба истиснои асбобу анҷоми, ки аз маводи қиматбаҳо таҳия шудаанд, инчунин, арзишҳои таърихӣ бадеӣ дар сурате, ки агар қарздор бо ҳалнома аз ҳуқуқи шуғл ба фаъолияти дахлдор маҳрум карда шуда бошад ва ҳангоме ки агар асбобу анҷоми зикргардидаро ӯ барои машғулият ба касби ғайриқонунӣ истифода барад;

- воситаи нақлиёте, ки махсус барои ҳаракати маъҷубон таъин гардидааст;

- ҷоизаҳо, нишону медал ва дигар нишонҳои фарқкунанда, ки қарздор бо онҳо сарфароз гардидааст.

Фозилов Н.Н. қайд менамояд, ки молу мулкери, ки нисбатан анҷом додани ситониш мумкин нест, иммунитетии молумулкӣ меноманд³¹⁰.

³¹⁰Ниг.: Тафсири Кодекси муҳофизати граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: «ЭР-граф». 2013. – С. 767.

Муқаррар намудани иммунитети молу мулкӣ аз хусусиятҳои молу мулк, таъиноти он, нишонаҳои субъекте, ки соҳиби молумулк мебошад, вобаста мебошад.

Бинобар ин, хулоса намудан мумкин аст, ки он молумулке, ки дар дар м.432 КММ ҚТ зикр карда шудааст, молу мулки эҳтиёҷоти шахсии соҳибкори инфиродӣ буда, он молу мулке, ки дар номгӯи мазкур пешбинӣ нашудааст, молу мулки дар фаъолияти соҳибкори инфиродӣ истифодашаванда мебошад.

Таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ имконият медиҳад, ки ба чунин хулоса оем: фарқияти асосии ҷавобгарии мадании шахси воқеӣ ҳамчун соҳибкори инфиродӣ аз ҷавобгарии шахси воқеӣ, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул нест, хусусияти шартномавӣ доштани ҷавобгарӣ ба ҳисоб меравад. Яъне танҳо аз муносибатҳои шартномавӣ ҷавобгарии мадании соҳибкори инфиродӣ ба миён омада метавонад, зеро зараре, ки аз муносибатҳои ғайришартномавӣ (делектӣ) ба миён омадааст, хусусияти шахсӣ дошта, ба амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ алоқамандӣ надорад.

Асоси ҷавобгарии мадании соҳибкорони инфиродӣ дар м.м. 453 ва 462 КМ ҚТ пешбинӣ шудааст.

Тибқи қ. 1 м. 453 КМ ҚТ қарздоре, ки уҳдадориро вайрон кардааст, бояд ба кредитор зиёни дар натиҷаи вайрон кардани уҳдадорӣ расондари пардохт намояд. Ҷуброни зиён оид ба уҳдадорихо, ки бо ноустуворона таъмин шудааст, мутобиқи қоидаҳои пешбининамудаи моддаи 454 ҳамин Кодекс муайян карда мешавад.

Уҳдадорихо дар асоси шартномаҳо, расондани зарар ва асосҳои дигари пешбининамудаи қонунгузорӣ ба вучуд меоянд. Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки барои фарорасии ҷавобгарии шартномавии маданӣ далели бастании шартнома бо риояи тамоми талаботи қонун оид ба шакл, ва субъекти ҳуқуқии тарафҳои он шарт зарурӣ мебошад. Дар сурати мавҷуд набудани шартнома ва ё безътибор будани он уҳдадорӣ вучуд дошта наметавонад.

Фарқияти таркиби субъективии уҳдадории шартномавӣ, яъне муайян кардани далели иштироки соҳибкори инфиродӣ дар муносибатҳои шартномавӣ муҳим аст. Масалан, ҳангоми муайян кардани гуноҳ, он дар ҳама ҳолатҳо ва дар муносибатҳо бо иштироки соҳибкорон ба назар гирифта мешавад. Ҷавобгарии соҳибкори инфиродӣ ва талаботи зиёд нисбат ба ӯ ҳамчун иштирокчии касбии бозор аз масъулияти тарафҳо дар муомилоти истеъмолӣ (шахсӣ) фарқ мекунад. Ба андешаи Зверева Е.А., асосҳои ҷавобгарии шартномавии соҳибкорони инфиродӣ: далели вайрон кардани уҳдадории шартномавӣ, робитаи сабабӣ байни факти вайронкунӣ ва рафтори соҳибкор, кирдори ғайриқонунии соҳибкор мебошанд³¹¹.

Қонунгузории амалкунанда ва амалияи судӣ нишон медиҳад, ки дар муайян намудани гуноҳи соҳибкорони инфиродӣ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ принсипи ҷавобгарии мутлақи соҳибкор, ки фавран татбиқ намудани чораҳои ҷавобгарии молумулкиро нисбат ба вайронкунандаи шартнома пешбинӣ менамояд, нақши муҳим дорад. Сабаби даст кашидан аз принсипи гунаҳгорӣ ва мавҷудияти зарар ҳамчун асос барои ҷавобгарии соҳибкор аз ҳолати ҳуқуқӣ ва вазъи ҳуди соҳибкори инфиродӣ вобаста мебошад. Давлат нақши бартаридоштаи ҳудро дар муносибатҳои шартномавӣ, муқаррар намудани озодии шартнома ва барҳам додани «парасторӣ»-и субъектҳои соҳибкорӣ гум кардааст, зеро принсипи озодии шартнома маънои озодии соҳибкорони инфиродӣ дар бастани шартнома ва муқаррар намудани ҳуқуқи уҳдадорихои маданиро дорад³¹².

Ба таври ҳатмӣ дар шакли ҳаттӣ бастани шартномаҳо дар фаъолияти соҳибкорӣ шаҳодати масъулияти баландтари соҳибкорони инфиродиро ифода мекунад. Ҳангоми муайян намудани асоси ҷавобгарии мадании соҳибкорони инфиродӣ муайян намудани алоқаи

³¹¹Ниг.: Зверева Е.А. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/comm/7829>. дата обращения: 12.04.2024г..

³¹²Ниг.: Курбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И. Асари зикршуда. – С. 18.

сабабии байни кирдор ва оқибати он муҳим мебошад. Муқаррар кардани ҳолатҳои мазкур бо он асос муҳим мебошад, ки: а) зарари бевосита ва зарари бавосита фарқ карда мешаванд; б) казус, яъне тасодуфан вайрон кардани уҳдадорӣ, ки масъулият барои он ба зиммаи вайронкунанда гузошта шудааст, агар вай соҳибкор бошад, аз ҳолатҳои рафънопазир, ки сабаби вайрон шудани уҳдадории шартномавӣ гардида, аз масъулият озод мекунад, муайян карда мешавад; в) гуноҳи кредитор муайян карда мешавад.

Таҳлили қонунгузории амалкунандаи ҚТ нишон медиҳад, ки асоси ҷавобгарии соҳибкорони инфиродӣ ба ғайр аз қонунгузории маданӣ боз дар дигар қонунгузорӣ низ пешбинӣ шудааст.

Масалан, тибқи талаботи қ.1 м. 184 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон³¹³, ҷавобгарии моддии тарафҳои шартномаи меҳнатӣ ҳангоми расонидани зарар ба тарафи дигари шартнома дар натиҷаи кирдори (ҳаракат, беҳаракатии) ғайриқонунии гунаҳгоруна ба вучуд меояд, агар Кодекси мазкур ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошанд.

Яъне, қонунгузории меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон асоси ҷавобгарии моддии тарафҳои шартномаи меҳнатиро ҷой доштани зарари воқеии моддӣ, кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) ғайриқонунӣ ва гуноҳ эътироф намудааст³¹⁴.

Дар муносибатҳои меҳнатӣ низ аз рӯи қоидаҳои умумӣ мавҷуд будани алоқаи сабабии байни кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) ғайриқонунии гунаҳгоруна ва зарари моддии расонидашуда дар назар дошта мешавад.

Ҳуқуқи шартномавӣ бо қабули таваккал аз ҷониби тарафҳо тавсиф мешавад, аз ин рӯ, ҳангоми вайрон кардани шартнома ва расонидани зарар на ҳама зарар аз ҷониби шахси зараррасон барқарор карда

³¹³Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016 таҳти №1329 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> санаи мурочиат: 24.03.2024.

³¹⁴Ниг.: Маҳмудзода М., Худоёрзода Б., Муқимӣ С., Ҳошимзода Д. Тафсири Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: “Эр-граф”, 2019. – С. 343.

мешавад. Бинобар ин, вақте ҷавобгарии маданӣ дар натиҷаи аз ҷониби соҳибкор вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ ба миён меояд, алоқаи сабабии байни рафтори яке аз тарафҳо ва далели вайрон кардани шартнома асоси ҷавобгарӣ мебошад. Дар ин сурат расонидани зарар ба назари эътибор гирифта намешавад, яъне новобаста аз натиҷаи рафтори ғайриқонунӣ вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ асоси ҷавобгарии маданияи соҳибкори инфиродӣ мебошад.

Дақиқ муайян кардани аҳаммияти амалии проблемаи муносибатҳои сабабӣ дар ҳуқуқи маданӣ на танҳо ҳангоми ҳалли масъалаи зиён (зарари воқеӣ ва фоидаи аз даст рафта), балки ҳангоми татбиқи дигар чораҳо нисбат ба тарафи дигар ва махсусан ҳангоми ситонидани ҷарима аҳаммияти калон дорад.

Чунин мавқеи илмӣ дар амалияи судӣ низ васеъ истифода шудааст. Яъне ҳангоми баррасии парвандаҳо доир ба вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ аз ҷониби соҳибкорони инфиродӣ судҳо, асосан, ба ҳолати вайрон кардани шартҳои шартнома аҳаммият медиҳанд.

Масалан, бо ҳалномаи Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 сентябри соли 2020 аризаи даъвогии ҚДММ ТАҚХ «Т.» нисбат ба А.Қ.Қ. ва Б.С.Х. дар бораи руёнидани маблағи қарз аз ҳисоби фурӯши молу мулки ба гаравгузошташуда қонеъ карда шуда, аз ҳисоби А.Қ.Қ. ва Б.С.Х. ба таври муштарак ба фоидаи Ҷамъияти дорои масъулиятш маҳдуди ташкилоти амонатии қарзии хурди «Т.» маблағи қарз ба андозаи 194308,37 (яксаду наваду чор ҳазору сесаду ҳашт сомонию 37 дирам), аз он маблағи қарзи асосӣ 93663,47 (наваду се ҳазору шашсаду шасту се сомонию 47 дирам), фоизҳои ҳисобшуда 11645,96 (ёздаҳ ҳазору шашсаду чилу панҷ сомонию 96 дирам) ва ҷарима 88998,94 (ҳаштоду ҳашт ҳазору нӯхсаду наваду ҳашт сомонию 94 дирам) рӯёнида шудааст.

Зимни муҳокимаи судӣ муайян шудааст, ки А.Қ.Қ. уҳдадорихои худро оид ба пардохти маблағи қарз ва фоизҳо тибқи ҷадвали пардохти қарз дар муҳлатҳои муқарраргардида иҷро накардааст. Дар натиҷа дар

асоси шартҳои шартнома, бонк онро яктаарафа бекор намуда, баргардонидани маблағи қарз, фоизҳо ва маблағи ҷаримаро аз ҳисоби қисми мағозаи ба гарав гузошташуда талаб намудааст³¹⁵.

Омӯзиши ҳалномаи мазкур нишон медиҳад, ки суд зимни баррасии парвандаи мазкур гуноҳи соҳибкори инфиродиро дар вайрон кардани меъёрҳои шартномаи қарзии таҳти № 24 аз 15 октябри соли 2018 доир ба дар муҳлати муқарраршуда баргардонидани маблағи қарз эътироф намудааст.

Ҷавобгари ҳуқуқӣ–мадании соҳибкорон дар шаклҳои муайян амалӣ карда мешавад. Шакли ҷавобгари маданӣ–ҳуқуқӣ чун анъана ҳамчун шакли ифодаи он гарониҳои (оқибатҳои) иловагии молумулкӣ, ки ба зиммаи ҳуқуқвайронкунанда гузошта мешаванд, фаҳмида мешавад³¹⁶. Мафҳумҳои «шакл» ва «чораҳои» ҷавобгарӣ одатан ҳамчун якхела истифода мешаванд. Тавре дар боло зикр гардид, дар қонунгузори маданӣ номгӯи муайяни чораҳои маданӣ–ҳуқуқӣ пешбинӣ нашудааст.

Ҳангоми вайрон кардани уҳдадориҳои шартномавӣ дар муносибатҳои ҳуқуқии хоҷагидорӣ одатан ду шакли ҷавобгари моддии тарафҳо – ҷуброни зарар аз ҷониби қарздор ва ситонидани ҷаримаҳо, вучуд дорад³¹⁷.

Олимони ватанӣ чунин андеша доранд, ки ҷавобгари ҳуқуқӣ–маданӣ дар соҳаи соҳибкорӣ ба зиммаи субъекти соҳибкорӣ вогузор намудани уҳдадорӣ оид ба ҷуброни зарари моддӣ ва ё маънавӣ дар натиҷаи вайрон кардани меъёрҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад³¹⁸.

³¹⁵ Парванда таҳти №1-91/20. Бойғонии Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

³¹⁶Ниг.: Рассолова М.М., Алексий П.В., Эриашвили Н.Д., Петров И.В., Борякова Г.А. [и др] Гражданское право: учебник / под ред. М.М. Рассолова. 2-е изд. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2007. – С. 419; Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. – М.: Статут, 2011. – С. 638; Гражданское право: учебник. Т. 1. 6-е изд. / отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – С. 647.

³¹⁷Ниг.: Современное предпринимательское право: монография / отв. ред. И.В. Ершова. – М.: Проспект, 2014. – С. 211.

³¹⁸Ниг.: Золотухин А.В., Султонова Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан: учебник. – Душанбе: «ЭР-граф», 2018 – С. 568.

Занковский С.С. ду шакли ҷавобгарии дар боло зикршударо ба ҷавобгарии хусусии ҳукукии субъектҳои соҳибкорӣ барои вайрон кардани шартномаҳо зикр мекунад. Инчунин, муаллиф намуди махсуси ҷавобгарии соҳибкори инфиродиро, ки дар м. 395 КГ ФР (м. 456 КМ ҚТ) пешбинӣ карда шуда, иҷро накардани уҳдадории пулиро пешбинӣ мекунад, муайян намудааст³¹⁹.

Масъулият барои иҷро накардани уҳдадориҳои пулӣ дар шакли пардохти ноустуворонаи баҳисобгирӣ ифода меёбад. Ноустуворона дар ҳолати мазкур фоиз ҳамчун гуногуншаклии пушаймона (пеня) номбар шудааст, зеро қарзи (кредити) гирифтаи кредитор вобаста ба иҷро намудани уҳдадорӣ аз ҷониби қарздор бо фоизи муайян дода мешавад³²⁰.

Ба андешаи Мансурӣ Ш.Ҷ., зарурияти истифодаи принсипи гуноҳ чун яке аз асосҳои ҷавобгарӣ ҳангоми рӯёнидани фоизҳо бо тартиби дар м. 426 КГ ҚТ (м. 456 КМ ҚТ – Д.А.) муқарраргардида низ аз меъёри м. 1122 КГ ҚТ (м.1232 КМ ҚТ – Д.А.) бармеояд.³²¹

Хусусияти асосии масъулият дар муомилоти тичоратӣ дар тафриқаи асосҳои уҳдадории таъиншуда зоҳир мешавад, ки ба ду шакли ҷазоҳои молумулкӣ тааллуқ дорад:

а) ҷуброни ихтиёрии зиён;

б) маҷбуран ситонидан бо истифодаи имкониятҳои ба тариқи судӣ ҳаллу фасли баҳсҳои молумулкӣ.

Тавре зикр карда шуд, асоси ҷавобгарии мадании соҳибкорони инфиродӣ дар қ. 4 м. 462 КМ ҚТ пешбинӣ гардидааст. Диспозитсияи моддаи мазкур қоидаи умумиро оид ба зиёд кардани масъулияти соҳибкор бо роҳи васеъ намудани масъулияти соҳибкорон то доираи

³¹⁹Ниг.: Занковский С. С. Предпринимательские договоры / отв. ред. В. В. Лаптев. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 57-62.

³²⁰Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобоҷонов И.Ҷ., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. – С. 859.

³²¹Ниг.: Мансурӣ Ш.Ҷ. Доир ба баъзе масъалаҳои рӯёнидани фоизҳо ҳамчун шакли ҷавобгарии ҳукукии граждани барои иҷро накардани уҳдадориҳои пулӣ // Танзими ҳукукии самтҳои алоҳидаи соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи “Рушди қонунгузори Тоҷикистон оид ба самтҳои алоҳидаи соҳибкорӣ” аз 7 - уми октябри соли 2021) / Зери таҳрири докторони илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессорон Раҳимзода М.З. ва Сангинов Д.Ш. – Душанбе: “Матбааи ДМТ”, 2021. – С. 342.

холатҳои рафънопазир муқаррар менамояд, вале мувофиқи қонун ё бо салоҳиди тарафҳо муқаррар намудани ҷавобгарии дифференсиалӣ, аз ҷумла бо роҳи муқаррар намудани қоидаи «масъулият барои гуноҳ» имконпазир аст. Аз меъёри қонунгузорию, ки дар қ.4 м. 462 ҚМ ҚТ бармеояд, қонунгузорӣ ба тарафҳо имконият медиҳад, ки дар бораи шартҳои ҷавобгарии барои уҳдадорӣ иҷронашуда мустақилона қарор қабул кунанд.

Ба ғайр аз ин, дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ ақидаҳо дар бораи намуди «ғайриодии» ҷораҳои маданӣ–ҳуқуқӣ нисбат ба соҳибкорони инфиродӣ ҷой дорад. Инҳо аз даст додани пасандоз, уҳдадорӣ бемӯзд, бартараф намудани камбудии мол (қор, хизматрасонӣ), маҷбур кардан ба иҷрои воқеии уҳдадорӣ, мутаносибан кам кардани арзиши объекти дахлдор, ҷуброн, додани қарздор ба шакли пардохт, аккредитив ва ғайра мебошанд³²². Гуногунии категорияи масъулияти маданӣ имкон медиҳад, ки тадбирҳои зикршуда баъзе хусусиятҳои он муайян карда шаванд. Албатта, ин ҷиҳати масъалаи баррасишаванда таҳқиқоти мустақилро тақозо мекунад.

Дар воқеияти муосир ҳангоми анҷом додани намудҳои гуногуни ҷаъолияти соҳибкорӣ уҳдадориҳои соҳибкорон аксар вақт аз шартномаҳою, ки қонун ё дигар санадҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ накардаанд (созишномаҳои беном) ба вуҷуд меоянд. Аз ҷумла, созишнома оид ба гузаронидани таҳқиқоти маркетингӣ, шартномаи тақсимот, шартномаи хариду фурӯши яклухт, як қатор созишномаҳо дар соҳаи ҷаъолияти сармоягузорӣ, сохтмон ва ғайра ба ин гурӯҳ дохил мешаванд.

Аҳаммияти шартномаҳои номбаршуда дар ҷаъолияти соҳибкорӣ мунтазам меафзояд, иҷрои онҳо бо мушкилоти гуногун, аз ҷумла ба

³²²Ниг.: Хохлов В.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора: дис. ... д-ра юрид. наук. – Самара, 1998. – С. 294-311; Гражданское право: учебник. Т. 1. 6-е изд. / отв. ред. А.П. Сергеев, Ю. К. Толстой. – М.: Велби; Проспект, 2008. – С. 647; Пугинский Б. И. Коммерческое право России. М.: Зерцало, 2006. – С. 302; Занковский С. С. Предпринимательские договоры / отв. ред. В. В. Лаптев. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 63.

соҳаи таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои тарафҳо алоқаманд аст³²³. Аз ин лиҳоз, дар ин шартномаҳо муқаррар намудани масъулият дар шакли ҷарима чузъи муҳимми механизми ҳуқуқии ҳифзи тарафҳои дахлдор мебошад.

Бо назардошти он ки ҷарима воситаи сода ва ғаврии ҷуброни зарари аз ҷониби тараф барои иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорихояш мебошад ва бидуни зарурати исботи далели расонидани зарар муқаррар карда мешавад, дар адабиётҳои ҳуқуқӣ диққати олимониро ҷалб намудааст. Бинобар он, ки яке аз маъмултарин вайронкунии уҳдадорихои соҳибкорӣ таъхир дар иҷрои уҳдадорихо мебошад, аҳаммияти ин шакли масъулиятро аз ҳад зиёд баҳо додан душвор аст.

Аз сабаби он, ки дар ҷавобгарии маданӣ–ҳуқуқӣ ҷарима яке аз намудҳои маъмули ҷавобгарӣ мебошад, он ҳамчун воситаи таъмини иҷрои уҳдадорӣ ва ҳамчун ҷораи ҷавобгарии маданӣ–ҳуқуқӣ нақши муҳимми назариявӣ ва амалӣ дорад. Хусусияти ҷарима маҳз дар он аст, ки тавассути он ҳам вазифаҳои ҷубронӣ ва ҳам ҷазодиҳии ҳуқуқи маданӣ иҷро карда шуда, барои мунтазамии муомилоти маданӣ–ҳуқуқӣ мусоидат мекунад.

Тибқи талаботи қ. 1 м.381 КМ ҚТ ноустуворона (ҷарима, пеня) маблағе мебошад, ки тибқи қонун ё шартнома муайян гардидааст ва қарздор уҳдадор аст ҳангоми иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ онро ба кредитор пардохт кунад. Зимни талаби пардохти ноустуворона кредитор уҳдадор нест зиёни ба он расондашударо исбот кунад.

Чунин ба назар мерасад, ки мавҷуд набудани зарурати исботи зиён ҳангоми ситонидани ҷарима бори дигар аҳаммияти онро маҳз ҳамчун шакли ҷавобгарӣ тасдиқ мекунад ва дар он функцияи ҷазодиҳӣ барои ҳуди факти вайрон кардани уҳдадории муайян – ситонидани ҷарима, ошкор мегардад.

³²³Ниг.: Андреева Л.В. Защита прав сторон непоименованных договоров / Л.В. Андреева // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2012. – №11. – С. 48-53.

Моҳияти ҳуқуқии ҷаримаро ба назар гирифта, бояд хусусиятҳои хосеро муайян кард, ки талаботи васеъро ба ин шакли масъулият дар муомилоти тиҷоратӣ пешакӣ муайян мекунад. Якум, андозаи пешакии масъулият барои вайрон кардани уҳдадорӣ, ки тарафҳо дар лаҳзаи бастанӣ шартнома онро муайян намуда, аз он огоҳанд. Дуюм, зарурати исботи расонидани зарар мавҷуд нест, зеро ҷарима барои далели вайрон кардани уҳдадорӣ ситонида мешавад. Сеюм, имкони ба тарафҳо мувофиқи салоҳиди худ тартиб додани шартҳои созишнома дар бораи ҷарима (ба истисноии ҷаримаи ҳуқуқӣ), аз ҷумла аз рӯйи андозаи он, муносибат бо зарар ва тартиби ҳисоб кардани он. Ин имкон медиҳад, ки ҷазо ба муносибатҳои мушаххаси тарафҳо мутобиқ карда, таъсири мақсадноки он афзоиш ёбад³²⁴. Ҳамин тариқ, қонунгузор хусусиятҳои ноустуворонаро муқаррар кардааст, ки он тибқи қонун ё шартнома муайян карда мешавад, барои иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ аз ҷониби қарздор таъин карда шуда танҳо бо пул ифода меёбад³²⁵.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ инчунин шакли ғайрипулии ноустуворона ҷой дорад³²⁶. Аксар он вақте ки контрагент уҳдадорихоии шартномавии худро вайрон мекунад, субъекти хоҷагидор бештар ба гирифтани ашёи дахлдор манфиатдор аст, на пули нақд. Аз ҷумла, дар шартномаҳои молрасонӣ ҳамчун ҷорай масъулияти молрасон шартӣ таъминоти ғайрипулии ба истилоҳ «ноустуворонаи молӣ» муқаррар карда мешавад. Ба андешаи мо, агар ҷунин муқаррарот дар шартномаҳо пешбинӣ шуда бошад, пас, ҷунин созишномаро созишномаи «беном» номидан мумкин аст.

³²⁴Ниг.: Мозолин В.П., Безбах В.В., Богачева Т.В., Ефимова Л.Г. [и др.] Гражданское право. Часть первая: учебник / отв. ред. В.П. Мозолин, А.И. Масляев. – М.: Юристъ, 2007. – С. 612.

³²⁵Ниг.: Фролкина Е.Н. Ответственность предпринимателей в форме взыскания неустойки за нарушение договорных обязательств: теоретический аспект/ Е.Н. Фролкина // Вектор юридической науке. – 2015. – №1. – С. 62-71.

³²⁶Ниг.: Мейер Д.И. Русское гражданское право. Т. 1. По испр. и доп. 8-му изд. 1902 г. – М.: Статут, 2000. – С. 184-185; Гришин Д.А. Неустойка: вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2004. – С. 7; Бевзенко Р.С. Неустойка, выраженная в неденежной форме / Бевзенко Р.С. // Законодательство. – 2006. – №6. – С. 36-43; Бычков А.И. Практические аспекты использования конструкции «вещная неустойка»/ А.И. Бычков // Юрист. – 2012. – №12. – С. 18-23; Карапетов А.Г., Савельев А.И. Свобода заключения непоименованных договоров и ее пределы / А.Г. Карапетов, А.И. Савельев // Вестник ВАС РФ. – 2012. – №4. – С. 32-33.

Ҳамзамон, ақидаи шакли ғайрипулии ноустуворона ба талаботи конунгузории амалкунанда низ мувофиқат намекунад, зеро аз мазмуни меъёри қ. 1 м. 381 КМ ҚТ маълум мегардад, ки ноустуворона маблағи пулӣ мебошад.

Дар таҷрибаи судӣ низ аз ҷониби судҳо татбиқ намудани ноустуворонаи ғайрипулӣ ба назар намерасад.

Барои озод кардан аз ҷавобгарӣ, аз ҷумла дар шакли ситонидани ноустуворона, соҳибкор бояд исбот намояд, ки иҷро накардан ва ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ дар натиҷаи ҳолатҳои рафънопазир имконнопазир буд.

Ба андешаи мо, ба ҷавобгарию мадания бегуноҳи соҳибкори инфиродӣ инчунин, ҳолатҳои дар м. 464 КМ ҚТ пешбинишуда низ дохил мешаванд. Тибқи он қарздор дар ҳолатҳое, ки сабаби вайрон кардани уҳдадорӣ амал ё беамалии шахсони сеюм оид ба уҳдадориҳояшон дар назди қарздор гаштааст, дар назди кредитор ҷавобгар мебошад.

Дар ҷунин ҳолат қарздор барои «айби каси дигар» ҷавобгар аст. Дар таҷрибаи тиҷоратӣ «гузаронидани» иҷрои уҳдадориҳои шартномавӣ ба шахси дигар маъмул аст (масалан, бо ҷалб намудани субпудратчиён, зеркомиссияҳо ва ғайра). Дар ин ҳолат аз ҷониби қарздор иҷрои матлуби уҳдадориҳои шартномавӣ дар назди контрагент дар аксари ҳолатҳо аз амалҳои муваффақи шахсони сеюм вобаста аст.

Бо назардошти ҳолатҳои зикргардида ба хулосае омадан мумкин аст, ки барои фаро расидани ҷавобгарию моддии соҳибкорони инфиродӣ таркиби кутоҳкардашудаи ҳуқуқвайронкунии маданӣ хос мебошад.

Дар назарияи ҳуқуқи маданӣ ва таҷрибаи судӣ масъалаи муайян намудани андозаи ноустуворона аҳаммияти махсус дорад. Ба андешаи мо, принсипи мутобиқатии ноустуворона бо вайрон кардани уҳдадорӣ дар ҳалли масъалаи мазкур аҳаммияти махсуси назариявӣ ва амалӣ дорад.

Суд маблағи ноустуворонаро сарфи назар аз он ки оё ҷунин дархост аз ҷониби ҷавобгар арз шудааст ё не, кам мекунад. Ҳам ноустуворонаи

шартномавӣ ва ҳам ноустуворонаи қонунӣ метавонанд кам карда шаванд³²⁷. Дар ин ҳолат ҷавобгар бояд далели номутаносибии ошқори ҷаримаро ба оқибатҳои вайрон кардани уҳдадорӣ пешниҳод намояд ва кредитор барои рад кардани чунин изҳорот ҳуқуқ дорад далелҳоеро пешниҳод намояд, ки таносуб будани ҷаримаро ба оқибатҳои вайрон кардани уҳдадорӣ тасдиқ мекунанд³²⁸.

Таҷрибаи судӣ нишон медиҳад, ки судҳо ҳангоми кам кардани андозаи ҷавобгарии соҳибкорони инфиродӣ ба ҳолатҳои барои парванда аҳаммиятдошта диққати махсус медиҳанд. Масалан, бо ҳалномаи Суди иқтисодии шаҳри Душанбе аз 23 августи соли 2019 аризаи даъвогии намояндаи ваколатдори соҳибкори инфиродӣ С.Ф. – С.С.Н. нисбат ба Бонки давлатии амонатгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбанк» дар бораи боздоштани ҳисоб кардани фоиз ва аз эътибор соқит намудани як қисми фоизҳои қарз қисман қонеъ карда шуда, ҳисоб намудани фоиз аз рӯи шартномаи қарзии №170714/0120-01 аз 17 июли соли 2014, ки байни С.Ф.Ф. ва Бонки давлатии амонатгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбанк» баста шудааст, боздошта шудааст. Як қисми фоизҳои ба шартномаи қарзии №170714/0120-01 аз 17 июли соли 2014 ҳисобшуда ба маблағи 200.000 (дусад ҳазор) сомонӣ аз эътибор соқит доништа шудааст. Зимни муҳокимаи судӣ муайян гардидааст, ки БДА ҚТ «Амонатбанк» уҳдадор буд, ки ҳангоми ошқор кардани ҳолати пардохтнопазири қарздор С.Ф.Ф. чораҳои дахлдор андешад, вале наандешидани чораҳои мазкур боиси аз ҷониби ҷавобгар ба таври номатлуб иҷро намудани уҳдадорихояш гардидааст. Бинобар ин, суд ба хулоса омадааст, ки қисми муайяни фоизҳои ҳисобшударо аз эътибор соқит донад³²⁹.

³²⁷Ниг.: Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобоҷонов И.Ҳ., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе, “ЭР-граф”, 2010. – С. 737

³²⁸Ниг.: Фролкина Е.Н. Ответственность предпринимателей в форме взыскания неустойки за нарушение договорных обязательств: теоретический аспект / Е.Н. Фролкина // Вектор юридической науке. – 2015. – №1. – С. 62-71.

³²⁹ Парванда таҳти №1-165/19/ Бойгонии Суди иқтисодии шаҳри Душанбе

Тахлили адабиёти ҳуқуқӣ ва таҷрибаи татбиқи қонунгузорӣ нишон медиҳад, ки дар муайян намудани ҷавобгарии моддии соҳибкорони инфиродӣ дар қонунгузори амалкунандаи ҚТ якчанд камбудихо ба назар мерасад. Чунончи, дар қонунгузорӣ доираи муайяни ҷавобгарии моддии соҳибкорони инфиродӣ пешбинӣ нагардидааст. Бинобар ин, мувофиқи мақсад аст, ки дар КМ ҚТ моддаи 24¹ дар таҳрири зерин илова карда шавад:

Моддаи 24¹. Ҷавобгарии молумулкии соҳибкори инфиродӣ

1. Соҳибкорони инфиродӣ доир ба аҳдҳои маданӣ–ҳуқуқие, ки бо амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ва ё фаъолияти дигари хоҷагидории соҳибкорони инфиродӣ алоқаманданд, дар доираи молумулке, ки ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ба даст овардаанд, ҷавобгар мебошанд.

2. Доир ба аҳдҳое, ки бо амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ва ё фаъолияти дигари хоҷагидории соҳибкорони инфиродӣ алоқаманд нестанд, соҳибкорони инфиродӣ бо тартиби муайяннамудаи моддаи 25 Кодекси мазкур ҷавобгар мебошанд.

ХУЛОСА

Таҳлили ҷанбаҳои таърихӣ ва ташаккули институти гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ имкон дод, ки моҳияти муосири гуноҳро дар илми ҳуқуқи маданӣ муайян намоем. Гарчанде дар ҳуқуқи хусусии римӣ мафҳуми гуноҳ пешбинӣ нашуда бошад ҳам, вале он шаклҳои гуноҳро пурра коркард намуда буд.

Масъалаи гуноҳ дар ҳуқуқи граждании шуравӣ дар мақоми махсус қарор дошт. Олимони зиёде масъалаи мазкурро мавриди муҳокима ва баҳодихӣ қарор дода, дар татбиқи қонунгузорӣ дар ин сатм нақши муассир гузоштаанд. Аммо тазаққур бояд дод, ки принсипи асосии қонунгузории граждании шуравӣ ба моликияти коммунистӣ аҳамияти махсус зоҳир мекард.

Пас аз барҳам хӯрдани ИҶШС ва таъсис ёфтани Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистон низоми давлатдориву ҳуқуқӣ тағйиротҳои куллиро аз сар гузаронид. Давлат дар сатҳи конституционӣ кафолати гуногуншаклии моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро (м.12 Конституцияи ҚТ) кафолат дод. Чунин муқаррарот барои низоми ҳуқуқи граждании (мадания) замони нав таъсири назаррас ва куллиро худро гузоштааст. Масъалаҳои мазкур дар рисолаи илмӣ пурра ва ҳаматарафа мавриди таҳлил қарор дода шуда, хулосаҳои зерини илмӣ ба даст омаданд:

1. Дар равишҳои римӣ ба гунаҳгорӣ унсурҳои аломатҳои ақлӣ ва ихтиёрии тафсири муосири гуноҳро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар доираи онҳо масъалаи гунаҳгорӣ тавассути арзёбии огоҳӣ, фаҳмиш ва дурандешӣ (аломати зеҳнии гунаҳгорӣ), инчунин хоҳиш, бепарвоӣ, савъю кӯшиши нокифояи (аломати ихтиёрии гунаҳгорӣ) шахсро ҳал намудан мумкин аст. Ҳуқуқи хусусии римӣ заминаи устувори муайян намудани институти гуноҳ дар муносибатҳои хусусӣ–ҳуқуқӣ, яъне маданияи замони муосир ба ҳисоб меравад.

2. Низоми ҳуқуқии зардуштӣ аз принсипи ҷавобгарии фардӣ даст қашида, принсипи ҷавобгарии «авлодӣ»-ро пешбинӣ намудааст.

Ҳангоми ҳал намудани масъалаи ҷуброни зиён дар ҳуқуқи зардуштӣ ба ҳадаф ва ангезаҳои ҳуқуқвайронкунанда оид ба муайян ва ситонидани ҳаҷми зиён, инчунин, ҳадафи ситонидани зарар, меъёрҳо ва принсипи «Андешаи нек, сухани нек ва кори хайр» ба инобат гирифта мешуданд.

3. Мафҳум, моҳият ва асоси ҷавобгарӣ дар назарияи ҳуқуқи романо-германӣ нисбат ба назарияи ҳуқуқи исломӣ фарқияти ҷиддӣ доранд. Агар дар назарияи ҳуқуқи романо-германӣ ҷавобгарӣ муносибати манфии ҷомеа буда, ки асоси он содир намудани кирдори ғайриқонунӣ бошад, пас, дар шарияти мусулмонӣ ҷавобгарӣ ҷазои Аллоҳ аст. Вайронкунандаи ҳама гуна қоидаи шарият, аз ҷумла қонун, гунаҳгор ҳисобида шуда, ва аз ҷониби Худо ҷазо дода мешавад.

4. Институти гуноҳ дар адабиёти ҳуқуқии шуравӣ бо ду омили асосӣ: омили равонӣ ва иҷтимоӣ муайян гардида буд. Аммо то солҳои 60–уми асри гузашта дар сатҳи қонунгузорӣ мафҳуми расмии гуноҳ дар муносибатҳои граждани мустаҳкам карда нашуда буд. Бори аввал дар соҳаи муносибатҳои ҳуқуқи граждани принсипи гунаҳгорӣ дар шакли умумӣ дар м. 37 «Асосҳои қонунгузорию граждани ИҶШС ва республикаҳои иттифоқӣ» аз 8 декабри соли 1961 ва м. 191 КГ ҶШСТ мустаҳкам карда шудааст.

5. Дар натиҷаи таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ, ақидаи олимону муҳаққиқон ва таҳлили қонунгузорӣ мафҳуми зерини гуноҳ пешниҳод карда мешавад: таҳти мафҳуми гуноҳ муносибати руҳӣ ва иродавии субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ ба моҳияти ҳаракати (беҳаракати) зиддихуқуқии онҳо, алоқаи сабабӣ ва оқибати фаро расидани натиҷаи кирдори содиршуда фаҳмида мешавад.

6. Дар ҳуқуқвайронкунии маданӣ барои эътироф намудани кирдор ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ ва ба ҷавобгарию маданӣ кашидани шахс мавҷудияти ҳама аломатҳои таркиби ҳуқуқвайронкунии маданӣ (субъект, тарафи субъективӣ, объект ва тарафи объективӣ) ҳатмӣ мебошад. Масъалаҳо доир ба уҳдадорӣ дар натиҷаи расонидани зарар ва масъулият барои гуноҳи шахсони сеюм хусусиятҳои хоси ҷавобгарию

маданӣ мебошанд, ки бо чунин хусусиятҳо ҷавобгарии маданӣ аз дигар намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҷавобгарии ҷиноятӣ фарқ мекунад.

7. Гузаронидани таҳқиқоти диссертатсионӣ имконият дод, ки чунин тафовути гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ ва ҳуқуқи ҷиноятӣ муайян карда шавад, аз ҷумла:

б) дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ гуноҳ қасдона ё беэҳтиётӣ дар содир намудани он кирдорҳое мебошад, ки дорои аломатҳои объективии ҷиноятҳои мушаххас мебошанд ва ба сифати чунин аломатҳо дар диспозитсияи меъёри ҳуқуқи ҷиноятӣ дахлдор нишон дода шудаанд. Дар қонунгузориҳои маданӣ бошад, гуноҳ қасд ё беэҳтиётӣ ҳангоми содир кардани ҳама гуна амале мебошад, ки ҳуқуқи субъективии шахси дигарро вайрон мекунад;

7) тибқи қонунгузориҳои ҷиноятӣ, агар гуноҳ набошад, ҷавобгарӣ вучуд надорад (қ. 3 м.7 КҶ ҚТ). Қонунгузориҳои маданӣ бошад, қоидаи умумиро дар бораи ҷавобгарӣ барои зараре, ки бе гуноҳ расонида шудааст, муқаррар мекунад (м.465 КМ ҚТ);

8) дар қонунгузориҳои ҷиноятӣ гуноҳи шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнок содир кардааст, ба назар гирифта мешавад. Уҳдадорӣ исботи айб ба зиммаи айбдоркунанда гузошта мешавад (қ. 2 м. 15 КМҶ ҚТ). Суд, судя, прокурор, муфаттиш ва таҳқиқбаранда ҳуқуқ надоранд, ки вазифаи исбот кардани бегуноҳиро ба зиммаи айбдоршаванда гузоранд (қ.2 м. 21 КМҶ ҚТ). Дар ҳуқуқи маданӣ бошад, исботи бегуноҳӣ ба зиммаи шахсе гузошта мешавад, ки уҳдадориро вайрон кардааст (қ.к. 2 ва 3 м. 462 КМ ҚТ). Шахс ҳангоме бегуноҳ доништа мешавад, ки агар бо вучуди ҳама гуна ғамхорӣ ва мулоҳизақорие, ки вобаста ба хусусияти уҳдадорӣ ва шартҳои муомилот аз он талаб карда мешавад, ҷиҳати иҷрои боматлуби уҳдадорӣ ҳамаи тадбирҳоро андешида бошад;

9) дар ҳуқуқи ҷиноятӣ масъала на дар бораи ҷуброни зарари молумулкӣ, балки дар бораи ҷавобгарии шахсии шахсе, ки кирдори барои ҷамъият хавфнокро содир кардааст, ҳал карда мешавад. Яъне дар

хукуки ҷиноятӣ вазифаҳои тарбиявӣ, чун қоидаи умумӣ, бо роҳи бевосита таъсир расондан ба шахсияти ҷинояткор ва таъсиррасонии маҷбурии давлатӣ ҳал карда мешаванд. Мавҷудият ё набудани гунаҳгорӣ дар асоси меъёри субъективии баҳодиҳии рафтори ҷинояткор муайян карда мешавад. Таҷрибаи судӣ оид ба парвандаҳои маданӣ ба меъёри объективии баҳо додан ба рафтори шахсе, ки кирдори ғайриқонунии зарарнок содир кардааст, асос меёбад;

10) дар ҳукуки ҷиноятӣ нисбат ба шахси гунаҳгор чораҳои дар қонунгузорӣ мушаххас пешбинишуда татбиқ карда мешаванд (м. 47 КҶ ҚТ). Дар ҳукуки маданӣ бошад, бо тарзҳои муайяннамудаи қонунгузорӣ (м. 11 КМ ҚТ) ва тарзҳои дар шартнома пешбинишуда татбиқ карда мешавад.

8. Ҳамзамон, мафҳуми гуноҳ дар муносибатҳои ҳукуки маданӣ коркард ва пешниҳод карда шудааст, ки тибқи он гуноҳ дар муносибатҳои ҳукуки маданӣ муносибати руҳии субъекти муносибатҳои маданӣ доир ба амал ё беамалии хилофи талаботҳои қонунгузорӣ, шартнома ё меъёрҳои ахлоқ ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии ҳукуки маданӣ мегардад.

9. Гуноҳ дар муносибатҳои ҳукуки маданӣ ба ду шакл: қасдона ва беэҳтиётӣ тақсим мешавад. Қасд дар ҳукуки маданӣ аз ҷониби иштирокчии муносибатҳои ҳукуки маданӣ ҳамчун дарк намудани хусусияти ғайриқонунии амали худ, пешгӯии эҳтимолии оқибатҳои зараровар ва хоҳиш (қасди мустақим) ё тахмини бошуурона (қасди бавосита) ба вучуд омадани чунин оқибатҳо фаҳмида мешавад. Ҳукуквайронкунии маданӣ аз беэҳтиётӣ содиргардида эътироф мешавад, агар иштирокчии муносибатҳои ҳукуки маданӣ фаро расидани оқибати манфии амали (беамалии) худро пешгӯӣ карда метавонист ва ё мебоист пешгӯӣ мекард, вале аз худбоварӣ ва ё хунукназарӣ ба пешгирии онҳо боварӣ дошт. Омилҳои асосии фарқкунандаи шаклҳои беэҳтиётӣ бо чунин тарзҳо муайян карда мешавад: 1) дар матни қонунгузорӣ дарҷ карда

шудааст; 2) вобаста ба шахсияти ҳуқуқвайронкунанда; 3) аз рӯи ҳолати содир гардидани кирдор; 4) аз рӯи оқибати дахлдори фарорасида.

10. Ба ғайр аз ду шакли гуноҳ, инчунин дар адабиётҳои ҳуқуқӣ шакли сеюми гуноҳ низ ҷой дорад, ки онро «гуноҳ бо шакли омехта» меноманд. Дар ин ҳолат ҷавобгарӣ аз дараҷаи гуноҳи ҳар ду тарафи иштирокчиёни уҳдадорӣ вобаста мебошад.

11. Муаллиф таваккалро ҳамчун шакли гуноҳ эътироф намекунад ва асоснок мекунад, ки бо назардошти хусусияти иқтисодӣ доштани ғайриқонунии соҳибкорӣ ва ба таваккали соҳибкор асос ёфтани он эҳтимолияти фаро расидани оқибатҳои ногувор дар ин ғайриқонунӣ ба зиммаи худ соҳибкор вогузор мегардад.

12. Дар доираи муносибати субъективии шахс ҳодисаи субъективӣ ҳадди гуноҳ дар вайрон кардани уҳдадорихои шартномавӣ мебошад. Аз тарафи дигар, ҳодисаи субъективӣ бо қувваи рафънопазир сарҳад дорад. Ҳад миёни ҳодисаи субъективӣ ва қувваи рафънопазир аз рӯи ҳатти шартӣ мегузарад, вақте ки ҳар гуна танзими ихтиёрии рафтори шахс имконнопазирии пурраи ӯро барои ба тариқи дахлдор иҷро кардани уҳдадорӣ ошкор мекунад.

13. Пешниҳод мегардад, ки таҳти мафҳуми ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ (casus)–воқеаи ҳуқуқие фаҳмида мешавад, ки бо иродаи шахсе, ки ба он нигаронида шудааст, руҳ наметад. Дар шароити ва эҳтиёткорие, ки қонун нисбат ба молу мулк дигарон ва иҷрои уҳдадорихо муайян кардааст, пешбинӣ шуда наметавонад.

14. Ҳолати рафънопазир ҳамеша ҳолати фавқулода ва ҳамзамон ногузир аст. Ҳолати рафънопазир падидаеро дар бар намегирад, ки дар он шахси уҳдадор метавонист онро пешбинӣ кунад ва аз таъсири зараровари он раҳо ёбад. Аммо азбаски падидаи мазкур барои субъект ногаҳонӣ мебошад, аз ин рӯ, барои он ҳодисаи мазкур тасодуфӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, қувваи рафънопазир ҳамеша барои шахси масъул ҳамчун як ҳодисаи тасодуфӣ баромад мекунад.

15. Хулоса карда шудааст, ки гуноҳи шахси ҳуқуқӣ муносибати руҳии мақомоти шахси ҳуқуқӣ, кормандони мақомоти шахси ҳуқуқӣ ва шахсони дигаре, ки шахси ҳуқуқӣ дар иҷрои уҳдадорихо ҷалб намудааст, хилофи талаботи қонунгузорӣ ва ё шартнома ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии ҳуқуқии маданияи шахси ҳуқуқӣ мегардад.

16. Барои товони зиён аз ҷониби сохторҳои оммавӣ ҳуқуқӣ мутобиқи қоидаҳои умумӣ шартҳои зайл заруранд: 1. Аз ҷониби мақомоти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ё шахсони мансабдори онҳо содир намудани амали (беамалии) ғайриқонунӣ; 2. Дар субъектони муомилоти маданӣ мавҷуд будани зиён; 3. Мавҷуд будани робитаи сабабӣ байни рафтори ғайриқонунӣ ва зиёни бамиёномада; 4. Мавҷуд будани гуноҳи шахсе, ки ба вайронкунии ҳуқуқ роҳ додааст. Ҷангоми мавҷуд набудани ҳатто яке аз ин асосҳо зиёни бамиёномада товон карда намешавад, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад.

17. Зикр мегардад, ки қонунгузори амалкунандаи ҚТ якҷанд шаклҳои иштироки давлат дар муносибатҳои ҳуқуқи маданияро пешбинӣ намудааст, ки аз инҳо иборат мебошанд: якум, давлат ба воситаи мақомоти худ ҳамчун субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ дар муомилоти маданӣ баромад мекунад. Амали мақомоти давлатӣ дар ин муносибатҳои ҳуқуқӣ бо амали давлат муайян карда мешавад, аз ин рӯ, масъулияти маданӣ бевосита ба зиммаи давлат гузошта мешавад. Дуюм, давлатро дар муомилоти маданӣ шахсони ҳуқуқии давлатӣ (ташкилотҳо) намояндагӣ мекунанд. Давлат дар чунин муносибатҳои ҳуқуқӣ бавосита иштирок мекунад. Чунин шакли иштироки давлат дар муносибатҳои ҳуқуқӣ -маданӣ паҳнгардида мебошад.

18. Пешниҳод мегардад, ки тафовути асосии ҷавобгарии маданияи шахси воқеӣ ҳамчун соҳибкори инфиродӣ аз ҷавобгарии шахси воқеӣ, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул нест, хусусияти шартномавӣ доштани ҷавобгарӣ ба ҳисоб меравад. Яъне танҳо аз муносибатҳои шартномавӣ

ҷавобгарии мадания соҳибкори инфиродӣ ба миён омада метавонад, зеро зараре, ки аз муносибатҳои ғайришартномавӣ ба миён омадааст, хусусияти шахсӣ дошта, ба амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ алоқамандӣ надорад.

19. Ошкор гардидааст, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ – мадания соҳибкорон дар шаклҳои муайян амалӣ карда мешавад. Шакли ҷавобгарии маданӣ – ҳуқуқӣ чун анъана ҳамчун шакли ифодаи он гарониҳои (оқибатҳои) иловагии молумулкӣ, ки ба зиммаи ҳуқуқвайронкунанда гузошта мешаванд, фаҳмида мешавад. Мафҳумҳои «шакл» ва «чораҳои» ҷавобгарӣ одатан якхела истифода мешаванд.

20. Пешниҳод карда мешавад, ки дар назарияи ҳуқуқ мафҳуми гуноҳ ба таври зайл фаҳмида шавад: «гуноҳ муносибати руҳӣ ва иродавии субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ ба моҳияти ҳаракати (беҳаракатии) зиддихуқуқии онҳо, алоқаи сабабӣ ва оқибати фаро расидани натиҷаи кирдори содиршуда».

21. Дар ҷавобгарии ҳуқуқии маданӣ таваккал бо ҳеҷ вачҳ асоси ба миён омадани ҷавобгарии ҳуқуқии маданӣ фаҳмида нашавад, чунки таваккал амал барои мувафакқият мебошад. Агар дар натиҷаи таваккал зарар ба вучуд ояд, дар ин ҳолат истилоҳи таваккал аз байн рафта, ҷойи ӯро гуноҳ ишғол мекунад.

22. Пешниҳод мегардад, ки дар назарияи ҳуқуқи маданӣ мафҳуми гуноҳ ба таври зайл муайян карда шавад: «гуноҳ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ муносибати руҳии субъекти муносибатҳои маданӣ доир ба амал ё беамалии хилофи талаботҳои қонунгузорӣ, шартнома ё меъёрҳои ахлоқ ва оқибатҳои он буда, дар шакли қасд ё беэҳтиётӣ содир гардида, боиси пайдо шудани ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ мегардад».

22. Омилҳои асосии фарқкунандаи шаклҳои беэҳтиётӣ дағал ва ғайридағали гуноҳ дар ҳуқуқи маданӣ чунин муайян карда шаванд: а) дар матни қонунгузорӣ дарҷ карда шудааст; б) вобаста ба шахсияти ҳуқуқвайронкунанда; в) аз рӯйи ҳолати содир гардидани кирдор; г) аз рӯйи оқибати дахлдори фарорасида.

23. Мафҳуми ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ бо мазмуни зерин фаҳмида шавад: ҳодиса дар ҳуқуқи маданӣ воқеаи ҳуқуқие мебошад, ки бо иродаи шахсе, ки ба он нигаронида шудааст, руҳ намедиҳад ва дар шароит ва эҳтиёткорие, ки қонун нисбат ба молу мулки дигарон ва иҷрои уҳдадорихо муқаррар кардааст, пешбинӣ шуда наметавонад.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Бо мақсади такмили қонунгузории амалкунанда ва аз байн бурдани норасоихо дар амалияи ҳуқуқтатбиқкунӣ чунин тағйиротҳо ба қонунгузории амалкунанда пешниҳод карда мешаванд:

Ба Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон:

1. Дар моддаи 2 қисми шашум таҳрири зерин илова карда шавад: «Қонунгузории маданӣ муносибатҳои байни иштирокчиёни фаъолияти соҳибкорӣ ё фаъолияти дигари иқтисодиро ба амал бароварда ё иштироки онҳоро танзим менамояд. Соҳибкорӣ фаъолияти мустақили ба таваккали худ амалишавандаи шахсони ба чунин сифат бо тартиби муқарраркардаи қонун ба қайд гирифташудае мебошад, ки барои мунтазам ба даст даровардани фоида аз истифодаи молу мулк, фурӯши мол, иҷрои кор ё расонидани хизмат равона карда шудааст.»;

2. Дар қисми 1 моддаи 3 пас аз калимаҳои «ҳуқуқҳои вайронгардидаи маданӣ» аломат ва калимаи «, гуноҳ» илова карда шавад;

3. Дар моддаи 3 қисми ҳафтум таҳрири зерин илова карда шавад: «Иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ танҳо дар ҳолате ба ҷавобгари маданӣ кашида мешаванд ва нисбати онҳо чораҳои дар моддаи 11 ҳамин Кодекс, қонунгузорӣ ва шартномаҳо татбиқ карда мешавад, ки гуноҳи онҳо исбот шуда бошад. Исботи бегуноҳӣ ба зиммаи шахсе, ки гуноҳро содир намудааст, вогузор карда мешавад.»;

4. Моддаи 24 (1) дар таҳрири зерин илова карда шавад:

“Моддаи 24(1). Ҷавобгари молумулкии соҳибкори инфиродӣ

1. Соҳибкорони инфиродӣ доир ба аҳдҳои маданӣ–ҳуқуқие, ки бо амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ва ё фаъолияти дигари хоҷагидории соҳибкорони инфиродӣ алоқаманданд, дар доираи молу мулке, ки ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ба даст овардаанд, ҷавобгар мебошанд.

2. Доир ба аҳдҳое, ки бо амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ ва ё фаъолияти дигари хоҷагидорӣ соҳибкорони инфиродӣ алоқаманд нестанд, соҳибкорони инфиродӣ бо тартиби муайяннамудаи моддаи 25 Кодекси мазкур ҷавобгар мебошанд.»

5. Дар ҷумлаи якуми моддаи 463 пас аз калимаҳои «қормандони қарздор» аломат ва калимаҳои «, инчунин шахсони дигаре, ки қарздор тибқи аҳдҳои маданӣ – ҳуқуқӣ дар иҷрои уҳдадорихо ҷалб намудааст» илова карда шавад;

6. Ҷумлаи якуми қисми якуми моддаи 465 дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Агар иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ бо гуноҳи ҳар ду тараф сурат гирифта бошад, суд мувофиқи гуноҳи кредитор андозаи ҷавобгарии қарздорро кам мекунад.»;

Инчунин, бо мақсади таъмини таҷрибаи ягонаи татбиқи қонунгузорӣ аз ҷониби судҳо ва иҷрои яхелаи меъёрҳои қонунгузорӣ лоиҳаи Қарори Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани меъёрҳои Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷавобгарӣ барои вайрон кардани уҳдадорихо» пешниҳод карда шудааст, ки замима ба диссертатсияи мазкур мебошад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ:

1. Қарори Пленуми Суди Олӣ аз 14.06.2013 №3 «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқи намудани қонунҳое, ки муносибатҳоро оид ба уҳдадорихо вобаста ба расонидани зарар ба ҳаёт ё саломатии шахрванд ба танзим мебароранд». [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <https://sud.tj/sanadho/karorhoi-plenumi-sudi-oli/pgo/> (санаи мурочиат: 15.01.2024).

2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2023, таҳти №1844 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/tion/1918_tj.doc (санаи мурочиат 15.03.2024).

3. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми I) аз 30 июни соли 1999, №803 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/system/files/Legislation/802> (санаи мурочиат 21.01.2020).

4. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми II) аз 11 декабри соли 1999, № 885 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 11.02.2020).

5. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми III) аз 1 марти соли 2005, №84 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 18.03.2020).

6. Кодекси граждании РСС Тоҷикистон. – Душанбе: «Ирфон», 1988. – 229 с.

7. Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. аз 21 майи соли 1998, таҳти №574 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

8. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 декабри соли 2022, таҳти №1918 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/islation/1918_tj.doc (санаи мурочиат 15.01.2023).

9. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июли соли 2016 таҳти №1329 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.03.2024).

10. Кодекси муурофиавии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, № 340 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 26.01.2020).

11. Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, таҳти №564 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.12.2021).

12. Кодекси муурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, таҳти №341 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 24.04.2024).

13. Кодекси муурофиавии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 январи соли 2008, №341 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 26.01.2020).

14. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 бо фармони Президенти ҚТ аз 6 феввали соли 2018, №1005 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 01.05.2024 – 118 с.

15. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 [Матн] (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: «Нашриёти Ганҷ», 2016. – 136 с.

16. Қонуни конститутсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти Ҷамоати Ҷамоатӣ» аз 3 ноябри соли 1995, таҳти №94 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://mmk.tj/system/files/tj.doc> (санаи мурочиат 15.01.2023).

17. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масунияти юрисдиксионии давлати хориҷӣ ва моликияти он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 15 марти соли 2023, таҳти №1949 [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://mmk.tj/system/files/Legislation/1183_tj.doc (санаи мурочиат 23.04.2024).

18. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи танзими давлатии Ҷамоати Ҷамоатӣ хориҷӣ» аз 3 сентябри соли 1999 // Маҳзани муттамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат 26.01.2024).

19. Маҷмӯаи Қарорҳои Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. – Душанбе, 2019. – С. 398.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, тафсириҳо, воситаҳои таълимӣ:

20. Абова, Т.Е., Тадевосян, В.С. Разрешение хозяйственных споров [Текст] / Т.Е. Абова, В.С. Тадевосян. – М.: Юридическая литература, 1968. – 176 с.

21. Агарков, М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х томах. Т. 1 [Текст] / М.М. Агарков. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2002. – 490 с.

22. Агарков, М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Ученые труды ВИАУН. Вып. 3 [Текст] / М.М. Агарков. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 192 с.

23. Алексеев, С.С. Проблемы теории права. Курс лекций в двух томах. Т. 1. [Текст] / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – 396 с.

24. Антимонов, Б.С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. [Текст] / Б.С. Антимонов. – М.: Госюриздат, 1952. – 300 с.

25. Антимонов, Б.С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении [Текст] / Б.С. Антимонов. – М.: Госюриздат, 1950. – 275 с.

26. Бахнаси, А.Ф. Назарийат филфикх ал-джинаи ал-ислами (Теоретические основы мусульманского уголовного права). (на араб языке) [Текст] / А.Ф. Бахнаси. – Каир, 1969. – 232 с.

27. Белякова, А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда [Текст] / А.М. Белякова. – М.: Юрид. лит., 1979. – 112 с.

28. Бобочонзода, И.Х. Масоили мубрами бандубасти чинойтхо (дар назария ва амалия): Васоити таълимию амалӣ. Дар се қисм. Қисми 2. [Матн] / И.Х. Бобочонзода. – Душанбе: «Ямини Содик», 2014. – 244 с.

29. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2011. – 847 с.

30. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право: Общие положения. [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 1997. – 681 с.

31. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. Договорное право: Общие положения. Кн. 1 3-е изд., стереотип. [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2001. – 848 с.

32. Братусь, С.Н. Субъекты гражданского права [Текст] / С.Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1950. – 367 с.

33. Братусь, С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. Ученые труды: Понятие, виды, государственные юридические лица. Вып. 12 [Текст] / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1947. – 364 с.

34. Варул, П.А. Методологические проблемы исследования гражданско–правовой ответственности. [Текст] / П.А. Варул. – Таллинн: Ээсти раамат, 1986. – 252 с.

35. Венедиктов, А.В. Государственная социалистическая собственность [Текст] / Отв ред. В.К Райхер. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.

36. Витрянский, В.В., Брагинский, М.И. Договорное право: общие положения [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – Москва: Статут, 2020. – 848 с.

37. Блинова, Л.И., Волков, Б.С., Махоткин, В.П., Федюкин, И.Ф. Вопросы преступления и наказания по законодательству СССР и других социалистических стран. Учебное пособие [Текст] / Под ред. Б.С. Волков. – М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1985. – 94 с.

38. Ворошилин, Е.В.. Кригер, Г.А. Субъективная сторона преступления [Текст]: Учебное пособие / Е.В. Ворошилин, Г.А. Кригер. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 75 с.

39. Гаухман, Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика [Текст] / Л.Д. Гаухман. – М.: ЮрИнфоР, 2001. – 316 с.

40. Агарков, М.М., Братусь, С.Н., Генкин, Д.М., Серебровский, В.И. [и др] Гражданское право [Текст]: Учебник. Т. 1 / М.М. Агарков, С.Н. Братусь, Д.М. Генкин, В.И. Серебровский [и др] // Под ред. М.М. Агарков, Д.М. Генкин. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. – 419 с.

41. Рассолова, М.М., Алексей, П.В., Эриашвили, Н.Д., Петров, И.В., Борякова, Г.А. [и др] Гражданское право [Текст]: учебник / М.М. Рассолова, П.В. Алексей, Н.Д. Эриашвили, И.В. Петров, Г.А. Борякова. [и др] // под ред. М.М. Рассолова. 2-е изд. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 847 с.

42. Сергеева, А.П., Толстого, Ю.К. [и др.] Гражданское право [Текст]: учебник. Т. 1. 6-е изд. / А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого [и др.] // отв. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – 773 с.

43. Егоров, И.Д., Елисеев, И.В., Иванов, А.А., Кротов, М.В., [и др.] Гражданское право [Текст]: учебник. Ч. 1 / И.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов, М.В. Кротов, [и др.] // Под ред. А.П. Сергеев, Ю.К.Толстой. –2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 1997. – 600 с.

44. Дюжева, О.А., Ем, В.С., Зенин, И.А., Коваленко, Н.И., [и др.] Гражданское право. В 2-х томах [Текст]: учебник. Т. 1 / О.А. Дюжева, В.С. Ем, И.А. Зенин, Н.И. Коваленко, [и др.] // Отв. ред. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб, и доп. – М.: БЕК, 2003. – 816 с.

45. Брагинский, М.И., Залесский, В.В., Клейн, Н.И., Литовкин, В.Н., [и др.] Гражданское право России [Текст]: курс лекций. Ч. 1 / М.И. Брагинский, В.В. Залесский, Н.И. Клейн, В.Н. Литовкин, [и др.] // Под ред. О.Н. Садилов. – М.: Юрид. лит., 1996. – 304 с.

46. Баринов, Н.А., Богданов, А.В., Быкова, Т.А., Гаврилов, В.Н., [и др.] Гражданское право России [Текст]: учебник / Н.А. Баринов, А.В. Богданов, Т.А. Быкова, В.Н. Гаврилов, [и др.] / Под ред. З.И. Цыбуленко, – М.: Юристъ, 1998. – 464 с.

47. Мозолин, В.П., Безбах, В.В., Богачева, Т.В., Ефимова, Л.Г. [и др.] Гражданское право. Часть первая [Текст]: учебник / В.П. Мозолин, В.В. Безбах, Т.В. Богачева, Л.Г. Ефимова // отв. ред. В.П. Мозолин, А.И. Масляев. – М.: Юристъ, 2007. – 927 с.

48. Антокольская, М.В., Богачева, Т.В., Глушкова, Л.И. Гражданское право [Текст]: Учебник. Ч. 1 / М.В. Антокольская, Т.В. Богачева, Л.И. Глушкова // Под ред. А.Г. Калпин, А.И. Масляев. – М.: Юристъ, 1997. – 472 с.

49. Витрянский, В.В., Ем, В.С., Зенин, И.А., Коваленко, Н.И. [и др.] Гражданское право. Т. 2 [Текст]: Полут. 1 / В.В. Витрянский, В.С. Ем, И.А. Зенин, Н.И. Коваленко, [и др.] // Отв. ред. Суханов Е.А. – 2-е изд., перераб, и доп. – М.: БЕК, 2000. – 704 с.

50. Грибанов, В.П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В.П. Грибанов // Науч. ред. В.С. Ем.; Редкол.: Н.В. Козлова,

С.М. Корнеев, Е.В. Кулагина, П.А. Панкратов. – М.: Статут, 2000. – 411 с.

51. Грибанов, В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав [Текст] / В.П. Грибанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 284 с.

52. Гусева, Т.А., Ларина, Н.В. Индивидуальный предприниматель: от регистрации до прекращения деятельности [Текст] / Т.А. Гусева, Н.В. Ларина. – Изд. третье, перераб. и доп.: – М.: ЗАО Юстицинформ, 2005. – 303 с.

53. Дагель, П.С., Котов, Д.П. Субъективная сторона преступления и ее установление [Текст] / П.С. Дагель, Д.П. Котов // Науч. ред. Г.Ф. Горский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 243 с.

54. Дагель, П.С. Проблемы вины в советском уголовном праве (Ученые записки Дальневосточного государственного университета), вып. 21. Ч.1. [Текст] / П.С. Дагель. – Владивосток, 1968. – 188 с.

55. Демидов, Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве [Текст] / Ю.А. Демидов. – М.: Юрид. лит., 1975. – 184 с.

56. Дождев, Д.В. Римское частное право [Текст]: Учебник для вузов / Д.В. Дождев // Под ред. В.С. Нерсесянц – М.: Норма, Инфра-М, 1996. – 704 с.

57. Дорн, Л.Б. Догма римского права: Особенная часть [Текст]: Лекции проф. С.–Петербургского университета / Л.Б. Дорна. – Издание посмертное 1891 г. – СПб.: Паровая типография Муллер и Богельман, 1891. – 349 с.

58. Еникеев, М.И. Основы общей и юридической психологии [Текст]: учебник / М.И. Еникеев. – М.: Юристъ, 1996. – 631 с.

59. Завидов, Б.Д. Договорное право России [Текст] / Б.Д. Завидов // Науч. ред. В.С. Анохин. – М.: Лига Разум, 1998. – 528 с.

60. Занковский, С.С. Предпринимательские договоры [Текст] / С.С. Занковский // Отв. ред. В.В. Лаптев. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 304 с.

61. Золотухин, А.В., Султонова, Т.И. Предпринимательское право Республики Таджикистан [Текст]: учебник / А.В. Золотухин, Т.И. Султонова. – Душанбе: «ЭР–граф», 2018 – 596 с.

62. Новицкий, И.Б., Перетерский, И.С. [и др.] Римское частное право [Текст]: учебник / И.Б. Новицкий, И.С. Перетерский, [и др.] / Под ред. И.Б. Новицкий, И.С. Питерский. – М., 1999. – 512 с.

63. Иоффе, О.С. Обязательственное право. [Текст] / О.С. Иоффе. – М: Юрид. лит., 1975. – 132 с.

64. Иоффе, О.С. Обязательства по возмещению вреда [Текст] / О.С. Иоффе // Отв. ред. Л.И. Картужанский. – 2-е изд. – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1952. – 126 с.

65. Иоффе, О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву [Текст] / О.С. Иоффе // Отв. ред. А.К. Юрченко – Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та, 1955. – 310 с.

66. Иоффе, О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права [Текст] / О.С. Иоффе, В.А. Мусин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 156 с.

67. Исмаилов Ш.М. Сборник избранных статей. [Текст] / Ш.М. Исмаилов. – Душанбе: Изд-во: «Полиграф Групп», 2021. – 632 с.

68. Кодирзода Т.К. Злоупотребление субъективными гражданскими правами (теория и практика). [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе, «Ямини Содик», 2014. – 176 с.

69. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (часть первая) / Под ред. О.Н. Садикова. – М.: Юридическая фирма КОНТРАКТ; ИНФРАМ, 1999. – 799 с.

70. Брагинский, М.И., Витрянский, В.В., Звеков, В.П., Суханов, Е.А., [и др.] Комментарий части первой гражданского кодекса Российской Федерации [Текст] / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский, В.П. Звеков, Е.А. Суханов, [и др.] // Под общ. ред. В.Д. Карпович. – М.: Спарк, Хозяйство и право, 1995. – 597 с.

71. Красавчиков, О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности [Текст] / О.А. Красавчиков. – М.: Юрид. лит., 1966. – 200 с.

72. Кудрявцев, В.Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 352 с.

73. Курбанов К.Ш. Добросовестности в гражданском праве. Под ред. проф. Дж.С. Муртазакулова. [Текст] / К.Ш. Курбанов. – Душанбе, 2016. – 172 с.

74. Қурбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1: [Матн] китоби дарсӣ / Қ.Ш. Қурбонов, И.Ғ. Ғаффорзода. – Душанбе: «Донишварон», 2017. – 504 с.

75. Лебединский, М.С., Мясищев, В.Н. Введение в медицинскую психологию [Текст] / М.С. Лебединский, В.Н. Мясищев – Л.: Медицина, – 1966. – 430 с.

76. Лекшас, И.В. Вина как субъективная сторона преступного деяния. Перевод с немецкого [Текст] / И.В. Лекшас // Под ред. А.А. Пионтковский (Предисл.); Пер. С.Л. Либерман. – М.: Госюриздат, 1958. – 85 с.

77. Малеин, Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. [Текст] / Н.С. Малеин. – М.: Наука, 1968. – 206 с.

78. Малеин, Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность [Текст] / Н.С. Малеин. – М.: Юрид. лит., 1985. – 192 с.

79. Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Ҳ., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум) [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобочонов, Ш.К. Бадалов. – Душанбе, 2010. – 1000 с.

80. Матвеев, Г.К. Вина в советском гражданском праве [Текст] / Г.К. Матвеев // Отв. ред. К.П. Николаев. – Киев: Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – 307 с.

81. Матвеев, К.Г. Основания гражданскоправовой ответственности [Текст] / Г.К. Матвеев – М.: Юрид. лит., 1970. – 312 с.

82. Махмасани С.Р. Фалсафат ат-ташри фи-л-ислам (Философия мусульманского права). [Текст] / С.Р. Махмасани. – Бейрут, 1952. – 381 с.
83. Махмудзода М., Худоёрзода Б., Муқимӣ С., Ҳошимзода Д. Тафсири Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / М. Махмудзода, Б. Худоёрзода, С. Муқимӣ, Д. Ҳошимзода. – Душанбе: «Эр-граф», 2019. – 648 с.
84. Медведев С.Н. Римское частное право [Текст] / С.Н. Медведев. – Ставрополь, Ставропольская краевая типография, 2004. – 248 с.
85. Мейер, Д.И. Русское гражданское право. Ч. I. [Текст] / Д.И. Мейер. – М.: Статут, 2000. – 246 с.
86. Менглиев, Ш.М. Возмещение морального вреда [Текст]: монография / Ш.М. Менглиев. – Душанбе, 1998. – 132 с.
87. Муромцев, С.А. Гражданское право Древнего Рима [Текст] / С.А. Муромцев // Отв. ред. А.Д. Рудоквас. Науч. ред. В.С. Ем. – М.: Статут, 2003. – 685 с.
88. Мушинский, В.О. Основы гражданского права [Текст]: Учеб. пособ. для студ. неюрид. спец. / В.О. Мушинский. – М.: Международ. отнош., 1995. – 208 с.
89. Мясищев, В. Н. Личность и неврозы [Текст] / В.Н. Мясищев. – Б.м: Издательство Ленинградского Университета, 1960. – 427 с.
90. Новицкий, И.Б., Лунц, Л.А. Общее учение об обязательстве [Текст] / Л.А. Лунц, И.Б. Новицкий. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
91. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1. Китоби дарсӣ. Дар зери таҳрири узви вобастаи Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илми ҳуқуқ, профессор Усмонов О.У. Нашриёти ҶС «Матбуот». – Душанбе, 2001. – 399 с.
92. Ойгензихт, В.А. Избранные труды [Текст] / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: «Типография ТНУ», 2019. – 740 с.
93. Ойгензихт, В.А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах [Текст] / В.А. Ойгензихт. – Душанбе, Тадж.гос.ун-т. – 1980. – 111 с.

94. Ойгензихт, В.А. Мораль и право [Текст]: (Взаимодействие. Регулирование Поступок) / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон. 1987. – 100 с.
95. Ойгензихт, В.А. Проблема риска в гражданском праве [Текст]: часть общая / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 224 с.
96. Ойгензихт, В.А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: Сущность. Поведение. Ответственность [Текст]: учебное пособие / В.А. Ойгензихт. // Отв. ред. М.И. Клеандров. – Душанбе, 1988. – 116 с.
97. Очилова, Ф.А. Гражданско–правовая ответственность в акционерных обществах по законодательству Республики Таджикистан [Текст] / Ф.А. Очилова. – Худжанд: Хуросон, 2022. – 172 с.
98. Павлодский, Е.А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве [Текст] / Е.А. Павлодский. – М.: Юрид. лит., 1978.– 86 с.
99. Петров, И.Н. Ответственность хозорганов за нарушения обязательств [Текст] / И.Н. Петров. – М.: Юрид. лит., 1974. – 216 с.
100. Покровский, И.А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И.А. Покровский // Редкол. Н.В. Козлова, С.М. Корнеев, Е.В. Кулагина, П.А. Панкратов. - 3-е изд., стереотип. – М.: Статут, 2001. – 354 с.
101. Аликперова, Х.Д., Побегайло, Э.Ф. [и др.] Практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации [Текст] / Х.Д. Аликперова,, Э.Ф. Побегайло, [и др.] // под ред. Х.Д. Аликперова и Э.Ф. Побегайло. – М., 2001. – 864 с.
102. Пугинский, Б.И. Коммерческое право России [Текст]: учеб. для студентов высш. юрид. учеб. заведений / Б.И. Пугинский / Сер. Классический университетский учебник / Моск. гос. Ун-т им. М.В. Ломоносова. (Изд. 2–е) – Москва, 2006. – 350 с.
103. Пугинский, Б.С. Правовые средства обеспечения эффективности производства [Текст] / Б.И. Пугинский // Отв. ред. И.Н. Петров – М.: Юрид. лит., 1980. – 144 с.

104. Рабинович, Ф.Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия. [Текст] / Ф.Л. Рабинович. – М.: Юрид. лит., 1975. – 168 с.
105. Рахимзода, М.З. Избранные труды по гражданскому и предпринимательскому праву [Текст] / М.З. Рахимов. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 638 с.
106. Рахимов, М.З. Конечный результат предпринимательской деятельности: теория и правовой регулирование. [Текст] / М.З. Рахимов. – Душанбе, «Деваштич», 2007. – 294 с.;
107. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқорӣ. [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе, «Дониш», 2019. – 557 с.
108. Российское уголовное право: курс лекций : в 8 т. Т. 1. Преступление [Текст] / под ред. А. И. Коробеева. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – 604 с.
109. Рубинштейн, С.Л. *Основы общей психологии* [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 713 с.
110. Санфилиппо, Ч. Курс римского частного права: учебник. [Текст] / Ч. Санфилиппо. – М.: Норма, 2024. – 464 с.
111. Санфилиппо, Ч. Курс римского частного права: учебник. [Текст] / Ч. Санфилиппо. – М.: Норма, 2007. – 463 с.
112. Смирнов, В.Т. Гражданская ответственность государственных предприятий за причинение увечья или смерти работникам [Текст] / В.Т. Смирнов // Отв. ред.: Черепяхин Б.Б. – М.: Госюриздат, 1957. – 231 с.
113. Современное предпринимательское право: монография [Текст] / Отв. ред.: Ершова И.В. – М.: Проспект, 2014. – 352 с.
114. Сулаймонов, Ф.С., Мирзозода, П.З. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми якум (нашри дуюм) [Текст] / Ф.С. Сулаймонов, П.З. Мирзозода // Мухаррири масъул Ғаюров Ш.К. ва Сулаймонов Ф.С., Душанбе, «Истеъдод», 2022. – 448 с.
115. Тагайназаров, Ш.Т., Бабаджанов, И.Х., Бадалов, Ш.К., Бабаджанов, Дж.Б. Жизнь и здоровье человека: современные проблемы

правовой ответственности. [Текст] / Ш.Т. Тагайназаров, И.Х. Бабаджанов, Ш.К. Бадалов, Дж.Б. Бабаджанов. – Душанбе, «ЭР–граф», 2010. – 452с.

116. Тархов, В.А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. [Текст] / В.А. Тархов. – г. Чебоксары: Чув. кн. изд–во, 1997. – 331 с.

117. Тархов, В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. [Текст] / В.А. Тархов. – Саратов, 1973. – 456 с.

118. Байтин, М.И., Григорьев, Ф.А., Демидов, А.И., Зайцев, И.М., Карташов, В.Н. [и др.] Теория государства и права. Курс лекций [Текст] / М.И. Байтин, Ф.А. Григорьев, А.И. Демидов, И.М. Зайцев, В.Н. Карташов [и др.] // Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.

119. Успенский, Л.Н. Очерки по юридической технике. [Текст] / Л.Н. Успенский. – Ташкент. 1927. – 219 с.

120. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ [Матн] / Зери таҳрири академики АМИ ҚТ Маҳмудов М.А. – Душанбе: Эр–граф, 2009 – 620 с.

121. Тафсири Кодекси муурофияи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Матн] / – Душанбе: «ЭР–граф». 2013. – 784с.

122. Хареханов, А.Г., Идрисов, Х.В. Ответственность в мусульманской системе права: теоретические основы и практические аспекты реализации (монография). [Текст] / А.Г. Хареханов, Х.В. Идрисов. – Грозный: Изд–во Чеченского государственного университета, 2020. – 140 с.

123. Хвостов, В.М. Система римского права. Учебник [Текст] / В.М. Хвостов // Вступ. ст.: Суханов Е.А., Томсинов В.А. – М.: Спарк, 1996. – 522 с.

124. Хохлов, В.А. Общие положения об обязательствах. [Текст] / В.А. Хохлов. – М.: Статут. 2015. – 286 с.

125. Хохлов, В.А. Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву. [Текст] / В.А. Хохлов. – Тольятти.: ТолПИ. 1997. – 318 с.

126. Чемберс, А. Вред и возмещение вреда по русскому праву // Словарь юридических и государственных наук [Текст] / А. Чемберс / Под ред. А.Ф.Волкова, Ю.Д. Филиппова. – Спб., 1901. – Т. 1. – С.2373.

127. Шварц, Х.И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда [Текст] / Х. Шварц. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. – 64 с.

128. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права [Текст] / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.

129. Яблочков, Т.М. Понятие вины в римском праве: черты индивидуализма в учениях римский юристов о вине. [Текст] / Т.М. Яблочков. – М.: Лань, 2013. – 38 с.

130. Якушев, В.С. Юридическая личность государственного производственного предприятия [Текст] / В.С. Якушев // Науч. ред.: Кирилова М.Я. – Свердловск: Сред-Урал. кн. изд-во, 1973. – 240 с.

Ш. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

131. Абдуджалилов, А. Теоретические проблемы ответственности в Интернете: гражданско–правовые аспекты. [Текст] / А. Абдуджалилов // Совершенствование частноправовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015–2019 г. – Душанбе. 2021. – С. 387-397.

132. Алексеев С.С. О составе гражданского правонарушения [Текст] / С.С. Алексеев // Правоведение. – 1958. – №1. – С. 47-53.

133. Алимзода, Ш.А. Намудҳои шартномаҳои меъёрӣ [Матн] / Ш.А. Алимзода // «Ахбори ДДХБСТ». – 2022. – №2 (91). – С. 30-36.

134. Андреева, Л.В. Защита прав сторон непоименованных договоров [Текст] / Л.В. Андреева // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2012. – №11. – С. 48-53.

135. Баранов, И.Е. Вопросы укрепления договорной дисциплины [Текст] / И.Е. Баранов // Сов. государство и право. – 1958. – №2. – С. 22-34.

136. Бевзенко, Р.С. Неустойка, выраженная в неденежной форме [Текст] / Р.С. Бевзенко // Законодательство. – 2006. – №6. – С. 36-43.

137. Богданов, Е.В. Сущность и ответственность юридического лица [Текст] / Е.В. Богданов // Государство и право. – 1997. – №10. – С. 97-101.
138. Бычков, А.И. Практические аспекты использования конструкции «вещная неустойка» [Текст] / А.И. Бычков // Юрист. – 2012. – №12. – С. 18-23.
139. Воробьев, Ю.А. Кто не рискует - тот не пьет шампанское. А кто рискует – того штрафуют [Текст] / Ю.А. Воробьев // Предприниматель без образования юридического лица. ПБОЮЛ. – 2005. – №6. – С. 70-83.
140. Гутников, О.В. Форс-мажорные обстоятельства в условиях кризиса [Текст] / О.В. Гутников // Главбух. – 1998. – №17. – С. 58-66.
141. Дагель, П.С. Понятие вины в советском уголовном праве [Текст] / П.С. Дагель // Материалы XIII конференции ДВГУ. Ч. IV. – Владивосток, 1968. – С. 123-126
142. Дагель, П.С. Содержание, форма и сущность вины в советском уголовном праве [Текст] / П.С. Дагель // Правоведение. – 1969. – №1. – С. 78-88.
143. Дмитриева, О.В. Римские правовые конструкции вины и ответственности и их влияние на современное гражданское право России [Текст] / О.В. Дмитриева // Юрид. записки. – 2011. – №1(24). – С. 124-130.
144. Добрынин, Н.Ф. Об активности сознания [Текст] / Н.Ф. Добрынин // Проблемы сознания: материалы симпозиума. – М., 1966. – С. 176-184.
145. Духно, Н.А., Ивакин, В.И. Понятие и виды юридической ответственности [Текст] / Н.А. Духно, В.И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – №6. – С. 12-17.
146. Емельянов, П.В., Кудрявцев, В.С. Усилить ответственность за выполнение обязательств по поставкам продукции [Текст] / П.В.

Емельянов, В.С. Кудрявцев // Сов. государство и право. – 1957. – №9. – С. 32-41.

147. Зверева, Е.А. Индивидуальные предприниматели. Индивидуальный статус предпринимателя–гражданина [Текст] / Е.А. Зверева // Право и экономика. – 1998. – №6. – С. 17-21;

148. Зверева, Е.А. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств [Текст] / Е.А. Зверева // Право и экономика. – №11 – М.: Юрид. Дом «Юстицинформ», 1998. – С. 4-7.

149. Злобин, Г.А. Виновное вменение в историческом аспекте [Текст] / Г.А. Злобин // Уголовное право в борьбе с преступностью / Редкол.: Коган В.М., Малеин Н.С., Яковлев А.М. (Отв. ред.) – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1981. – С. 22-34.

150. Илларионова, Т.И. Значение форм вины в дифференциации гражданско–правовых санкций [Текст] / Т.И. Илларионова // Сов. государство и право. – 1978. – №8. – С.126-130.

151. Имамов, Н.Ф. Авеста - источник гражданского права. [Текст] / Н.Ф. Имамов // «Молодой учёный». – №5 (64). – Апрель, 2014 г. – С. 353-355.

152. Иоффе, О.С. О некоторых теоретических вопросах науки гражданского права [Текст] / О.С. Иоффе // Вестник ЛГУ. – 1948. – №3. – С. 84-97.

153. Карапетов, А.Г., Савельев, А.И. Свобода заключения непоименованных договоров и ее пределы [Текст] / А.Г. Карапетов, А.И. Савельев // Вестник ВАС РФ. – 2012. – №(233) – С. 12-56.

154. Киселев, С. Формы и виды вины в гражданских правоотношениях [Текст] / С. Киселев // Российская юстиция. – №4 – М.: Юрид. лит., 2000. – С. 25.

155. Комурджиева, И.П. Понятие и критерии юридической ответственности [Текст] / И.П. Комурджиева // Общественные науки. – 2002. – №2. – С. 104-105.

156. Коротецкий, Ю. Без лица [Текст] / Ю. Коротецкий // «Эксперт». – 2004. – №7. – 64-67.

157. Лехтинен, Л. Правовые формы предпринимательства на основе Гражданского кодекса России [Текст] / Л. Лехтинен // Хозяйство и право. – М. – 1995. – №8. – С. 55-60.

158. Маковский, А. О концепции первой части Гражданского кодекса [Текст] / А. Маковский // Вестник ВАС РФ. – 1995 – №4. – С. 8-98.

159. Малков, В.П. Субъективные основания уголовной ответственности [Текст] / В.П. Малков // Государство и право. – 1995. – №1. – С. 91-99.

160. Мансурӣ, Ш.Ҷ. Доир ба баъзе масъалаҳои руёнидани Ҷоизҳо хамчун шакли ҷавобгарии ҳуқуқии граждани барои иҷро накардани уҳдадорихои пулӣ [Матн] / Ш.Ҷ. Мансурӣ // Танзими ҳуқуқии самтҳои алоҳидаи соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Рушди қонунгузори Тоҷикистон оид ба самтҳои алоҳидаи соҳибкорӣ» аз 7 – уми октябри соли 2021) / Зери таҳрири докторони илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессорон Раҳимзода М.З. ва Сангинов Д.Ш. – Душанбе: «Матбааи ДМТ», 2021. – 540 с.

161. Пергамент, А.И. Обзор заседаний сектора гражданского права: [Во Всесоюзном институте юридических наук] [Текст] / А.И. Пергамент // Советское государство и право. – М., 1949. – №11 (ноябрь). – С. 70-79.

162. Петров, И. Вина как условие ответственности хозорганов за нарушение обязательств [Текст] / И. Петров // Советская юстиция, – 1969. – №24. – С. 6-8

163. Пирвиц, Э.Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве [Текст] / Э.Э. Пирвиц // Вестник гражданского права. – 2010. – №5. – С. 171-215.

164. Плотников, В.А. Соотношение категорий «вина» и «риск» в гражданском праве [Текст] / В.А. Плотников // Вестник Московского университета. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – №6 – С. 67-72.
165. Попов, А.А. Обстоятельства, влияющие на увеличение размера имущественной ответственности предпринимателя [Текст] / А.А. Попов // Право и экономика. – 2000. – №10. – С. 67-77.
166. Пугинский Б.И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности // Сов. государство и право. – 1979. – №10. – С. 64-67.
167. Пугинский, Б.И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности [Текст] / Б.И. Пугинский // Сов. государство и право. – 1979. – №10. – С. 63-70.
168. Рахимов М.З. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств. [Текст] / Рахимов М.З. // Вестник Высшего экономического суда Республики Таджикистан. – 1999. – №7. – С. 58-62.
169. Раҳимзода, М.З. «Доир ба баъзе масъалаҳои ҷавобгарии бегуноҳӣ дар уҳдадорихои шартномавии соҳибкор» [Текст] / М.З. Раҳимзода // Совершенствование частноправовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 г. – Душанбе. 2021. – С. 406-414.
170. Семейсов, В. Особенности статуса индивидуального предпринимателя [Текст] / В. Семейсов // Российская юстиция. – 2003. – №. – С. 16-17.
171. Степанов, Д. Компания, управляющая хозяйственным обществом [Текст] / Д. Степанов // Хозяйство и право. – 2000. – №10. – С. 60-73.
172. Суханов, Е.А. Юридические лица, государственные и муниципальные образования [Текст] / Е.А. Суханов // Хозяйство и право. – 1995. – №4. – С. 3-25.

173. Танаев, В.М. Понятие «риск» в Гражданском кодексе РФ [Текст] / В.М. Танаев // Актуальные проблемы гражданского права. Вып. 3 / Под ред. С.С. Алексева. – М.: Статут, 2000. – С. 8-34.

174. Фоков А.П. Имущественная ответственность в российском гражданском праве (анализ теории и практики, реальность и перспективы) [Текст] / А.П. Фоков // Банковское право. – 2004. – №1. – С. 57-64.

175. Фролкина, Е.Н. Ответственность предпринимателей в форме взыскания неустойки за нарушение договорных обязательств: теоретический аспект [Текст] / Е.Н. Фролкина / Вектор юридической науке. – 2015. – №1. – С. 62-71.

176. Шаргородский, М.Д. Причинная связь в уголовном праве [Текст] / М. Шаргородский // Ученые труды / Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции СССР. – М., 1947. – Выпуск X. – С. 176-203.

177. Шонасридинов, Н. Неустойка как способ обеспечения обязательств в сфере водоснабжения. [Текст] / Н. Шонасридинов // Совершенствование частноправовых основ законодательства Республики Таджикистан в 2015-2019 г. – Душанбе. 2021. – С. 422-429.

IV. Диссертация ва авторефератҳо:

178. Богданов, О.В. Вред – как условие гражданско–правовой ответственности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.В. Богданов. – Саратов., 2001. – 198 с.

179. Бутенко, Е.В. Вина в нарушении договорных обязательств [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Е.В. Бутенко. – Краснодар, 2002. – 198 с.

180. Васильев, Ю.М. Гражданско-правовая ответственность в договорных обязательствах [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ю.М. Васильев. – Волгоград, 2007. – 186 с.

181. Гаюров, Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Ш.К. Гаюров. – Москва, 2010. – 371 с.
182. Гришин, Д.А. Неустойка: вопросы теории и практики [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.А. Гришин. – М., 2004. – 214 с.
183. Идрисов, Х.В. Вина как условие ответственности в российском гражданском праве [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Х.В. Идрисов. – Москва – 2010. – 182 с.
184. Каримзода Ш.К. (Бадалов Ш.К.). Проблемы гражданско-правовой ответственности за экологический вред в Республике Таджикистан [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ш.К. Каримзода (Ш.К. Бадалов). – Душанбе, 2011. – 198 с.
185. Кирилова, Н.А. Гражданско-правовая ответственность государства [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Н.А. Кирилова. – Москва, 2003. – 36 с.
186. Лукьянцев, А.А. Ответственность при осуществлении предпринимательской деятельности в гражданском законодательстве России: теория и судебная практика [Текст]: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / А.А. Лукьянцев. – Ростов-на-Дону, 2006. – 37 с.
187. Матвеев, Г.К. Вина, как основание гражданско-правовой ответственности по советскому праву [Текст]: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Г.К. Матвеев. – М., 1951. – 42 с.
188. Рахимов, М.З. Правовые проблемы достижения конечного результата предпринимательской деятельности [Текст]: дис.. д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / М.З. Рахимов. – Душанбе, 2000. – 354 с.
189. Халиков, А.Г. Правовая система зороастризма [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / А.Г. Халиков. – Душанбе, 2004. – 421 с
190. Хохлов, В.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение договора [Текст]: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / В.А. Хохлов. – Самара, 1998. – 349 с.

V. Захираҳои электронӣ:

191. Азимов, Д. Введение в му’амалат – мусулманское частное право [Захираи электронӣ]. – манбаи дастрасӣ: <https://zandguy.files.wordpress.com/2010/09/muamalat.pdf>. (санаи муроҷиат 16.03.с.2024).

192. Ализода, З. Дар бораи қабул намудани Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Захираи электронӣ]. – манбаи дастрасӣ: <https://sadoimardum.tj/ma-lisi-ol/kodeksi-madanii-um-urii-to-ikiston-abul-shud/>. (санаи муроҷиат 17.03.с.2024)

193. Голубцова, Ю.А. Понятие вины в римском частном праве и его восприятие в Российском гражданском законодательстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jurvestnik.psu.ru/dex>. (дата обращения: 12.03.2024г.).

194. Зверева, Е.А. Ответственность предпринимателя за нарушение договорных обязательств. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/comm/>. (дата обращения: 12.04.2024г.).

195. Исламское право [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://studfile.net/preview/8668332/page:6>. (дата обращения: 16.03.2024г.).

196. Мхитарян, Ю.И. Гражданско–правовая ответственность государства перед индивидуальными предпринимателями и юридическими лицами – членами саморегулируемых организаций строительной отрасли за обеспечение сохранности и восстановление средств компенсационных фондов в случае банкротства российских кредитных организаций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.agequal.ru/pdf/2016/416001.pdf> (дата обращения: 07.04.2024г.).

197. Новокрещенов, Д.Н. К вопросу о понятии вины юридического лица в российском гражданском праве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatii-viny-yuridicheskogo-litsa-v-rossiyskom-grazhdanskom-prave>. (дата обращения: 05.04.2024г.).

198. Саҳих аль-Бухари 23) (البخاري صحيح) – Намерение в клятве, Хадис 6689) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://isnad.link/book/sahih-al-buhari/83-kniga-klyatv-i-obetov-hadisy-6621-6707/23-glava-namerenie-v-klyatve>. (дата обращения: 15.03.2024г.).

199. Сборник инструктивных указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР, вып. 29. –М., 1970 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lawlibrary.ru/e34855.html>. (дата обращения: 15.03.2024г.).

200. Сулейменов, М. Ответственность в гражданском праве. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/oc_id=30 (дата обращения: 25.03.2024г.).

201. Чугунова, М. Как стать предпринимателем без образования юридического лица // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.akzia.ru/politics/27-09-2002/460.html>. (дата обращения: 13.04.2024г.).

202. Шохмурод, Р., Рачабзода, Р. Масунияти юрисдиксионии давлат – тақозои замони муосир// [Захираи электронӣ] – манбаи дастрасӣ: <https://sadoimardum.tj/ma-lisi-ol/masuniyati-yurisdikSIONii-davlat-ta-ozoi-zamoni-muosir/>. (санаи мурочиат 07.04.с.2024)

203. Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. – В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами // Случай в гражданском праве. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/007/094/94843.htm>. (дата обращения: 15.03.2024г.).

VI. Парвандаҳои судӣ

204. Парванда иқтисодии №1–29/20/ Бойгонии суди иқтисодии шаҳри Душанбе.

205. Парванда таҳти №1–165/19/ Бойгонии Суди иқтисодии шаҳри Душанбе.

206. Парванда таҳти №1–91/20. Бойғонии Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

207. Парванда таҳти №2–118/18. Бойғонии Суди Олии иқтисодии ҶТ.

208. Парвандаи маданияи №3–196/23// Бойғонии суди ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе.

209. Парвандаи маданияи №3–339/20/ Бойғонии суди шаҳри Ваҳдат.

210. Парвандаи маданияи №3–361/19/ Бойғонии суди ноҳияи Шохмансури шаҳри Душанбе.

211. Парвандаи иқтисодии №1–15/20// Бойғонии Суди Олии иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

212. Парвандаи иқтисодии №1–251/23/ Бойғонии Суди иқтисодии вилояти Хатлон.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1–М]. Додозода, А.М. Пайдоиш ва ташаккули мафҳуми гуноҳ [Матн] / А.М. Додозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2021. – №2 (38). – С. 123-130; ISBN 2305-0535.

[2–М]. Додозода А.М. Ҳадди гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи гражданин [Матн] / А.М. Додозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2021. – №3 (39). – С. 111-115; ISBN 2305-0535.

[3–М]. Додозода А.М. Масъулияти давлат дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи гражданин [Матн] / А.М. Додозода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ). – 2021. – №3 (23). – С. 163-168; ISBN 2414-9217.

[4–М]. Додозода А.М. Гуноҳи шахси ҳуқуқӣ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи гражданин [Матн] / А.М. Додозода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон (маҷаллаи илмӣ). – 2021. – №4 (24). – С. 180-190. ISBN 2414-9217.

[5–М]. Бобочонзода И.Ҳ., Додозода А.М. Баъзе масъалаҳои гуноҳ хангоми вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи мадания [Матн] / И.Ҳ. Бобочонзода, А.М. Додозода // Маҷаллаи илмӣ-иттилоотии Ҳаёти ҳуқуқ. – 2023. – №2 (42). – С. 98-111; ISBN 2307-5198.

[6–М]. Бобочонзода И.Ҳ., Додозода А.М. Гуноҳ хангоми вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / И.Ҳ. Бобочонзода, А.М. Додозода // Маҷаллаи Академии ҳуқуқ. – 2024. – №2 (50). – С. 91-100; ISBN 2305-0535.

[7–М]. Додозода А.М. Гуноҳ ҳамчун ҳолат, таваккал ва унсури ҷавобгарӣ дар муносибатҳои шартномавӣ [Матн] / А.М. Додозода //

Қонунгузорӣ (маҷаллаи илмӣ). – 2024. – №2 (54). – С. 73-79; ISBN 2410-2903.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[8–М]. Бободжонзода И.Х., Додозода А.М. Проблемы понимания вины в контексте эволюции научных исследований в сфере цивилистики [Текст]. / А.М. Додозода // Юридическая наука: история и современность. – Санкт-Петербург, 2017. – №5. – С. 87-95.

[9–М]. Бободжонзода И.Х., Додозода А.М. Понятие вины применительно к юридическим и физическим лицам [Текст] / И.Х. Бободжонзода, А.М. Додозода // Юридическая наука: история и современность. – Санкт-Петербург, 2017. – №6. – С. 94-109.

[10–М]. Додозода А.М. Мафҳуми гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар ҳуқуқи маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / А.М. Додозода // «Маърифати ҳуқуқӣ: масъалаҳои ҳуқуқ-иктисодии заминистифодабарӣ»: маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ (11 майи соли 2024) Зери таҳрири д.и.х., профессор Исмоилов Ш.М. – Душанбе: «Меҳроҷ-граф», 2024. – С. 444-470; ISBN 978-99985-65-74-6.

[11–М]. Додозода А.М. Гуноҳ дар вайронкунии уҳдадорихои шартномавӣ дар даврони истиқлолияти давлатӣ. Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд [Матн] / А.М. Додозода // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ – заминаи таҳкими давлати ҳуқуқбунёд», бахшида ба 33-юмин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 3-юми сентябри соли 2024. Зери таҳрири д.и.х., профессор Бобочонзода И.Х. – Душанбе: «Нашри Мубориз», 2024. – С. 270-277.

[12–М]. Додозода А.М. Гуноҳ ҳамчун ҳолат, таваккал ва унсури ҷавобгарӣ дар муносибатҳои шартномавӣ. Маҷмуи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ бахшида ба соли маърифати ҳуқуқӣ. Душанбе, “Дониш”, 2024. – С. 121-129.

ҚАРОРИ

Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

№__

аз «__» _____ соли _____

шаҳри Душанбе

**Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқи намудани меъёрҳои Кодекси
мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҷавобгарӣ барои вайрон кардани
ухдадорихо**

Бо мақсади ҷорӣ намудани таҷрибаи яхела ва татбиқи дурусти меъёрҳои Кодекси маданӣ, ки тартиби ҷавобгариро барои вайрон кардани ухдадорихо ба танзим мебароранд, бо дастрасии моддаи 25 Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи судҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон», Пленуми Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, -

Қ А Р О Р К А Р Д:

1. Диққати судҳо ба он ҷалб карда шавад, ки қарздоре, ки ухдадориро вайрон кардааст, бояд ба кредитор зиёни дар натиҷаи вайрон кардани ухдадорӣ расонидаашро пардохт намояд (қ. 1 м. 453 Кодекси мадании Ҷумҳурии Тоҷикистон – минбаъд КМ ҚТ). Агар дар қонун тартиби дигар пешбинӣ нагардида бошад, аз ҷониби кредитор истифода намудани тарзҳои дигари ҳимояи ҳуқуқҳои вайроншуда, ки қонун ё шартнома муқаррар намудааст, онро аз ҳуқуқи талаб намудани ҷуброни зиёни расондашуда дар натиҷаи иҷро накардан ё иҷрои номатлуби ухдадорӣ маҳрум наменамояд (қ.6 м. 453 КМ ҚТ).

2. Тибқи талаботи моддаҳои 14 ва 453 КМ ҚТ ба таркиби зиён ҳам зиёни воқеӣ ва ҳам фоидаи аз дастрафта дохил мешавад.

Таҳти мафҳуми зиёни воқеӣ хароҷоте фаҳмида мешавад, ки шахси ҳуқуқаш вайронгардида сарф намудааст ё бояд барои барқарор намудани ҳуқуқи вайронгардида сарф намояд, талаф ёфтани он осеб дидани молу мулкӣ он, фаҳмида мешавад.

Таҳти мафҳуми фоидаи аз даст рафта бошад, даромади гирифтани он, ки шахс, агар ҳуқуқаш вайрон намегардид, дар шароити муқаррарии муомилоти маданӣ метавонист ба даст оварад, фаҳмида мешавад.

Агар шахси вайронкардаи *iusys* даромад ба даст оварда бошад, шахсе, ки *iusys*-аш вайрон гардидааст, *iusys* дорад дар баробари зиёноӣ дигар фоидаи аз дастрафта ба андозаи на камтар аз чунин даромад талаб намояд (қ. 3 м. 14 КМ ҚТ).

3. Иангоми муайян кардани андозаи даромади аз дастрафта тадбириҳои андешидаи кредитор барои гирифтани он ва тайёрии барои чунин масъад аниҳод ба инобат гирифта мешаванд (қ.4 м.453 КМ ҚТ).

Дар айни замон кредитор ҳуқуқ дорад барои асоснок кардани андозаи даромади аз дастрафта на танҳо далелҳои андешидани чораҳо ва тайёрии ба даст овардани он, балки ҳар гуна далели дигарро оид ба имконияти гирифтани онро пешниҳод намояд.

Масалан, агар фармоишгар нисбат ба пудратчӣ дар бораи ҷуброни зараре, ки дар натиҷаи номатлуб иҷро кардани шартномаи таъмири бинои мағоза расонида шудааст, муроҷиат намуда, бо далели он, ки дар натиҷаи иҷрои қор бо камбудихо номбурда натавонистааст, ки фаъолияти муқаррарии ӯ дар фурӯши чаканаи мол номуътадил гардидааст, пас ҳисоб кардани даромади аз дастрафта метавонад дар асоси фоидаи даъвогар барои ҳамин давраи то аз ҷониби ҷавобгар вайрон кардани уҳдадорӣ (ё баъд аз қатъ гардидани вайронкунӣ) анҷом дода шавад.

Қарздор аз ҳуқуқи пешниҳоди далелҳо дар бораи он, ки даромади аз дастрафтаи кредитор намегирифт, маҳрум карда намешавад.

4. Тазаккур бояд дод, ки қарздор ҳуқуқ дорад оид ба андозаи зарари ба кредитор расонидашуда эътироз баён намояд ва далел пешниҳод намояд, ки кредитор метавонист чунин зиёнро кам кунад, вале барои ин чораҳои оқилона наандешад (м.465 КМ ҚТ).

Ҳангоми муқаррар намудани алоқаи сабабии байни вайрон кардани уҳдадорӣ ва зиён, бояд ба назар гирифт, ки чунин вайронкунӣ дар шароити муътадили аҳдҳои маданӣ – ҳуқуқӣ ба кадом оқибатҳо оварда метавонад. Агар рӯй додани зиён, ки кредитор қуброни онро талаб мекунад, натиҷаи умумии вайрон кардани уҳдадорӣ аз ҷониби қарздор бошад, дар он сурат мавҷудияти алоқаи сабабии байни вайронкунӣ ва зарари исботнамудаи кредитор тахмин карда мешавад.

Қарздоре, ки далелҳои кредиторро оид ба робитаи сабабӣ байни рафтори ӯ ва зиёни ба кредитор расонидашударо рад мекунад, ҳуқуқ дорад, ба суд далелҳо дар бораи мавҷудияти сабаби дигари пайдоиши ин зиёнро пешниҳод намояд.

Гуноҳи қарздор дар вайрон кардани уҳдадорӣ то исбот нагардидани акси (зарари бегуноҳ расонидашуда) он ба ҳисоб гирифта мешавад. Исботи бегуноҳӣ ба зиммаи шахсе гузошта мешавад, ки уҳдадориро вайрон кардааст (қ.3 м. 462 КМ ҚТ).

5. Чун қоида, тарафҳои уҳдадорӣ ҳуқуқ доранд бо салоҳдиди худ масъулияти қарздорро маҳдуд кунанд (қ. 4 м. 483 КМ ҚТ).

Бастани чунин шартнома иҷозат дода намешавад ва он эътибор надорад, агар он манъкуниҳои қонуниро вайрон кунад (қ.2 м. 461 КМ ҚТ) ё ба моҳияти танзими қонунгузории намуди дахлдори уҳдадорӣ (масалан, шартҳои шартномаи рента ва таъминоти якумра бо саробонъ ва ғ.) муҳолифат кунад.

6. Агар дар доираи муқаррарнамудаи қ.6 м. 462 КМ ҚТ дар шартномаи қаблан басташуда ҳолатҳои муайян карда шуда бошанд, ки ҷавобгарии қарздорро барои қасдан вайрон кардани уҳдадорӣ бартараф ё маҳдуд

мекунад, пас уҳдадории исботи пайдоиши онҳо, ба зиммаи қарздор гузошта мешавад.

Созишномаи саблан басташуда доир ба бартараф ё маїдуд намудани ҷавобгарњ барои сасдан вайрон кардани уїдадорњ беосибат аст (қ.6 м. 462 КМ ҚТ). Мавчуд набудани қасд дар вайрон кардани уҳдадориро шахси уҳдадориро вайронкарда исбот мекунад (қ. 3 м. 462 КМ ҚТ). Масалан, барои асоснок намудани қасд надоштани қарздор, ки ҷавобгариаш бо созиши тарафҳо бартараф ё маїдуд карда шудааст, метавонад далелҳое пешниҳод карда шаванд, ки ў дар иҷрои уҳдадорї ақаллан дараҷаи ҳадди ақал эҳтиёткорї ва ғамхорї зоҳир кардааст.

7. Мутобиқи талаботи қ.4 м. 462 КМ ҚТ, барои эътироф кардани вазъият ҳамчун ҳолати рафънопазир зарур аст, ки он хусусияти фавқулода ва пешгиринашаванда дошта бошад.

Талаботи ҳолати фавқулода истисно будани ҳолати мазкурро дар назар дорад, ки пайдоиши он дар шароити мушаххас маъмул нест.

Агар дар қонун тартиби дигаре пешбинї нагардида бошад, ҳолате ногузир доништа мешавад, ки агар ягон иштирокчии муомилоти маданї, ки фаъолияти ба қарздор шабеҳро анҷом медиҳад, аз фарорасии ин ҳолат ё оқибатҳои он канорагирї карда натавонад.

Ҳолатҳое, ки ба вукӯъ омадани онҳо ба хоҳиш ё амали тарафи уҳдадорї вобаста буд, ҳолатҳои рафънопазир эътироф карда намешаванд, масалан, набудани маблағҳои зарурии қарздор, аз ҷониби контрагентҳо вайрон кардани уҳдадориҳо, амали ғайриқонунии намояндагони он.

8. Ба вучуд омадани ҳолатҳои рафънопазир худ аз худ уҳдадории қарздорро қатъ наменамоянд, агар иҷрои он пас аз қатъи мавҷудияти онҳо имконпазир бошад.

Кредитор ҳуқуқ дорад аз шартнома даст кашад, агар бинобар таъхир дар натиҷаи ҳолатҳои рафънопазир ба вучуд омада, манфиати ўро ба иҷро гум карда бошад. Дар ин маврид қарздор дар назди кредитор барои зиёне, ки

дар натиҷаи ба таъхир мондани иҷрои уҳдадорихо бинобар фаро расидани ҳолатҳои рафънопазир расонида шудааст, ҷавобгарӣ надорад.

9. Ба муносибатҳо оид ба расонидани зарар ҳангоми бевиҷдонона гузаронидани гуфтушунид оид ба бастанӣ шартнома муқарраротҳои боби 66 КМ ҚТ бо хусусиятҳои муқаррарнамудаи м. 501 КМ ҚТ татбиқ карда мешавад. Масалан, шахси ҳуқуқӣ ё шахрванд зарари дар натиҷаи рафтори бевиҷдононаи корманди худ ҳангоми гуфтушунид расонидашударо ҷуброн мекунад (м. 1193 КМ ҚТ). Дар сурате, ки дар рафти гуфтушунид зарари муштарак аз ҷониби якчанд тараф расонида шудааст, онҳо дар назди ҷабрдида масъулияти муштарак доранд (м. 1205 КМ ҚТ).

Тавзеҳ дода мешавад, ки ҳар кадоме аз тарафҳои гуфтушунид софдилона амал мекунанд ва худ аз худ бе нишон додани сабабҳои рад қатъ гардидани гуфтушунид аз бевиҷдонии тарафи дахлдор шаҳодат намедихад.

Даъвогар уҳдадор аст исбот кунад, ки ҳангоми ворид шудан ба музокира ҷавобгар бо бевиҷдонӣ ба даъвогар зарар расонидааст, масалан кӯшиши гирифтани маълумоти тижоратӣ аз даъвогар ё монеъ шудан ба бастанӣ шартномаи байни даъвогар ва шахси сеюм гардидааст.

Ҳамзамон, бевиҷдонӣ будани амали ҷавобгар дар сурати мавҷуд будани ҳолатҳои, ки дар сарҳатҳои 1- 4 қ. 2 м. 501 КМ ҚТ пешбинӣ шудаанд, ҳисоб карда мешавад. Дар ин сурат ҷавобгар уҳдадор аст, ки бевиҷдонона будани амалҳои худро исбот кунад.

Тарафе, ки гуфтушунид оид ба бастанӣ шартномаро бевиҷдонона аниҷом медиҳад ё сатъ мекунад, уҳдадор аст ба тарафи дигар зиёни вобаста ба ин расонидаро ҷуброн намояд.

Ҷуброни зарари дар натиҷаи рафтори бевиҷдонона ҳангоми гуфтушунид расонидашуда ба ҷабрдида бояд дар ҳолате барқарор карда шавад, ки номбурда то ворид шудан дар музокирот бо ҷавобгар қарор дошт. Масалан, ба ӯ хароҷоти вобаста ба гуфтушунид, хароҷоти тайёрӣ ба бастанӣ шартнома, инчунин зиёне, ки вобаста ба аз даст додани имконияти бастанӣ шартнома бо шахси сеюм расонида шудааст, ҷуброн карда мешавад.

Агар аз чониби тарафҳои музокиракунанда маълумоти нопурра ё безътимод пешниҳод карда шуда бошад ё тараф дар бораи ҳолатҳое, ки аз рӯи хусусияти шартнома бояд ба тарафи дигар расонида мешуд, расонида нашуда бошад ва тарафҳо созишнома баста бошанд, ин тарафи ҷабрдида ҳуқуқ дорад безътибор донистани аҳд ва ҷуброни зарари аз чунин безътиборӣ расонидашударо талаб намояд (м.м. 195 ва 196 КМ ҚТ) ё аз воситаҳои махсуси Ҷимояи ҳуқуқҳои маданӣ барои намудҳои алоҳидаи уҳдадорӣ истифода намояд. Масалан, воситаҳои махсуси Ҷимояи ҳуқуқҳои маданӣ дар м.м. 562, 808, 1150 ва ғайраи КМ ҚТ пешбинӣ шудаанд.

Агар амали зикршудаи контрагент ҳангоми пешниҳоди маълумоти нопурра ё безътимод барои рад кардани бастанӣ шартнома асос шуда бошад, тарафи дигар ҳуқуқ дорад тибқи м. 501 КМ ҚТ ҷуброни зарарро талаб намояд.

10. Пардохти ноустуворона ва ӯброни зиён дар сурати иёрои номатлуби уёдадоръ сарздорро аз иёрои уёдадоръ дар шакли асл озод намекунад, агар дар сонун ё шартнома тартиби дигар пешбинъ нашуда бошад (қ. 1 м. 457 КМ ҚТ). Дар ин ҳолат тибқи талаботи м. 356 -357 КМ ҚТ қарздор ҳуқуқ надорад, ки худсарона аз иҷрои уҳдадориҳо дар шакли асл саркашӣ намояд.

11. Ҳангоми пешниҳоди талаби кредитор ба қарздор оид ба иҷрои уҳдадорӣ дар шакли асл, суд дар асоси ҳолатҳои мушаххаси парванда муайян мекунад, ки оё иҷрои он имконпазир аст ё не.

Ба судҳо тавзеҳ дода мешавад, ки ҳангоми ҳалли масъалаи қобили қабул будани маҷбур кардани қарздор ба иҷрои уҳдадориҳо дар шакли асл на танҳо муқаррароти Кодекси маданияи ҚТ, дигар қонун ё шартнома, балки моҳияти уҳдадории дахлдорро низ ба назар гиранд.

12. Дар сурате, ки агар ҳифзи ҳуқуқҳои маданияи вайроншудаи даъвогар танҳо бо роҳи маҷбур кардани ҷавобгар ба иҷрои уҳдадориҳо дар шакли асл имконпазир бошад ва бо роҳи руёнидани ҷуброни зиён аз ҷавобгар барои иҷро накардани уҳдадори таъмин карда нашавад, даъво дар бораи иҷрои

ухдадориҳо дар шакли асл рад карда намешавад. Масалан, ухдадориҳо оид ба пешниҳоди маълумоте, ки танҳо ҷавобгар дорад ё барои таҳияи ҳуҷҷатҳое, ки танҳо ҷавобгар ваколатдор аст таҳия намояд.

13. Аз моҳияти қонунгузории мадания амалкунанда кредитор ҳуқуқ надорад ба тариқи суд аз қарздор иҷрои ухдадориро дар шакли асл талаб намояд, агар ин иҷрои он аз чиҳати объективӣ ғайриимкон бошад. Ба чунин ҳолатҳои объективӣ метавонад инҳо дохил гарданд: дар сурати нобуд шудани ашёи инфиродӣ, ки қарздор вазифадор буд ба кредитор супорад, ё аз тарафи мақомоти ҳокимияти давлатӣ ё мақомоти худидораи маҳаллӣ дар доираи талаботи қонун қабул кардани санад, ки иҷрои ин ухдадориро истисно мекунад.

Дар баробари ин, аз ҷониби қарздор набудани миқдори ашёе, ки аз рӯи аломатҳои умумӣ муайян карда мешавад, ки ӯ вазифадор аст тибқи шартнома ба кредитор диҳад, худ аз худ ӯро аз иҷрои ухдадориҳо дар шакли асл озод намекунад, агар бо роҳи хариди ашёи зарурӣ аз шахсони сеюм имконият вучуд дошта бошад.

Инчунин, кредитор ҳуқуқ надорад, ки аз қарздор иҷрои ухдадориҳоро дар шакли асл талаб намояд, агар иҷроиши он ба шахсияти қарздор алоқаманд бошад ва иҷроиши маҷбурии он принципҳои эҳтироми шаъну шарафи қарздорро вайрон кунад. Масалан, талаботҳо дар бораи маҷбур кардани шахси воқеӣ дар иҷрои ухдадориҳо дар шакли асл бобати иҷрои асари мусиқӣ дар барномаи концертӣ қонун карда намешавад.

14. Дар ҳолатҳое, ки кредитор наметавонад иҷрои ухдадориҳоро дар шакли асл талаб намояд, қарздор вазифадор аст ба кредитор зиёни дар натиҷаи иҷро накардани ухдадорӣ расонидашударо ҷуброн намояд, агар барои қатъи ухдадориҳо асос набошад. Масалан, ҳолатҳои дар моддаҳои 478 – 479 КМ ҚТ пешбинишуда, асос барои қатъ гардидани ухдадорӣ эътироф мегардад.

15. Агар иҷрои ухдадориҳо дар шакли асл имконпазир бошад, кредитор бо салоҳдиди худ ҳуқуқ дорад ба тариқи суд чунин иҷроро талаб кунад ё аз

кабули ичро даст кашад (қ. 3 м.466 КМ ҚТ) ва ба ҷои дар шакли асл ичро кардани уҳдадорӣ ба суд бо талаби руёндани товони зиёне, ки дар натиҷаи ичро накардани уҳдадорӣ расонида шудааст, мурочиат намояд.

16. Агар ҳолатҳои м. 458 КМ ҚТ вуҷуд дошта бошанд, кредитор ҳуқуқ дорад бо салоҳиди худ дар муҳлати оқилона иҷрои уҳдадориро бо нархи мувофиқ ба шахси сеюм супорад ё мустақилона уҳдадориро иҷро карда, аз қарздор ҷуброни харочот ва дигар зиёнро талаб намояд. Муқаррароти мазкур ҳуқуқи кредиторро оид ба бо салоҳиди худ истифода бурдани тарзҳои дигари ҳимоя, масалан, аз қарздор талаб кардани иҷрои уҳдадориҳо дар шакли асл ё ҷуброни зиёни дар натиҷаи иҷро накардани уҳдадорӣ расонидашуда маҳдуд намекунад.

17. Дар сурати иҷро накардани уҳдадории ба кредитор додани ашёи хос муайяншуда кредитор ҳуқуқ дорад бо интихоби худ аз қарздор гирифтани ин ашё ва тибқи шартҳои пешбиниамудаи уҳдадорӣ додани он ё ба ҷои он ҷуброни зиёнро талаб намояд (м. 459 КМ ҚТ).

Агар ашё то ҳол дода нашуда бошад, ҳуқуқи гирифтани он аз қарздор ба кредиторе тааллуқ дорад, ки уҳдадорӣ қаблан ба манфиати ӯ ба миён омадааст ва агар инро муқаррар кардан ғайриимкон бошад, ба шахсе тааллуқ дорад, ки қаблан дар бораи гирифтани ашё даъво пешниҳод кардааст.

Аз моҳияти м. 459 КМ ҚТ маълум мегардад, ки агар қарздор ашёи хос надошта бошад, ки бояд ба кредитор дода шавад, кредитор ҳуқуқ надорад, ки онро аз қарздор мувофиқи шартҳои шартнома дода мешавад, талаб намояд. Аммо ҳолати набудани ашёи кредиторро аз ҳуқуқи талаб намудани ҷуброни зиёни дар натиҷаи иҷро накардани шартнома расонидашуда маҳрум намекунад.

Дар баробари ин додани ашёи хоса, аз ҷумла ба иҷора, барои истифодаи ройгон, нигоҳдорӣ барои қонеъ гардонидани талаби кредитор оид ба баргардонидани ашёи хоса монеъ намешавад. Дар ин ҳолат судхоро зарур аст, ки дар баррасии парванда шахсе, ки ашёи хоса воқеан дар дасти уст ҷалб намоянд.

Агар аз қарздор талаб карда гирифтани ашёи хоса, ки гузаштани ҳуқуқ ба он ба қайди давлатӣ гирифта нашавад, ба кредиторони гуногун тааллуқ дошта бошад ва ашё ба яке аз онҳо барои моликият, пешбурди хоҷагидорӣ ё идораи оперативӣ супорида шуда бошад, пас кредиторони дигар ҳуқуқ надоранд аз қарздор тибқи қоидаҳои м. 459 КМ ҚТ баргардонидани ашёро талаб кунанд.

18. Ҳангоми қонунгардонидани талаби кредитор дар бораи маҷбур кардани иҷрои уҳдадориҳо дар шакли асл, суд вазифадор аст муҳлате муқаррар намояд, ки дар давоми он ҳалнома бояд иҷро карда шавад (м. 209 Кодекси муҳофизатии маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон – минбаъд КММ ҚТ). Ҳангоми муқаррар кардани муҳлат суд бояд қобилияти иҷрои он, дараҷаи душвории иҷрои санади судӣ, инчунин дигар ҳолатҳои қобили тавачҷуҳо ба назар гирад.

19. Ҷоизҳое, ки дар қ. 1 м. 456 КМ ҚТ пешбинӣ шудаанд, новобаста аз асосҳои ба вучуд омадани уҳдадорӣ (шартнома, дигар аҳдҳо, зиён, дорошавии беасос ё дигар асосҳои дар КМ ҚТ пешбинишуда) пардохт карда мешавад.

Азбаски м. 456 КМ ҚТ оқибатҳои иҷро накардан ё таъхир дар иҷрои уҳдадории пулиро пешбинӣ мекунад, муқаррароти ин меъёр нисбат ба муносибатҳои байни тарафҳо, ки бо истифодаи пул ҳамчун воситаи пардохт (воситаи пардохти қарзи пулӣ) алоқаманд нестанд, татбиқ намегарданд. Масалан, онҳо нисбат ба уҳдадориҳои пулӣ оид ба додани пули нақд ба банк тибқи шартномаи хизматрасонии ҳазинавӣ, кашондани пулҳо ва ғайра татбиқ намегарданд.

20. Дар ҳолатҳое, ки баҳс аз муносибатҳои ҳуқуқии андоз ё дигар муносибатҳои молиявӣ маъмурӣ бармеояд, нисбати ин муносибатҳои ҳуқуқӣ меъёрҳои қонунгузори маданӣ метавонад татбиқ карда шавад, ба шарт, ки ин дар қонун пешбинӣ шуда бошад (қ. 5 м. 2 КМ ҚТ).

Аз ин рӯ, маблағи фоизи дар м. 456 КМ ҚТ пешбинишуда ба маблағи пулӣ дар соҳаи молия, андоз, гумрук татбиқ карда намешавад. Ҳамзамон, аз

чониби мақомотҳои мазкур истифода намудани маблағи шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ муқарраротҳои м. 456 КМ ҚТ татбиқ намегардад.

Дар ин ҳолатҳо шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ дар асоси моддаҳои 14, 15 ва 1194 КМ ҚТ метавонанд дар бораи ҷуброни зиён, аз ҷумла, дар натиҷаи беасос ситонидани маблағҳои иқтисодӣ (молиявӣ) мурочиат намоянд, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад.

21. Андозаи фоиз бо назардошти меъёри бозтамвил, ки Бонки миллии Тоҷикистон муайян кардааст, ба исоб гирифта мешавад. Ин соидаю, агар дар сонун ё шартнома андозаи дигари фоиз мусарраф нашуда бошад, татбиқ мегарданд (қ. 1 м. 456 КМ ҚТ).

Манбаъҳои маълумот дар бораи меъёри бозтамвил вебсайти расмии Бонки миллии Тоҷикистон мебошад.

Ҷаъодори пулӣ бояд бо пули миллии ифода ва пардохт карда шавад. Истифодаи асъори хориҷӣ, инчунин иҷтимоӣ пардохт бо асъори хориҷӣ ҷангоми аниом додани исоббаробаркунӣ дар иҷуди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ҷаъодорию мувофиси олат, тартиб ва шартҳои муайяннамудаи сонун иҷозат дода мешавад (м. 1 – 2 м. 366 КМ ҚТ). Фоизи истифодаи маблағ бо ба исоб гирифтани рӯзи пардохти ин маблағ ба кредитор рӯёнида мешавад, агар дар сонунгузорӣ ё шартнома барои исоби фоиз мулати нисбатан кутоӣтар муайян нагардида бошад (қ. 2 м. 456 КМ ҚТ).

Маблағи фоизҳои муқаррарнамудаи м. 456 КМ ҚТ ба маблағи зиёне, ки дар натиҷаи иҷро накардан ё иҷрои номатлуби ҷаъодори пулӣ расонида шудааст, ҳисоб карда мешавад.

22. Агар дар қонун ё созишномаи тарафҳо ноустуворона барои вайрон кардани ҷаъодори пулӣ тибқи талаботи м. 454 КМ ҚТ пешбинӣ шуда бошад, он гоҳ муқаррароти м. 456 КМ ҚТ нисбат ба муносибатҳои мазкур татбиқ намегардад. Дар ин ҳолат ноустуворонаи дар қонун ё созишномаи

тарафҳо муқарраршуда руёнида мешавад, на фоизи дар м. 456 КМ ҚТ пешбинишуда.

23. Агар қарздор ҳуқуқи дар м. 378 КМ ҚТ пешбинишударо истифода намуда, дар муҳлати дар уҳдадорӣ пешбинишуда маблағи пулӣ ё коъзаҳои симатнокеро, ки бояд дидад, ба амонат (депозит)-и нотариус ва дар іолатҳои мусаррарнамудаи сонун ба амонат (депозит)-и суд гузаронида бошад, уҳдадоръ иҷрошуда ісобида мешавад ва ҳисоб намудани фоизҳо бо тартиби дар м. 456 КМ ҚТ пешбинишуда ҳисоб карда намешавад.

Ба суратҳисоби депозитии мақомоти иҷро тибқи тартиби муқаррарнамудаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи истеҳсолоти иҷро» ворид намудани маблағ аз ҷониби қарздор ба таври дахлдор иҷро шудани уҳдадории пулӣ дар назди кредитор бо ҳалномаи суд руёнидашуда мебошад. Аз ин рӯ, аз санаи чунин интиқолдиҳӣ фоизҳои дар м. 456 КМ ҚТ пешбинишуда ҳисоб карда намешавад.

24. Диққати судҳо ба он ҷалб карда шавад, ки мавҷуд набудани маблағи қарздор асос барои озод кардан аз ҷавобгарӣ барои иҷро накардани уҳдадории пулӣ ва ҳисоб кардани фоизҳои муқаррарнамудаи м. 456 КМ ҚТ намегардад.

25. Судҳо бояд ба назар гиранд, ки мутобиқи м. 360 КМ ҚТ ҳангоми вайрон кардани уҳдадории пулӣ, ки иҷрои он ба шахсони сеюм воғузур шудааст, фоизҳои дар м. 456 КМ ҚТ пешбинигардида ба ҳисоб гирифта шуда, на аз шахсони сеюм, балки аз худи қарздор бо асосҳои умумӣ ситонида мешавад, агар қонун ҷавобгарии шахси сеюм, ки бевосита уҳдадориро иҷро намудааст, пешбинӣ накарда бошад.

26. Қарздор аз пардохти фоизҳои пешбиниамудаи м. 456 КМ ҚТ озод карда мешавад, агар кредитор аз қабули иҷрои дурусти пешниҳодкардаи қарздор даст кашад ё амалҳои пешбиниамудаи қонун, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, шартнома ё аз урфу одат ё аз моҳияти уҳдадорӣ бармеояд, то ба охир расидани қарз уҳдадории худро иҷро карда натавонад, масалан,

дар бораи суратҳисобе, ки маблағ бояд ба он ворид карда шавад, маълумот надода бошад ва ғайра.

27. Маблағи фоизҳое, ки бояд тибқи қоидаҳои м. 456 КМ ҚТ ситонида шаванд, дар рӯзи қабули қарори суд дар асоси муҳлатҳои то ин рӯз руҳдода муайян карда мешавад. Фоиз барои истифодаи маблағи ғайр бо талаби даъвогар дар рӯзи ба кредитор додани ин маблағ ситонида мешавад. Дар баробари муқаррар намудани андозаи фоизҳои ситонидашаванда, суд дар сурати мавҷуд будани даъво, дар қисми қарор ситонидани фоизҳоро то иҷрои воқеии уҳдадорӣ нишон медиҳад. Дар ин ҳолат рӯзи иҷрои воқеии уҳдадорӣ, аз ҷумла пардохти қарз ба кредитор ба муҳлати ҳисоби фоиз дохил карда мешавад.

Ҳисоб кардани фоизҳои баъди қабули қарор ҳисобшуда дар чараёни иҷрои он аз ҷониби иҷроии ҳадамоти иҷро ва дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун аз ҷониби дигар мақомот, ташкилотҳо, аз ҷумла мақомоти хазинадорӣ, бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ, шахсони мансабдор ва шахрвандон амалӣ карда мешавад.

Раиси Пленум, Раиси Суди
Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Котиби Пленум,
Судяи Суди Олии
Ҷумҳурии Тоҷикистон